

Kapittel V

LØSGJENGERE OG ORDENSVERN

Etter 1910 var utgiftene til taterne blitt stadig mindre. Løsgjengere var nok likevel et problem, for i 1912 fikk Rømskog sin egen bygdevekker. Han var utstyrt med revolver, og fikk åtte kroner i betaling for hver tur han tok for å spore opp og jage løsgjengere. En av vekterens oppgaver var nemlig å jage uønskede personer ut av bygda. Dermed var det opp til neste kommune å bestemme omstreiferens videre skjebne. Etter muntlig forslag fra August Høgenes besluttet herredsstyret i 1912 å innsette bygdevekker. Johan Dalheim var til stede, og han ble tilsett. På kommunens regning skulle han anskaffe revolver og nødvendig utstyr. Bygdevekkeren hadde rett til å forlange nødvendig assistanse, som ble betalt av kommunen til vanlig dagspris.²⁰⁰

I 1913 ble forpakter Karel Olsen Sundsrud innsatt som bygdevekker med en årslønn på 50 kroner. Arbeidet gjaldt først og fremst inspeksjon i grenseområdene og utvisning av uønskede personer, som var bygda uvedkommende. Han forpliktet seg til hvert år å ta to turer til grensa ved Trosterud, to til Fjellstua og to til Mortegropa ved Setskog. Foruten den faste lønna skulle han ha åtte kroner for hver gang han fulgte tiggende omstreifere ut av bygda.²⁰¹ Slike bygdevekkere ble gjerne kalt «fanteføysere» eller «ståtterkonger».

Selv om Rømskog var en fredelig bygd med liten kriminalitet, kunne det av til vanke uønskede besøk av bråkmakere. Bedre veiforbindelser kunne også gi seg voldelige utslag.

I 1914 fikk Rømskog eget ordensvern i til-

legg til bygdevekkeren. Kommunen ble inndelt i tre kretser, og det var Nordroa, Vest-siden og Utroa. Lederne bar politimerke og hadde tre medhjelpere. Lederen av Vest-siden, Karel Sundsrud, var samtidig bygdevekker.²⁰²

Flere av ordensvokterne kom nok i kontakt med «Smålandsfantent» eller «Smålands-Pelle», som han også kaltes. Han kom ofte på besøk til Rømskog, og var ingen velsett gjest.

Andreas Kind, Jørgen Ringsby og Truls Haugen var blant dem som fortalte historier om Smålandsfantens meritter i Rømskog. Han oppsøkte gjerne Ertevassfallet, Ringsby, Kirkerud, Trandem og Bunes. Hans karakteristiske vaggende gang var lett gjenkjennelig på lang avstand. Jørgen Ringsby fortalte om en episode i Rømskog da Smålands-Pelle kom til gards. Lensmenn på begge sider av grensa var da på jakt etter ham. Lensmann Johansen i Rødenes kom fra Kallak med skysskar og ba om en uthvilt hest på Ringsby. «Vi kom rett tur skauen, og hadde ingen uthvilt hest å tilby.» Lensmannen hadde nærmest oppgitt jakten da han så Smålandsfantent løpe utover isen på Rømsjøen. Lovens lange arm opptok jakten innover mot Neslandet. Men Smålandsfantent lurte seg unna, og overnattet på Trosterud. Dagen etter traff lensmannen ham i kleivene ved Bunes. Her ble han lagt i lenker og fraktet til Botsfengsel i Oslo, der han var godt kjent fra før.

Han var for øvrig ualminnelig flink til å markedsføre seg selv som lovløs mann, idet han lot seg avfotografere i lenker. Bildene trykte han opp i mange eksemplarer og solgte

Hanemordet på Trandem

Indre Akershus Blad kunne 11. september 1909 berette følgende: «Fra Rømskog fortelles en historie om makeløs brutalitet og råskap man skulle tro var utslag av vikingenes barbariske tenkesett, og som man ikke skulle tro være hendt i det 20. århundre.»

På gården Sundsrud var det bryllup mellom husholderske Dina Guldtjernmoen og forpakter Karel Olsen Sundsrud. En del ungdom var møtt frem for å saluttere for brudeparet. På veien hjem kom «salutanterne» forbi landhandler Kind på Trandem. To av herrene ved navn Johan Fleskeslora og Halvor Klubben ga seg til å lade et av geværene, og en tredje Even Nylændet, gjorde noe som ingen i manns minne har gjort. Han gikk inn på en fremmed manns eiendom og bort til hønsehuset og der skjøt han den intet ondt anende hane som gikk der, og det så grundig at denne morgenen ble dens siste.

Etter vel utført «heltegjerning» bega de voldelige hønsejegerne seg til neste gård – Ødemannsgården hvor de hadde tenkt å utføre samme kunststykke, men gårdens eier som var oppe, ble dem var og gikk rimeligvis, med fare for sitt liv, ut og reddet hanen sin.

Hønsemorderen har oppsøkt eieren og bedt om forlatelse, mens de to andre ikke ville det. Den ene skal sogar ha uttalt i en hånende tone, at er det så mye å gjøre med en gammel hane, så skal jeg skaffe en hel kurv full. Han synes med andre ord å være høyst indignert over at han og hans kamerater ikke skal få den fornøyelse å gå omkring og skyte husdyrene deres uten at det skal bli påtalt.

Landhandler Kind skal ha erklært at hvis ikke de to andre karene også kommer og gjør en undskyldning for sin oppførsel, så skal saken bli anmeldt».

dem for 25 øre stykket. Andreas Kind på Løken fikk først i 1930-åra besøk av Smålandsfanten da han bodde på Østre Haukenes i Rømskog, hvor han solgte slike bilder. Kind forpaktet nemlig Østre Haukenes fra 1930 til 1935. Smålands-Pelle kom altså til ham, og ba om losji. Kind nektet bestemt noen overnatting. For å bli kvitt fanten kjøpte han like godt et bilde, og godt var det. «Jeg syntes det sto stygt av kortet like etter at jeg kjøpte det, men det ble liggende. Nå er jeg glad for at det ikke er blitt kastet,» sa Kind.

«Min frihet er min største glede og min eneste eiendom. Jeg er beredt til å dø for min frihet,» var valgspåket til Smålandsfanten. Friheten ble det så som så med. De få gangene han lå under samme tak mer enn en måned om gangen, tilbragte han i feng-

sel. Fengselet ble i realiteten hans mest stabile hjem her i livet. Her lærte han nye mennesker å kjenne, og han trakk til seg mange allmenne kunnskaper. Intelligensen og lærevenen var det ingenting i veien med, og hans fortellerkunst og glede var også viden kjent. Men han hadde sans for klingende mynt, og forlangte 25 øre av voksne og 10 av barn dersom noen ville høre hans livshistorie. Vitnesbyrdet var i seg selv så fargerikt at myntene strømmet inn. Så snart Smålandsfanten kom til bygds, gikk jungeltelegrafene. Han var lokalradio og lokalavis i en og samme person. Nyfikenheten om hans person førte også til at han skrev ned sine memoarer. Originalmanuskriptet har Nordiske Museet i Stockholm bedt om, men innehaveren ønsker å beholde det i Värmland.

Smålands-Pelle

I Rømskog, lever fremdeles minnet om «Smålandsfanten» eller «Smålands-Pelle». Han gikk rundt med vandringsstav og verktøy til å gjøre innbrudd i nærmeste hytte eller kornbu. Han var nok ingen tater, men en rastløs omstreifer som tok seg til rette der han kunne. Egentlig var Smålands-Pelle en harmløs fyr som stjal fra de rike og stundom ga til de fattige. Han virket på begge sider av grensa, og ble dømt flere ganger. Hans virkelige navn var Johan Alexander (Sander) Eriksson, og han var født i Småland i 1879. Han var bare 14 år gammel da han startet sin omstreiferkarriere i 1893. Barndomsminnene var vonde, og han måtte tåle mye juling. Han og stefaren kom ikke på bølgelengde. Smålands-Pelle var åpenbart en vilter krabat med stor eventyrlyst. Han ble etter hvert stor og kraftig, og fikk dårlig rykte. Hans mange meritter førte til fengselsopphold, og han rømte så snart han fikk anledning. Han var både smart og humoristisk, og hadde moro av det avisene skrev om ham. Men han var fryktet av folk flest, og ingen ville gi ham husrom. Ifølge Jørgen Ringsby var Ringsby det første sted i Norge han overnattet. Han var rundt 20 år gammel da han kom hit første gang.

Alexander Eriksson, kalt Smålandsfanten og Smålandspelle var en hyppig gjest i Rømskog. Selv om øvrigheten jaktet på den fredløse mannen på begge sider av grensen, var det likevel noen i Rømskog som følte medlidenhet med ham og ga ham husly. Smålandsfanten var en dyktig forteller, og var for mange et nyhets- og underholdningsinnslag. Han lot seg avbilde i fangedrakt og fotlenker. Bildene solgte han for 25 øre per stykke.

Eier: Sten Arnesen.

Her i Norge finnes rettsprotokoller som kan kaste lys over hans meritter. I Rømskog har man alltid hatt en hjelpende hånd å rekke ut til slike omvandrerere, uansett på hvilken side av loven de holdt seg. Smålands-Pelle var stolt av sine eskapader, og likte å fortelle om dem. For folk i en avsides bygd kunne dette i seg selv være god underholdning. Mannen elsket å spille hovedrollen der han var på ferde, og bygget seg opp en spesiell

posisjon i folks bevissthet. Bare det å selge postkort av seg selv i fangedrakt er tydelig bevis i den retning. Smålands-Pelle brøt seg mest inn i hytter for å finne nattelosji, mat og kanskje en liten bortgjemt knert på en flaske. Johan Ringsby minnes at han foruten sekken hadde en stor frakk. Når han kledde av seg om kvelden, var det en stor sone rundt ham, for han trengte mye plass.

Han hadde vært innom de mest kjente

*En av dem som tok i mot Smålandsfanten var Rudolf Myrvold. Her er han forevigeget sammen med Smålandsfantentil høyre med en bakgrunn som forteller mye om interiøret i mange hjem i 1920-30 årene.
Eier: Rømskog lokalsamling.*

fengsler på begge sider av Kjølen. På den tid han vandret rundt, var det vanlig å oppbevare hveten i stolpebuer. Her krøp han under, boret hull i gulvet opp til kornbingen, og forsynte seg med det han trengte. Han satte plugg i hullet, slik at det skulle bli lettvent ved neste besøk. Pinsehelgen i 1948 slo han opp telt i Eda. Han var tydelig merket av sykdom. Her forsøkte en hjelpende hånd å få ham inn på aldershjemmet for pleie, men Smålands-Pelle nektet: «Jeg vil være ute i det fri en stund til.» Slik ble det imidlertid ikke. Sykdommen hadde fått for godt tak i ham. Han ble tatt inn på aldershjemmet, hvor han la ned vandringsstaven.

Flere fantefølger

I Rømskog bygdebok bind 2 side 120-124 har vi møtt flere tatere, løsgjengere og fantefølger, og flere bygdefolk hadde et positivt inntrykk av dem. Margit Sannes, født 1919, husker godt at det kom fantefølger til Moen øvre.²⁰⁵ De kjørte med hest og vogn om sommeren, og slede om vinteren. Hun husker at i følget til «Stor-Johan» hadde bestemora en flott, stor sølv brosje ved halsen og tung ørepynt. Dette var et taterfølge fra Hedemark. De fikk lov til å overnatte i «Veslestua», som den gang lå nede ved veien. Bestemora kom da gjerne inn til familien om kvelden for å prate. Også noen andre i følget kom inn og spurte etter en kjøttknoke, som de ville koke

suppe på, eller til annen mat. De hentet ved i skjulet og fyrte godt opp i ovnen. Hesten sto på stallen og fikk høy og vann. Ungene sprang ut og inn på kjøkkenet, og ville kjøpe for 10 øre sukker og fem øre mel, eller om de kunne få litt kaffe. Ungkona i følget hadde gjerne noen trådsneller, strikker og blonder å selge. «Det ble mye liv i stua for oss barna.» En gang hadde ungvona med seg en nyfødt baby, og Margits bestemor Lina, som var gammel jordmor, tok seg av mor og barn. Men følget hadde bare tålmodighet til å være der et par dager, og var takknemlig. De visste at Veslestua sto tom hele vinteren, og det var lettvtint å svinge innom for nattely. Omstreiferne satte ofte et merke i veikanten ved de steder de var velkomne. Margit husker en vinterdag at det var begravelse for en tater nede i Smålenene. Helga på nabogården Trandem så at det passerte fire følger på veien sørover. Noen i det første følget satte en høydott i snøplogkanten før de svingte innover mot Moen. Da neste følge senere kom og fikk se høydotten, bråstoppet de, og kjørte tilbake innover samme sted. De visste at her kunne de overnatte. Etter krigen kom de bare om sommeren. De hadde med seg telt og slo leir på «Mo-skjelet». Da som før hadde ungene i nabolaget mye moro med de reisende barna.

Bygdeoriginaler

Ellers var det flere bygdeoriginaler, som ikke var fanter eller gjorde noe lovstridig. Håkon Ramberg minnes flere av dem, og har ellers hørt Ole Ringsbu fortelle. Fra Rømskog nevner han særlig «Brøngel salmaker», «Rølagust» og Torinius. Han kjente naturligvis også «Smålandsfantan». De var alle gamle ungarer og uten fast bopel. De levde derfor et omflakkende liv og etterlot seg mange historier. I vår tid er det ikke plass til slike fargeklatter.

Bryngel (uttales Brøngel) Persson var fra

«Kjørseby'n» i Östervallskog. I ung alder hadde han gått i salmakerlære, visstnok i Norge, og var en usedvanlig flink fagmann, selv med lite redskap. Bestefaren hans ble kalt «konstnær», og hadde blant annet laget lysekrona i Östervallskog kirke. Bryngel var svært ærekjær, og titulerte seg alltid som sadelmaker Persson. Det var en stor fornærmelse å si bare «Brøngel», og enda verre var det å tiltale ham som «Brøngel Gropa». Dersom han var på oppdrag et sted, og ble kalt det, bare forsvant han. Dette var svært ergerlig når seletøy og stoppede møbler trengte reparasjon. Flere i Rømskog hadde «sæselong» og bestefarsstol med skavanker. Når han ble fornærmet, hendte det at han gikk til naboen og tilbød seg å arbeide der i stedet. Han kunne være borte i lang tid, og lot seg heller ikke blidgjøre med en dram, for han var «nykterist». Når han endelig dukket opp, gjorde han et usedvanlig godt arbeid. Han gikk rett inn i stua, og fikk han tak i en gitar, ble det full konsert. Han sang mest gamle viser.

Om «Rølagust» beretter Ole Ringsbu at han egentlig het August Olsson og var fra Sakseby'n i Järnskog. Som ganske ung kom han til Trosterud, og ble nært knyttet til Martin Ringsby og hans familie. Han døde hos Martin Ringsby, som var sønn av Markus. Ole Ringsbu forteller at han ferdes i hele Rømskog, og til dels også i Setskog. August var en liten «slutaksla», framluten mann med rask gange. På sine vandringer bar han alltid en brunmalt kiste på ryggen. I den oppbevarte han hele sin «habengutt», som var en eller to kortstokker inntulla i et velbrukt lommeterkle. Ellers var det minst en eller to kvartruller tobakk og et par kritt Piper. I bunnen på kista var det som regel skift som han hadde fått av snille mennesker på sin vei, men sjelden brukte. For øvrig hadde han en slakterpung. Hans største attrå var en dram

Albert Bråthen (1880-1960) kom fra Sverige som ung, og var i tjeneste på flere gårder i Rømskog, bl.a. på Tukun. Han var en livsfilosof, skrev mange dikt fra lokalmiljøet, og spilte gjerne på sin klarinett. Albert levde som ungkar, men hadde blick for damene!

Sine siste 27 år bodde han i smia nær Rømsjøen på Nordre Haukenes. Etter et besøk på Kirkerud en vinterkveld i 1960, tok han sparkturen over isen hjemover. Det ble hans siste tur. De fant han død på sparken. En bygdeorginal var gått bort.

Eier: Klemet Haukenes.

6

ja natterus timer gick så fort
 och snart vi var vid morgonpart.
 Ock hjemadpart da måtte bli
 Septemberratten var förbi
 Vi gode minder därav har
 ja hjärlichedens blomst är rar
 Det vet jo alle fatt och vist
 och priset bör den först som sist
 och den som konne blomst ij har
 Da livet feilfull rättning tar.
 den 7/1941 av Albert Bråthen.

<p>Den siste natt</p> <p>Septembar natt, vad da vor dörin Nål har du i ätt skjöd För mig som utpå klippan satt Och skönt sått ijön Och tänkte du på hästens tid och sommaren, den var förbi jag somredig på tåken sig som rödde tet i lufton lig utstannas röke var i ro På klippan var det gott att bo</p>	<p>ij samma hästens som brödd.</p> <p>i kväll jag måtte lig på se ij da om något du vill se som ingen andra sitta för och häber du att bra det gör</p>
<p>2</p> <p>ja fred och stillhet var det sen och ditte gott och kärli in Men skött jag höste närmre sig du vän du var på mig till mig skött som blev sagt så int skött Men ellers så var allting stött O älskte, gott du sjönne är Du vet du är för mig så kär Du är för mig så värdifull Du är för mig allvordnad gull</p>	<p>4</p> <p>ja jag har träng att besky bo förstår ditte ij fins ra ja da när konne lagen gör Da sorg och vemod på mig flyr ja da för mig är målet nåd och livet rätte inhold fått ja skolar var vor frist som tränd i det som försörghet och sköndt Där konne gläder lykkens är Och sorgens dager da vi bär.</p>
<p>3</p> <p>De sjönne ijne på mig sig och något sakom ditte lig Du är för mig en värdi skött Hå om sagde mig i samma natt ja det vart mycket bygge stött</p>	<p>5</p> <p>ja sjönne bland och ställe lig Sjönne tåken da vi sig Du sjönne förskärlige strand Där vi omsider gick iland i hästens ibjell där vi satt Och kärli var septembar natt Vemod du köber, du min skött skellanholms lj tar fått Du fatt ja bytt ij tenke för Du da hun sagde gläder gör</p>

J U L E H Ø I T I D.

Ja, nu så kommer julen i byer og på land,
ja, også her på Høgenes på Bunes og på Strand.
På Søgarn og på Hagan det blir på samme vis,
ti begge har de slaktet hver sin store julegris.
Ja, Arstua og Ha-ugen man ikke glemme får, ty hvem
som til dem kommer jo ingen de foranår.

Han Karel oppå Nordstua han lyst på julen ser,
har født opp mange griser og slaktet mange fier.
På Sanden og på Sletten der blir det også jul.
Ho Olga strikker strømper og Jörgen bygger skjul.
Og Bolette ho lever av kapitalen sin,
og Halvorsen han fører de små i kunskapstrinn.

Hilaria på Vindsor ho glad kan feire jul,
ti frem hun hjelper mange til dagens klare ljus.
Og derfor nu hun sitter på Vindsor trygg og vis,
Ja, det er ganske kjekt det å være pensjonist.
Han August oppå Struten han trygg og sikker går,
for oss det ser nok ut som han inga kjerring får.

Han Johan oppå Sanden det er så kjekk en kar,
og mangen gang jeg synes han er litt kry og rar.
Han ynder tidlig morgen, men også tidlig kveld,
Da han om kvelden slumrer, han føler seg så vel.

Skau han gjør forretning ja ut i tvende land,
ja, like i fra Klubben og inn i Sveriges land.
Han mot det høye skuer når han på veien går,
Den militære holdning han har fra yngre år.
Ho Ruth ho ekspeder og deri gjør hun rett,
Hun veier meget nøy for det er hennes sett.

På Haugerud og Dalheim blir det jul i sus og dus,
de har tjent mange penger og bor i nye hus.
Ja, det er ikke alle som har det så galant,
nei, ikke om de brukte opp sin aller siste slant.

På Høgebøl og Enga der blir det også jul,
ti begge disse karer har satt opp nye skjul.
Ja, Emil oppå Enga han fine stoler gjør,
og da man på dem sitter mann føler seg så før.

På Solberg blir det julint det kan man sikkert tro,
Men gamle Anders posten han tar det ei med ro.
På Ramberg kan det hende at julen blir litt kort,
ti der har de solgt skogen og den skal ut litt fort.

Så har han Ole Bergkvist sin fine mølle solgt,
og derav kan han være så ikke lite stolt.
Han nu har mistet meget av hvad som går omkring,
men treogtredivs tusen det bringer renter inn.

Og mannen bortpå Bråten han kan vel og bli trett,
han tar en dag i senna og deri gjør han rett.
På Törnby kan de feire sin jul i stor en stil,
ti der så har de kjøpt seg en ny og kostbar bil.
Ja, raske i beslutningen disse karer er,
det kunne fort ha kommet flere nye biler her.

Og Ole Skogheim kjører i byer og på land,
og mange honom trenger for fort å komme fram.
Men jul det blir det likefult for den som ei er nevnt,
så ingen bør da tro at jeg noen kan ha glemt.

Tekst: Albert Bråthen, desember 1920.

eller helst flere, samt et slag kort. «Når han spelte kort og hadde tur, blei han helt i ekstase. Han sputta i lua og snudde den på hue, grønnta og sputta. Det hørtes nærmest ut som i et grisehus.» Han likte også andre spill og veddemål.

Han fikk mat der han kom, og var svært glad i mat, bortsett fra lapskaus og klubb. Mange hadde ham i kosten, og fordelte således utgiftene. Engang han var til middag hjemme hos familien til Ole Ringsbu, var det satt frem sukker til desserten. Det var fisk til

hovedrett, og Ole forsynte seg rikelig med sukker. «Du ske ette ha sukker på fisken,» sa mor. Je får væll smaka på ælt når det er framsætt,» svarte August.

August var fagmann når det gjaldt å sette opp skigard. «Han kløvde gjersle, fant sveg tå smågran og høgg gardstaur, og straks sto en pregtig sjigard og stengte bufe ute eller inne.» Ellers hugget han ved og var flink til å spavende. I slåttonna hjalp han faren til Ole Ringsbu å slå. Han var glad i kaffe, men den måtte være sterk, ellers klaget han.

Kapittel VI

SOSIAL- OG HELSEVESENET

Etter at den såkalte fantesaken var løst, og alle gamle forpliktelser og bindinger med Rødenes var bragt til ende, kunne Rømskog vurdere videre samarbeid med nabokommunene i Smålenene og Akershus. Kommunen innså tidlig nødvendigheten av et interkommunalt samarbeid. Således ansatte Rømskog og Nordre Høland felles kommunelege i 1908. Rømskogs bidrag til årslønnen var kr 100. Rømskog ble i 1912 lagt til Høland legedistrikt.²⁰⁶

Dyrtid og forsorg

Den nye kommunen måtte håndtere mange sosiale utfordringer som følge av både lokale forhold, dårlige konjunkturer og politisk uro ute i Europa. Første verdenskrig lå som en klam hånd også over Norge. Rømskog måtte på linje med andre kommuner iverksette ekstraordinære tiltak etter pålegg fra sentrale statlige myndigheter. I 1916 ble det opprettet et eget provianteringsdepartement som inntil videre skulle ha overordnet administrasjon og fordeling av mat og brensel i kommunene. Rømskog fikk samme år kommunalt provianteringsråd med ansvar for å skaffe oversikt, oppbevaring og besørge behovsprøvet fordeling av livsnødvendig mat og brensel.

Men det var iverksatt krisetiltak før den tid, og det var særlig viktig å ha reserver. I Landbruksdepartementet var det en egen kornforsyningskomité, som i 1909 forespurte Rømskog om hvor mye korn som trengtes, og hvordan såkornet ble forvaltet. Dette var ledd i en nasjonal sikring av kornforsyningen. Herredsstyret svarte at det var av særlig be-

tydning for en bygd som Rømskog å ha magasinert både brød- og såkorn. Hvert år måtte det innføres mye brødkorn eller mel. Flere gårder lå frostlendt, og derfor trengtes det i tillegg ofte såkorn. Komiteen i departementet foreslo ett års utsæd og 10 kg brødkorn i året pr. innbygger. Herredsstyret kunne godkjenne ett års utsæd, men mente at 10 kg brødkorn var for lite.

Flere bygder var avhengig av import av utenlandsk korn. Kornkomiteens foreslåtte tollsatser ville falle særlig uheldig ut for Rømskog, fordi nesten alle i bygda måtte kjøpe korn, og ingen hadde noe å avhende.²⁰⁷

Lagringen var viktig. Oppbevaring av korn i fellesmagasin var den beste måten, og gjorde tilsynet lettere. Rømskogs provianteringsråd fikk i 1916 ansvar både for å bygge proviantbod, og til å besørge utdeling av brenselsgodtgjørelse til familier og enslige personer. Slike boder forvaltet av provianteringsrådet, ble i flere bygder kalt «Rådet», som dannet grunnlag for samvirke-lag. Ved utdeling av mat og brensel ble det tatt sosiale og økonomiske hensyn, og ingen med årslønn over 1000 kroner fikk noe tilskudd. De som var berettiget til godtgjørelse, ble inndelt i fire klasser med prosentvis fordeling.²⁰⁸

Billigere mat

Året etter kom det et nytt forslag fra provianteringsrådet om utsalg av mat og materiell til reduserte priser. Innbyggere med årsinntekt under 1200 kroner kunne til reduserte priser få kjøpt sammalt mel, sukker, flekk og kjøtt, petroleum, sko og klær,

kunstgjødsel og såkorn. De som ønsket å benytte seg av dette, måtte sende inn søknad til provianteringsrådet, som foretok en skjønnsmessig vurdering og fordeling av varene. Salget ble ordnet med kort eller rabattmerker, og med prosentvis avslag på de ulike varer. Dyrtidsbidragene, som ble betalt av kommunen med tilskudd fra staten, ble med andre ord ikke ytet i form av kontante penger.²⁰⁹ Statens andel utgjorde en fjerdedel av kommunens bidrag. I 1918 ble den øvre inntekstgrense for å få støtte igjen satt til kr 1000, og året etter til 800 kroner.

Hundehold ble åpenbart vurdert som unødvendig luksus, for et av medlemmene i provianteringsrådet, Peter Høgebøl, foreslo i 1917 at hundeeiere skulle nektes andel i dyrtidsbidragene.²¹⁰ Kommunen kunne ikke uten videre bestemme det, og dermed overprøve statlig myndighet. Provisianteringsdepartementet påpekte at det var ulovlig.

Petroleum ble brukt til belysning, og bygda hadde ikke fått noen rasjon for september 1917. Rundt 70 familier måtte derfor sitte i mørke. Provisianteringsdepartementet ble derfor anmodet om å sende de resterende fat så snart som mulig.²¹¹ Årsaken til at det ikke var kommet noen forsyning, skyldtes to bortkomne tomme petroleumsfat. Landhandler Johan A. Moen hadde sendt dem i 1915, og de var muligens forsvunnet på jernbanen. Østlandske petroleumskompani brukte nå forsvinningen som påskudd for å nekte hele nordre Rømskog petroleum.²¹²

For å få en bedre organisering av fordelingen av livsnødvendige varer ble det besluttet å la provianteringsrådet opprette en kommunal handel.

Krigen ute i Europa berørte ikke Norge direkte, men det var økende matmangel og vanskelig med forsyninger. For å kunne møte dyrtid og matmangel hadde kommunen i

1914 kjøpt inn og lagret 10 kg hvetemel og 22 kg hel hvete pr individ. Selv om kommunen hadde situasjonen under kontroll, ble innkjøpslag og private oppfordret til straks å kjøpe inn mest mulig korn og mel til lagring.²¹³ Provisianteringsrådet hadde ansvaret for de kommunale lagrene og fikk fullmakt til ytterligere innkjøp. En del av kriselageret måtte etter hvert selges fordi mel hadde begrenset holdbarhet. De bønder som hadde hvetekorn fra egen avling, byttet gjerne i mel. Slik hvete ble brukt til såkorn. Amtmannen advarte mot slik avhending av kornbeholdningen.²¹⁴ Også innkjøpt sukker, 4000 kg i sekker, ble lagt ut for salg av landhandlerne i bygda. Men landhandlerne hadde ikke rett til å selge av dette parti til utenbygdsboende kunder.²¹⁵

Dyrtid og matmangel i tiden frem mot første verdenskrig kom i tillegg til de sosiale problemer bygda hadde fra før.

Forsorg av trengende var en stor og tung oppgave, og utgjorde i det første kommunale budsjettet 34 prosent av de samlede utgifter. Vi skal senere se at denne tunge budsjettpost i åra fremover ble betydelig redusert, og at det kunne satses desto mer på skole og veivesen.

Videre organisering av fattigvesenet

Det var viktig å få best mulig utnyttelse av midlene, og kommunen tok tidlig grep for å organisere fattigvesenet og følge opp fattigfolk. Rømskog fattigdistrikt ble i januar 1904 delt inn i tre kretser etter samme inndeling som skolekretsene. Det var Tårnby, Høgenes og Trosterud med kommunalt tilsyn i hver krets. Medlemmene i fattigstyret hadde ansvar for tilsyn og oppfølging av de trengende. For fattigvesenets regning skulle de rekvirere nødvendig hjelp og underhold, etter at kravene var fremlagt for et samlet fattigstyre. Alle trengende måtte registreres med persondata, familieforhold og nøyaktig

hjemstavn. Noen fattige ble bortakkordert, mens andre ble understøttet i hjemmene. Enkelte fikk bostøtte («husavgift»)²¹⁶ Ved å sette bort fattige til private kunne kommunen spare penger. Det ble forhandlet (akkordert) om prisen kommunen skulle betale for slik overføring av ansvar. Som en motytelse for kost og losji kunne vertskapet bruke de innlosjerede til ulike arbeidsoppgaver. For hver av de syv «bortakkorderte» i 1903 betalte kommunen kr 113,29. Til hjemmeforsørgede fattige var det beregnet 1090 kroner.²¹⁷

Tilsynsmannen var også pålagt å gjøre seg kjent med de i kretsen som hittil ikke hadde bedt om understøttelse, men sto i fare for å bli trengende. Før det kom så langt, skulle han bistå dem med veiledning slik at de best mulig kunne hjelpe seg selv. De som sløste bort sine midler på drukkenskap og skjørlevnet, og dermed ble fattigvesenet til byrde, kunne vurderes umyndiggjort. Tilsynsmannen var således pålagt et omfattende arbeid og et stort ansvar.

I tiden frem mot 1920 ble stadig færre fattige bortakkordert, og økonomisk ansvar for tater var helt bortfalt. Dette bidro til at fattigvesenet i 1920 bare utgjorde litt over to prosent av det samlede kommunebudsjett.²¹⁸ Justisdepartementet hadde det overordnede ansvar, og innskjerpet med jevne mellomrom i mellomkrigsåra at fattigutgiftene måtte holdes mest mulig nede. Fattigstyret ble derfor pålagt flere oppgaver. Alkoholisme var regnet som en del av de sosiale problemer, og medlemmer av fattigstyret var derfor samtidig med i edruelighetsnemnda.

Men kommunen fikk problem med innflyttere uten fast arbeid og bopel. Slike folk ernærte seg med tilfeldig arbeid i skogen eller andre steder i bygda. Dermed bidro de ikke til fellesskapet og ville bli en byrde i vanskelige tider. Derfor henstilte kommunen i 1932 innstendig til innbyggerne om ikke å leie ut ledige rom eller selge byggetomter

til fremmede.²¹⁹ Gerhard Gustafsson fra Östervallskog søkte sommeren 1933 om arbeidstillatelse hos Rolf Ramberg. Hverken ordføreren eller formannskapet kunne anbefale søknaden, som dermed ble avslått.²²⁰

Hjelpekoner og jordmødre

Lov om jordmorvesenet kom i 1810, og jordmor er dermed Norges eldste kvinneyrke. Jordmora var ennå på begynnelsen av 1900-tallet den viktigste helsearbeider i bygda, og den gang var det kun hjemmefødsler. Hun ble lønnet av amt og kommune og fikk fri bolig og brensel i kommunelokalet. I tillegg til fast lønn fikk hun betaling for hver fødsel. Men så lenge det var lave fødselstall, ga det neppe særlig inntekt. Lønna strakk åpenbart ikke til for jordmor Hilaria Høgenes, som i 1902 måtte påta seg renhold og oppvarming av kommunelokalet for 25 kroner i året.²²¹ Dermed var hun en slags pedell i tillegg til selve jordmorgjernen. Hun fikk tilkjøring av ved som en del av lønna, og søkte i 1905 om å få penger i stedet for brensel. Kommunen innvilget søknaden og verdsatte den årlige vedleveransen til kr 75 fra og med nyttår 1906.²²² Dette var et skritt fra naturalhusholdning til pengeøkonomi, og innvarslet en ny tid. Jordmora kom i 1909 med en muntlig søknad om større årlige bidrag til oppvarming og renhold av det nye kommunelokalet. Bygningen rommet mange virksomheter i tillegg til de rent kommunale. Her var flere rom som trengte både brensel og rengjøring. Kommunestyret fant det derfor rimelig at bidraget til jordmora ble forhøyet fra kr 75 til 100 for oppvarming, og fra kr 25 til 50 for renhold.²²³

I stedet for jordmor nøyde noen i bygda seg fremdeles med såkalte hjelpekoner eller hjelpekjerringer, som nøt stor tillit rundt i hjemmene. Dermed fikk de også godt innblikk i familiære, høyst private forhold.

De første jordmødre

Marit Bolstad, født Ringsbu i 1910, var utdannet jordmor og forteller om hjelpekjerringer i Rømskog før i tiden. Anne Ous (1811-87) var en av de første kjente, og var i virksomhet på vestsiden av Rømsjøen fra 1830-tallet. Ifølge Marit Bolstad var hun svært dyktig, og hjalp Marits bestemor da hun skulle føde. Anne gikk hjem til henne på ski, og var der en hel uke. Hjelpekjerringene kom gjerne mange dager før fødselen, og oppholdt seg hos barselkona helt til hun kunne greie seg selv. Utstyret den gang var svært enkelt, og besto av kjeler, brensel og varmt vann. Nyfødte barn fikk brystmelk, og de ble reivet for å få rette ben. Som betaling fikk hun et par halvsålinger. Det kunne være 10–12 barn i hver familie, og ifølge Marit vokste de fleste opp. Legene ga henne anerkjennelse for utført arbeid.²²⁴

Hilaria Høgenes

På Haukenes østre vokste det opp 13 søsken, født midt på 1800-tallet. Tre av dem ble jordmødre, og det var Hilaria, som vi allerede har hørt om, samt Karoline og Thea. Jordmorskolen var i Kristiania.

Hilaria Høgenes, født 1852, ble tilsatt som jordmor 11. august 1893, og amtet betalte hennes årslønn på kr 130.²²⁵ Hilaria virket i Rømskog i flere år, og jordmorveska sto alltid ferdig. Hun ble hentet med hest, og noen ganger med båt for å bli rodd over Rømsjøen. Mange ganger gikk hun til fots.²²⁶ Hun kunne av og til komme med noen formanende ord når ungeflokkene ble for store. Det fortelles at «Petra skulle ha en onge igjen, og Hilaria ble tilkalt. Nå søntas Hilaria at det begynte å bli onger nok der i huset. Ho var sjøl ugift, så ho tok gubben, Svend, for seg, og mente på at nå fikk det være nok. «Messunsame Helaria,» var svaret ho fekk.²²⁷

Flere informanter beretter at hun var svært allsidig og kunnskapsrik. En gang fikk hun

en svulst på benet, og opererte den selv. Hun sydde såret, og det gikk bra. Hun hjalp også andre. Når sår var så store at de måtte sys, var det godt å ha henne i nærheten.²²⁸ Hilaria sa opp sin stilling i 1913, og kommunen måtte ansette en ny jordmor på de samme betingelser.²²⁹

Den nye jordmora, Marie Egeberg, sluttet etter bare noen ukers tjeneste. Margit Myhren skulle fra 17. desember 1913 vikariere i stillingen.²³⁰ Året etter ble Lydia Lydersen tilbudt stillingen.²³¹

Lydia Lydersen Sandem

Lydia Lydersen Sandem vokste opp i Kilsund på Sørlandet og var født i 1886. 22 år gammel ble hun utdannet som jordmor i Kristiania. I 1914 ble hun som nevnt ansatt som jordmor i Rømskog, og giftet seg senere med Rasmus Sandem på Moen nedre.²³² Nærmeste lege holdt til på Bjørkelangen tre mil unna. Derfor var det gjerne Lydia som ble budsendt både til fødsler og ved akutt sykdom. Alfhild Taraldrud på nabogården var en av dem som kjente Lydia godt. Hun husker at hun alltid gikk med et strikkesøy for å utnytte tiden. Hun tok gjerne et tak der det trengtes, og var ifølge Taraldrud «en samaritan» i ordets rette forstand. En kald natt i februar 1942 tok hun imot eldste sønn til Alfhild, og det var Ola junior. «Vannet var allerede gått, og vi var nok litt engstelige, så vi alarmerte Lydia for annen gang. Da varte det ikke lenge før hun sto på soveværelsesgulvet og utbrøt: Men er ungen kommet alt, da? Etter å ha skrubbet og vasket hendene i sublimatoppløsning, var hun rede til å skride til unnsetning. Da var også alt som het engstelse blåst bort hos oss alle. Jeg får vel legge til at alt foregikk i lyset fra en liten parafinlampe og uten innlagt vann - det måtte hentes i elva.»²³³

Det er uvisst hvor mange fødsler Lydia i åras løp var med på, og det visste hun vel

*Lydia Sandem (1886-1964) kom til Rømskog som distriktsjordmor i 1914, og ble to år senere gift med Rasmus Sandem på Nedre Moen. I 2. etasje i gårdens hovedbygning innredet hun fødestue hvor en rekke nye verdensborgere så dagens lys. Det var ikke bare rømsjinger hun tok imot, men også jenter fra andre bygder, som ønsket å skjule sin nedkomst, søkte til hennes fødestue i Rømskog.
Eier: Helge Lyder Sandem.*

ikke selv heller. Noe av det mest legendariske hun var med på, skjedde 18. juni 1921. Hun tok da imot Truls Haugen på plassen Fallet inne i skogen ved svenskegrensa. Det tok vel halvannen time å gå dit. Lydia var selv høygravid da hun ble budsendt. To dager etter fødte hun Torgrim, som var hennes barn nummer to.

Også 11. mars 1917 må ha vært en travel dag for henne, for da nedkom nemlig to nabokoner med hver sin sønn. Lydia hjalp til begge steder. Erling Bergli ble født på Bingen, og Jørgen Ringsby på Tukkun.

Enkelte jordmødre kunne også trøste og veilede mødre med uekte fødte barn.

Den gang var det et helt annet syn på barn født utenfor ekteskap, og ifølge alminnelig oppfatning var det en stor skam å komme i «uløkk» og få «lausonge». Også på dette område viste Lydia Lydersen Sandem forståelse, og utførte et stort, uegennyttig arbeid. Hjemme på gården tok hun imot enslige vordende mødre fra hele landet, og der fikk de være til fødselen var over. Her kunne de også overveie den videre fremtid for seg og barnet. Lydia hadde kontakt med et adopsjonskontor i Oslo, og de mødre som ønsket å bortadoptere barnet sitt, kunne få hjelp der.

Lydia kunne som nevnt også hjelpe til ved sykdom og ulykke. Hun kunne for eksempel sy sår, og det ble godtatt av legene. En gang Bjarne Myrvold drev med skogsarbeid, hugget han seg med barkespaden i låret, og fikk et stygt kjøttsår like over kneet. Han fikk laget en provisorisk forbindelse og greide å ta seg frem til Lydia på Moen nedre. Hun sydde såret, og Bjarne fortalte at det ble bra.²³⁴

Lydia fungerte også som en slags dyrlege. På nabogården Moen øvre hadde hesten «Pilt» fått flenget opp et sår under slåsskamp med en annen hest. Lydia kom og sydde. Men hun syntes skinnen var både hardt og seigt å sy i.

Ikke minst på sine eldre dager var Lydia en sterk og handlekraftig dame. De siste åra hun levde, hadde Rømskog fått bussforbindelse med hovedstaden. Den gikk fra Rømskog tidlig om morgenen, og returnerte om kvelden. En gang hun var i Oslo, gled hun og fikk lårbeinsbrudd. Men hun ville heller hjem enn å få legehjelp på stedet. Derfor tok hun den tre timer lange bussturen til Rømskog, og den må ha vært svært smertefull og besværlig. Men selv hun måtte gi tapt, og lot seg innlegge på sykehuset i Fredrikstad samme kveld.

Lydia Lydersen Sandem hjalp det siste barn til verden i 1952, og det var hennes egen sønnesønn, Inge Sandem.²³⁵ Hun døde i 1964.

Billettmerke «Snarest»

Grensebygdene Setskog og Rømskog hadde hver sin legendariske jordmor i Maren Granstrøm i Setskog og Lydia Sandem i Rømskog. Hvor mange verdensborgere de to til sammen hjalp inn i denne verden, er ukjent, men tallet ligger langt over 1000.

Lydia Sandem kom som kjent til Rømskog som distriktsjordmor i 1914 og ble to år senere gift med Rasmus Sandem på Nedre Moen. Her innredet hun fødestue i 2. etasje i gårdens hovedbygning.

Det var ikke bare setskoginger og rømsjinger som så dagens lys for første gang i fødestua til Lydia. Der fikk de nyfødte sitt første sengeleie i en kurv pyntet med fineste stas. Kurven er fortsatt bevart på Nedre Moen.

Lydia tok også imot unge jenter fra andre kanter av landet som hadde kommet i «uløkka» og ønsket å føde i dølgsmål. Svært mange av dem hadde lite eller ingenting å betale med, og gjorde opp for fødselshjelpen gjennom arbeid. De oppholdt seg gjerne en måneds tid hos jordmora før fødselen, og med Lydias varme hjerte ble de nærmest betraktet som familiemedlemmer.

Mange av jentene var svært unge, og hadde mest lyst til «å krype ut av skinnet» i sin fortvilte situasjon. Skyldfølelsen og frykten for barnets skjebne lå også som en mare over dem. Ikke alle barnefedre sto ved sine gjerninger. Noen av dem var gift, og satt således i ei lei klemme i forhold til sin familie.

Familien til disse ulykkelige jentene hjalp til for å skjule «skammen» og bidro svært ofte med å ivareta familiens ære ved å hevde at jentene i sitt fravær fra bygda hadde fått huspost i Danmark eller på landet.

Det var også vanlig at Lydia og andre jordmødre hjalp til med adopsjon når den fødende ønsket det.

1. juni 1948 sto følgende annonse i Indre Akershus Blad:

14 dage gammelt guttebarn
ber om pleieforeldre. Bill mrk.
«Snarest» i bladets ekspedisjon.

Responsen var spontan. Familien Reinertsen i Bærum meldte seg som adoptivforeldre. Kolbjørn Sandem, sønn av Lydia, husker ennå da moren sommeren 1948 tok Kværnerbussen til Oslo med den vesle bylten på armen. Den lille guttebjørnen var Finn Reinertsen, født 19. mai 1948.

Han oppsøkte sin fødestue i Rømskog i 1996 og fortalte sin livshistorie i en større reportasje i Indre Akershus Blad. Han var blant de heldige som hadde fine adoptivforeldre med familietilknytning til Aurskog.

I hele ungdomslivet var han levende opp-

tatt av hvem hans egentlige foreldre var. Det fikk han vite gjennom Frelsesarmeen da han var 18 år gammel. Han fikk også kjennskap til at moren hadde huspost på Hedemarken, der unnfangelsen skjedde. Hun visste at Lydia Sandem tok imot unge kvinner som ønsket å skjule fødsler. Finn Reinertsen har bare hatt beskjeden kontakt med sine biologiske foreldre. Han har gjennom hele livet vært opptatt av medmennesker, og engasjert seg i humanitær virksomhet. Han er aktivt medlem i Adoptertes Landsforening.²³⁶

Finn Reinertsen fra Bærum er en av de mange som ble født i dølgsmål hos jordmor Lydia Sandem i Rømskog. Hun tok seg ikke bare av barnefødselen, men formidlet også adopsjoner. Gjennom en annonse i Indre Akershus Blad 1. juni 1948 søkte Lydia etter adoptivforeldre, og fikk respons fra et barnløst ektepar i Bærum. Hun tok med seg barnet på Kværners Bilruter til Oslo der hun leverte det til ekteparet Reinertsen. For Finn Reinertsen ble det en spesiell opplevelse da han for noen år siden oppsøkte sitt fødested Nedre Moen i Rømskog.

Foto: Indre Akershus Blad.

Mangel på fast lege

Ennå rundt 1900 var det ikke fast lege i Rømskog. Folk i bygda var avhengig av distriktslegen, som bodde dels i Eidsberg og dels i Askim. Under akutt sykdom og ulykke var det således ikke legehjelp å få, og som vi har sett, var jordmora da god å ty til. Doktor Surland ved Ørje var i mange år nærmeste lege. Senere kom det leger til Bjørkelangen, og særlig om vinteren var det greit å komme derfra til Rømskog. Helt til det kom skikkelig vei, måtte legen om sommeren ri eller gå over Gåsvikfjellet. Dette skjedde bare i ytterste nødsfall.

Fra og med 1908 dro doktor Peter R. Waage fra Bjørkelangen til Rømskog en gang i måneden. Han hadde fast kontordag i kommunehuset ved kirken. Doktoren bodde i et lite rom, og her fikk også jordmora og senere sykepleiersken væreelse. I samme hus

var det presterom, og herredsstyrelokale. Jordmor Hilaria stelte både for doktoren og presten. Waages årslønn var 100 kroner, samt diett penger fra Rømskog kommune. Skysspengene ble dekket av offentlige midler.²³⁷ Denne fordeling av utgiftene var en overenskomst som kommunen søkte om og fikk gjennomført.²³⁸ Waage fikk 100 kroner i året for å yte legehjelp, og pengene kom fra hundeskatten.²³⁹

Rømsjingen Anders Moen, født 1910, husker at Waage farten rundt i distriktet på hesteryggen. «Det vi småguttene på Lierfoss beundret mest hos Waage, var at han satt på hesteryggen med tømmene i den ene hånda og rullet sigaretter med den andre.»²⁴⁰ Ifølge Moen var bilen han kjøpte gul, og ble kalt «Den gule fare», skjønt den gikk ikke fortere enn at han ble forbikjørt av syklist.

Det oppsto en del misnøye med Waage, og

Doktor Peter Riddervold Waage kom til Bjørkelangen 1898. Han red på sin stolte ridehest rundt til sine mange pasienter i Setskog, Rømskog, Aurskog og Nordre Høland. I 1915 kjøpte han en fransk gullakkert Darracq, en åpen femseter med kalesje og karbidlykter, 18 hestekrefters motor, høyerratt med gearstang og håndbrems på utsiden. Den gikk under navnet «Den gule fare», men ble seinere lakkert grå.

Doktoren ved rattet, og kona Maria, som også tok kjørekort, ved siden av. I baksetet sitter sønnen Peter og datteren Margrethe. Prost Chr. Opsahl, som var på besøk hos familien, sitter på stiggrettet. Eier: Rømskog lokalsamling.

i 1913 kom det forslag om å bytte kommunelege. Det kom forslag om å ansette doktor Anton Ødegaard, Hemnes, som hadde vunnet folks tillit. Herredsstyret ville ikke vurdere saken før det var kommet ny distriktslegeordning.²⁴¹

Helsetilstand

Sunnhet og helse ble vurdert som bra i Rømskog. De fleste sykdommer vi kjenner i dag, eksisterte også før i tiden. Den store svøpe i nyere tid, var tuberkulose eller tæring, som kunne ramme alle lag i befolkningen.

Sykdommen var meget smittefarlig. Tormod Tørnby, født 1948, forteller at hans

bestefar, Thorvald Tørnby (1874-1963) på Tørnby vestre, ble enkemann i februar 1905.²⁴² Hans kone Ragna Kristine døde av tuberkulose 25 år gammel. Hun var kommet fra nabogården Tørnby østre, hvor hun hadde vært med på å stelle sin yngre søster, Josefina, som også døde av tuberkulose. Ragna Kristine ble smittet av sin søster, og etter at hun døde, tok Thorvald den tunge beslutning å rive den smittebefengte hovedbygningen på Tørnby vestre, og brenne materialene. Nytt hus ble satt opp på den gamle grunnmuren, og er den bygningen som står i dag.

Myndighetene tok tuberkulosen svært alvorlig, og det kom flere offentlige foranstalt-

ninger for å forebygge og behandle den. Som en følge av forordningen 8. mai 1900 ble det bygget forpleiningssteder, og kommunene var pålagt å bidra med midler. For å hindre spredning av smitte skulle alle hus med tuberkulose, desinfiseres, og alt tøy måtte kokes eller brennes. Fylket betalte desinfeksjonsmidler og skyssutgifter til lege. Sunnhetskommisjonen sto ansvarlig for innleggelse av pasienter. Forpleiningssteder og sanatorier, som etter hvert ble etablert, skulle både helbrede og hindre smittefare ved isolasjon av pasientene.

Slike og flere andre offentlige helsetiltak skjedde utenfor Rømskog på grunn av kommunikasjoner og geografisk avstand. Kommunen hadde større kontakt og tilhørighet til Akershus enn Smålenene, og derfor var kontakten med Høland et viktig bindeledd både for kommunen og for bygda i sin alminnelighet.

Fra 1913 ble Rømskog overført til Høland legedistrikt, og distriktslegens bopel var på Bjørkelangen.²⁴³ I mange år tilhørte bygda Høland legedistrikt. Dette distrikt omfattet i 1914 Enebakk, Høland, Setskog, Blaker, Aurskog, Fet og Rømskog. Tre år senere kom en nyordning med oppsplitting av legedistriktene. Vanligvis fungerte kommunelegen også som distriktslege.

Høland legedistrikt har holdt seg helt opp til våre dager, og i dag omfatter det Aurskog-Høland og Rømskog.

Distriktslegebolig

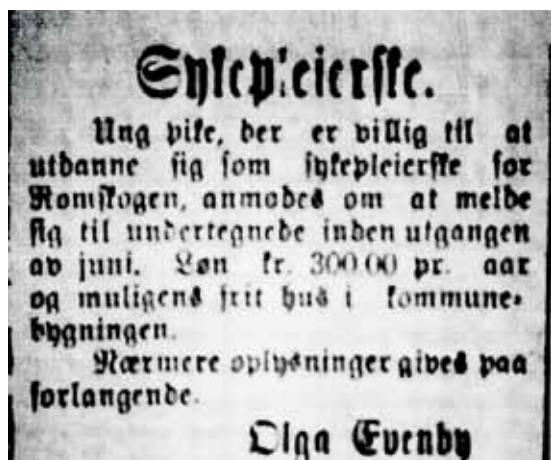
Etter forhandling mellom kommunene Høland, Setskog og Rømskog gikk de i 1920 sammen om å kjøpe doktor Waages hus og eiendom på Bjørkelangen til distriktslegebolig. Kjøpesummen var kr 65 000, og selgeren fikk bo på stedet mot en leie bestemt av departementet. Det var ett års oppsigelse.²⁴⁴ Sosialdepartementet meddelte at Høland distriktslegeordning, som omfattet kommunene Høland, Setskog og Rømskog, var opprettet fra og med 8. august 1920.²⁴⁵ Stillingen var ennå ikke besatt, og dersom en annen enn Waage skulle få stillingen, måtte han flytte ut av huset. Waage hadde imidlertid fått gode anbefalinger fra Rømskog, og en del ugreie noen år tidligere var ikke lenger på sakskartet. Men doktor Finn Grimsgaard fikk stillingen.

I 1932 ble stillingen i Høland legedistrikt igjen ledig. Doktor Gudbrand Taraldrud var søker og Rømskog sammen med de andre berørte kommuner henstilte da til Sosialdepartementet å utnevne ham. Han hadde tidligere vært kommunelege i Rømskog med fast kontordag en gang i måneden. Han ble ellers ofte budsendt til sykebesøk, og vant bygdas fulle tillitt. Under saksbehandlingen fratrådte Anders Taraldrud, som var ordfører og i slekt med søkeren.²⁴⁶

Men heller ikke denne gang ble herredsstyrets anmodning etterfulgt av de

Det var ulike oppfatninger om hvor nødvendig det var med egen pleierske, og saken ble grundig behandlet i herredsstyret. Markus Moen var da ordfører og motstander av ansettelsen. Han begrunnet sin uvilje med at han helst ville bli behandlet av sin kone, «ho Lina», dersom han skulle bli syk. Peter Høgebøl svarte da: «Men den som ingen Lina har da, Markus». Dermed ble det oppnådd full enighet om å skaffe en pleierske.²⁵⁰ Foruten å være en sentral

person både i det kommunale og kristelige arbeid, var Høgebøl selv litt av en «doktor». Det var som kjent lang vei til doktor, og skogsarbeidere som skadet seg, oppsøkte gjerne ham når skadene ikke var for alvorlige. Han desinfiserte såret, tråkket det sammen og forbandt. Etter sigende gikk det bra. Han var samtidig «urtedoktor» og kokte medisiner av urter. Utrekket ble benyttet til å kurere enkelte sykdommer.²⁵¹

Annonse i Indre Akershus Blad 25. mai 1910:
 «Sykepleierske. Ung pike, der er villig til at utdanne sig som Sykepleierske for Rømskogen, anmodes om at melde sig til undertegnede inden utgangen av juni. Løn kr. 300,00 pr. aar og muligens frit hus i kommunebygningen.
 Nærmere oplysninger gives paa forlangende.
 Olga Evenby»

overordnede myndigheter. Gunnar Asbjørnsen fikk i 1934 stillingen som distriktslege.²⁴⁷ I 1937 oppsto det en konflikt mellom ham og kommunen. Han beskyldte herredsstyret for å ha uttalt at han var ubrukelig som lege. Ifølge herredsstyret hadde beskyldningen ingen rot i virkeligheten. Saken bunnet i at kommunen hadde latt en privatpraktiserende lege ha kontor i Rømskog og Asbjørnsen skrev brev til Den norske legeförening om det. Ordningen ble avviklet, men tonen i brevet var likevel skarp. Asbjørnsen søkte nå om å få fritt lokale til en ukentlig kontordag i Rømskog. Dette ble innvilget under forutsetning at han skriftlig beklaget den form han hadde brukt i sitt brev til legeföreningen.²⁴⁸

Sykepleierske og sykepleierforening

I 1911 ble det ansatt en sykepleierske i bygda. Etter søknad fra Rømskog Sykepleierforening, som var stiftet samme år, bevilget kommunen penger til det fornødne inven-

tar i sykepleierskens værelse, og det var en seng, et bord, tre stoler, en servant og en stekeovn.²⁴⁹

Sykepleierforeningen hadde forebyggende helsearbeid som hovedarbeidsområde. Kampen mot tuberkulose var en av de viktigste oppgaver, og som ledd i dette ble det altså ansatt sykepleierske. Fra og med 1911 ble pleiersken i Rømskog stort sett lønnet med private midler, som blant annet kom fra en årlig basar avholdt av sykepleierforeningen. Senere ble det opprettet en sykekasse, som ble administrert av Arnt Skau på Skjønhaug. Han var militær, og foretok en grundig vurdering av alle søknader om sykepenger. Han unnlot heller ikke å holde en liten moralpreken for folk med mer eller mindre uberettigede krav om støtte. En gang i kvartalet hadde han kontordag i butikken. Dette var den første spede begynnelse på helse-, pleie- og omsorgsarbeid i Rømskog.²⁵²

Sykehusplaner

I 1930-åra var det debatt om å etablere sykehus på Bjørkelangen, og i denne diskusjonen deltok også Rømskog. Trygdekasseordførerne i Aurskog, Setskog og de to Hølands-bygdene reiste spørsmålet, og samtidig var sanitetsforeningene med på planene. Den direkte foranledning til prosjektet var at boligen til John Opsahl på Furuberget var til salgs.²⁵³ Her mente man at det var mulig å opprette et lite sykehus med plass til åtte-ni pasienter.

Rømskog herredsstyre takket nei på grunn av store avstander og kronglete veier. Veien over Rødenesfjellet var under ombygging, og dermed kunne det nå oppnås bedre kontakt med resten av Østfold. Kommunen hadde nylig bevilget kr 60 000 til ombygging av veien Rømskog-Kroksund.^{253A}

Distriktslege Gudbrand Taraldrud, som trolig var den første lege fra Rømskog, var en ivrig talsmann for sykehusplanene på Bjørke-

langen. Taraldrud bodde på Furuberget, der han hadde sitt kontor. Han viste blant annet til vellykkede resultater fra Trøgstad. Ifølge Taraldrud var Bjørkelangen en av de best tenkelige steder for en sykestue på de kanter. Nettopp her var knutepunktet for bygdene Nordre Høland, Aurskog, Setskog og Rømskog. Dette distrikt hadde i første halvdel av 1930-årene et samlet folketall på vel 8000.²⁵⁴ I forhold til folkemengden ville sykehuset lavt regnet kunne behandle minst 100 pasienter i året. Og med behov for åtte–ti sengeplasser ville sykehuset gi en årlig besparelse på rundt 4000 kroner i bare kurlpenger. I tillegg kom andre besparelser. Han påpekte samtidig at et sykehus på Bjørkelangen også ville kunne gi fattige pasienter en like god behandling som ordinære pasienter, og likevel spare penger.

Også tannlege Karl Tørnby var fra Rømskog og virket på Bjørkelangen. På linje med Taraldrud gikk han sterkt inn for at kommunene skulle kjøpe huset til Johan Opsahl. Han og Taraldrud var naboer, og begge ville ganske visst også ha direkte nytte av et sykehus på stedet.

Sykehusplanene møtte motstand fra flere hold, og skeptikerne mente at et nytt sykehus på Bjørkelangen kunne svekke pasientgrunnlaget for Søndre Høland sykestue, som var etablert i 1930.²⁵⁵ Fylkeslegen i Akershus mente at det var bedre å satse på et lasarett. Planene døde dermed hen, men distriktslege Taraldrud ga likevel ikke opp. Han fremmet sykehussaken på nytt like før andre verdenskrig. Samtidig kjøpte Nordre Høland en tomt på naboeiendommen til Furuberget med tanke på sykehus. I 1940 var planene i ferd med å bli realisert, men krigen satte en endelig stopper for hele prosjektet.²⁵⁶

Tannhelse

Tannpine var fremdeles en av de største plager, og det var få hjelpemidler. Arne Bergli, født 1915, brukte hovtang da han trekte ut

en jeksel på Kåre Haugbakk i 1936. De var på Hebakken og drev med vedkjøring, da Kåre Haugbakk fikk sterke tannmerter. Arne Bergli tilbød seg å trekke tanna, og Kåre hadde så vondt at han gikk med på det. Arne kokte hovtanga i en fiskebollpøs før han gikk til verks. Således ble hygien ivaretatt. Behandlingen gjorde svært vondt, men Kåre våget ikke å be han stanse av frykt for enda verre smerter. Jekselen kom ut, og Arne hadde nok gått i en god skole, fordi bestefaren i sin tid pleide å trekke tenner på folk. Han brukte da en liten vendehake til å vri tanna ut med. Vanligvis ble vendehaker brukt til å vende tømmer under fløyting.²⁵⁷ Dette viser at folk ikke var rådløse når det oppsto smerter og skader ute i arbeidslivet. De brukte den redskap som var for hånden.

Den første kjente tannlegen i Rømskog var trolig Krogh. Han praktiserte i 1911 med kontordag i kommunen.

Vonde tenner ble som regel trukket, og utbedring kom så å si aldri på tale. Anna Tørnby, født 1903, beretter at faren kjørte dem til Ørje når de skulle trekke tenner. Tannuttrekking var uten bedøvelse, og det gjorde vondt.²⁵⁸

Alfred Fredell

Et hederlig unntak når det gjaldt tannuttrekking, var amatørtannlegen Alfred Fredell (1887–1963) fra Saxebyn i Järnskog.²⁵⁹ Han fikk også betydning for Rømskog.

Tannuttrekking skjedde bare i begynnelsen av hans karriere, og senere bare når tanna var forlapt. Fredell var urmaker og bonde, og en slags tusenkunstner som både drev tannlegepraksis og laget tenner. Alt utstyret var hjemmelaget. Fredell hadde hverken eksamenspapirer eller autorisasjon. Virksomheten fikk etter hvert så stort omfang at landsfiskalen i Järnskog sammen med

Alfred Fredell

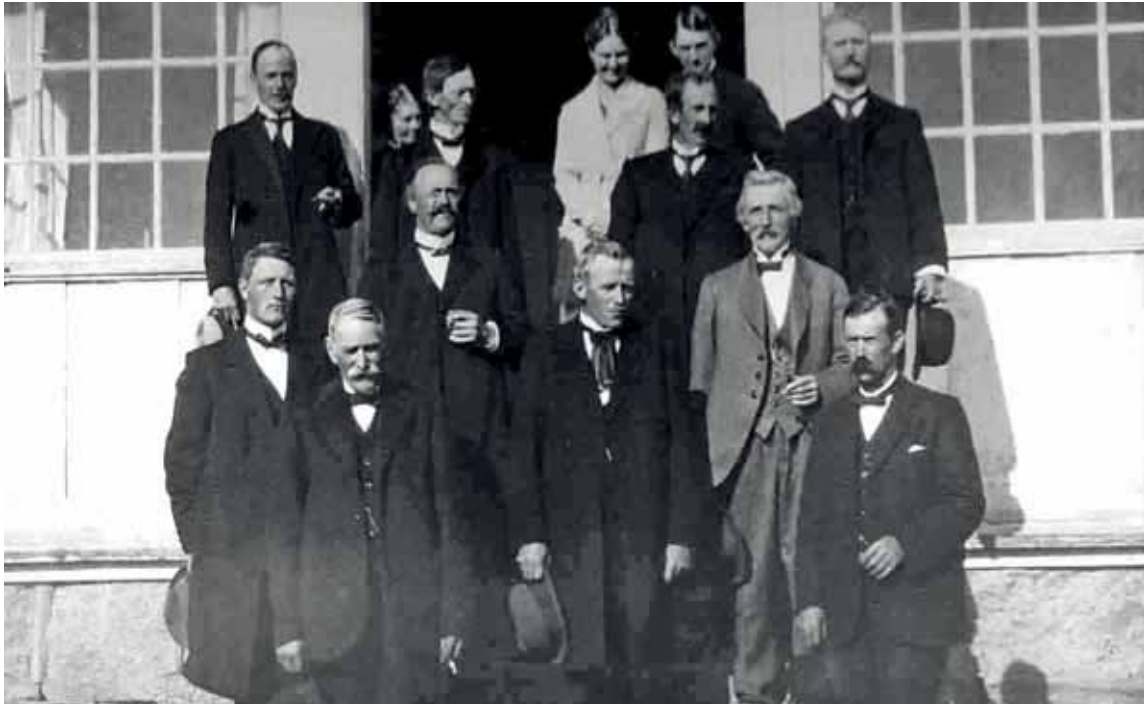
bygdas leger prøvde å stanse den. Hans praksis ble anmeldt til medisinalstyrelsen, som sendte saken videre til statlige autoriteter. Fredell fant da ut at han ikke kunne fortsette i Sverige stort lenger, og bestemte seg for å flytte praksisen over grensa til Hanna og Johan Ringsby på Øst-Tukken i Rømskog. Avstanden herfra til den sentrale delen av Järnskog var ikke stort lenger enn fra Fredells hjem i Saxebyn, som ligger i den sørlige delen av Järnskog. Pasientene dro derfor like gjerne til Rømskog når de trengte behandling, og han tok også imot rømsjinger. Dette provoserte den nidkjære landsfiskalen som tok kontakt med det svenske utenriksdepartement for å sette en stopper for virksomheten. Men de svenske myndigheter kom ingen vei, og da intet skjedde, flyttet Fredell etter hvert hjem igjen til Saxebyn, der han fortsatte sin praksis.

Ingrid Nilsson er en av de som husker Alfred Fredell.²⁶⁰ Hun forteller at han foruten å behandle tenner murte skorsteiner og satte opp grunnmurer. Hans første bormaskin var laget av en spinnerokk. Senere skaffet han seg pedaldrevet tannlegebor. Instrumentene ble sterilisert med en blåselampe. Tannprotesene han laget, var gode

og holdbare. Pasientene kom hjem til ham på kvelden og utover natta. Ingrid forteller at behandlingen gjorde vondt, og barna grudde seg til tannbehandlingen. Hennes første tannlegebesøk var mens han bodde på Øst-Tukken. Det var i 1927, og Karl Axelsson kjørte henne og folk fra Koppom i kurvslede med merra Svarta. For å muntre opp pasientene tok Alfred frem sin fiolin og spilte noen glade trudelutter. Fiolinen var selvlaget og godkjent som bedre enn kjøpefiolin av Ingesunds musikksskole i Arvika. Det var også allsang i venteværelset. Alle ble i godt humør og glemte kanskje en stakket stund hva de skulle gjennomgå. Alfred Fredell var med andre ord også litt av en psykolog, og var angivelig svært samvittighetsfull og grundig i sitt arbeid. I motsetning til mange andre utøvere i faget ville han som nevnt helst ikke trekke tenner. Han ville heller reparere og finne gode løsninger. Han var så populær at en pasient reiste til provinslegen og truet med å anmelde ham for ulovlig fuglejakt dersom han gjorde alvor av å anmelde Fredell til landsfiskalen. Han ble likevel flere ganger både anmeldt og bøtelagt. Pasienttilgangen var hele tiden stor, og han hadde vanskelig for å si nei. Han ble oppsøkt av folk på begge sider av riksgrensa. Under sin praksistid hos Ringsby kjørte han utstyret sitt dels på sykkel, og han fikk ofte bilskys av Johan Ringsbys sønn Håkon, som hadde både lastebil og drosje.

Fredell konstruerte sin egen sykkel for å kunne greie lange sykkelturner og mange, tunge bakker. Han kunne være borte fra hjemmet sitt i Saxebyn flere dager i strekk.

Landsfiskalen ga seg ikke i sine bestrebelser med å stanse Fredell, selv om praksisen var på norskesiden av grensa. Han oversendte saken til Utenriksdepartementet, og politimesteren i Sarpsborg måtte ta tak i den. Men myndighetene kom ingen vei, og en gang på 1930-tallet var Fredell som nevnt

Rømskog herredsstyre 1920 på trappa på Nes.

Første rekke fra venstre: Anders Taraldrud, Halvor Sundsrud, ordfører Johan Tørnby og Hemming Ringsby. Annen rekke: Jørgen Jovall, Johan Trandem og Johannes Christiansen. Bakerste rekke: Thorvald Hansen Kirkerud, Ragnhild Heiberg (mor til Emma Stang), Klemet Høgenes, sølvbrudeparet Stang og Arnt Skau. Eier: Rømskog lokalsamling.

tilbake i Saxebyn og fortsatte praksisen ennå i vel 20 år. Han ble tilbudt tannteknikerarbeid i Koppom eller Årjäng, men takket nei. Han valgte heller å pensjonere seg.²⁶¹ Tannlege Karl Tørnby hadde i motsetning til Fredell utdannelse og autorisasjon, og overtok på norsk side.

Private velgjørere

Bygdas helse- og sosialvesen mottok av og til gaver fra private velgjørere. Vi har tidligere hørt om Johan Olsen fra Sundsrud, som hadde utvandret til Amerika, og ved sin død i 1909 etterlot seg en betydelig sum penger til de fattige i Rømskog. (Se Rømskog bygdebok bind 2 side 342, 351). Godseier Ole A. Stang ga i 1909 kr 2000 til kommunen. Hans far, Mads Wiel Stang, var død, og gaven ble gitt i

erindring av de mange lykkelige dager familien hadde tilbragt i Rømskog «paa sit kjære Nes og Flaten». Pengene ble delt likt mellom en frivillig forbedret sykepleie og bekjempelse av tuberkulosen i Rømskog. Herredsstyret bestemte at kapitalen skulle være et «uangribelig» varig minne om giveren, og forvaltes av kommunen. Samtidig ble bygdas befolkning oppfordret til å skaffe mer penger til saken gjennom basarer, gaver og lignende.²⁶² Annen viktig privat velgjørenhet i Rømskog er fondene etter Emma og Mads Wiel Stang.

Familien Stangs fond

I forbindelse med sølvbryllupet til Emma og Ole A. Stang 24. september 1920 opprettet ekteparet i gavebrev til Rømskog kommune et fond, kalt Emma Stangs fond. Gavebrevet

Rømskog kommunestyre 1999 på trappa på Nes.

Foran: Jeanette Jansson, ordfører Johannes Ramberg og Turid Dahlum Nilsen. Annen rekke: Roar Karlsen, Tone Jørgensen og Leif Harald Bergquist. Neste rekke: Per Haugen, Sigurd Nilsen, Inger Johanne Taraldrud, Anna Sofie Bergquist og Thor Haugen. Helt bakerst, sølvbrudeparet, Kirsti og Anders Stang. Varaordfører Jørn Ola Trandem og Øystein Heggedal var ikke til stede. Foto: Inger Ramberg.

var på 10 000 kroner. Avkastningen skulle gå til sykepleien i Rømskog og til motarbeidelse av sykdom. I den anledning var herredsstyret innbudt til Nes.

Fondets statutter fastslo at alle rentemidler kunne deles ut etter at fondet var nådd en kapital på kr 20 000, som på den tid var et betydelig beløp. Dette ble gjort uten at det ble tatt hensyn til den sterke inflasjon som oppsto etter krigen. Dermed ble fondet sterkt forringet. I slutten av 1990-årene ble Anders Stang gjort oppmerksom på eksistensen av et annet fond, Mads Wiel Stangs fond, som hadde en bankkonto pålydende ca kr 38 000. Men det var ikke mulig å finne verken statutter eller annen informasjon rundt fondet, bortsett fra at også dette var knyttet til Rømskog.

For i noen grad å bøte på fondenes verdiforringelse, besluttet Kirsti og Anders Stang i 1999 å tilføre fondene ny kapital ved gavebrev på kr 80 000 til Emma Stangs fond og kr 20 000 til Mads W. Stangs fond. Den samlede kapital kom da opp i ca kr 160 000. Samtidig ble statuttene laget likelydende for de to fond, og fornyet for å beskytte dem mot fortsatt verdiforringelse. Formålet ble i hovedsak opprettholdt som opprinnelig. Den nye kapitaltilførselen ble gjort i forbindelse med Kirsti og Anders Stangs sølvbryllup i 1999, og Rømskog kommunestyre ble også denne gang innbudt til Nes.

Av praktiske og kostnadmessige grunner ble de to fondene senere slått sammen og bærer nå navnet «Familien Stangs fond».

Kapittel VII

KOMMUNIKASJONER

Veier

Lange og dårlige veier har til alle tider vært et stort problem, og gode kommunikasjoner var en forutsetning for en effektiv og operativ kommune.²⁶³ Veier, post og telefon kom derfor høyt på sakskartet og ble noen av kommunens viktigste satsningsområder. Etter løsrivelsen fra Rødenes måtte Rømskog alene vedlikeholde gamle og anlegge nye veier. Veien som førte til kommunegrensa via Djuptjennbakka ble fra nå av Rømskogs ansvar. Kommunen måtte sette bort arbeidet på anbud, og Halvor Sundsrud påtok seg i 1902 oppdraget for kr 5 pr. dag for mann og hest, og kr 2 for én mann.²⁶⁴

Ennå på begynnelsen av 1900-tallet var vedlikehold av veier delvis et privat ansvar, og veistell hadde ingen hovedpost i kommunebudsjettet. Utgiftene ble direkte belastet kommunekassa, som også omfattet retts- og politivesen, geistlighet og kirkevesen, kommunebygningen, samt jordmoras lønn, og etter hvert også lege- og helsevesenet. Kommunekassa hadde i 1903 et samlet veibudsjett på kr 3019,20, noe under halvparten av hele kommunebudsjettet. Dette viser evne og vilje til å satse på veiene, og satsningen skulle bli enda større i åra fremover.

Noe av det første kommunen gjorde var å foreta en ny rodeinndeling. Det ble nå fire istedenfor tre roder. Vedlikehold av veier og broer i de enkelte roder ble pålagt bondene i forhold til gårdenes matrikkelskyld. Veistykkene ble nøye oppmålt og taksert. Til gjengjeld skulle kommunen i fremtiden betale snøploger.²⁶⁵

Etter hvert som bygging og omlegging av

veier ble en mer ren kommunal oppgave, økte det faglige og økonomiske samarbeid med amtet. Amtsingeniøren ble viktigste samarbeidspartner, og det var ham kommunen måtte forholde seg til når det gjaldt planer om nye veier og oppgradering av gamle. Etter hvert kom det også bidrag fra amtet - fylket øremerket vedlikehold av bygdeveier.

Kommunen fikk i 1903 søknad om midler til opparbeidelse av stien fra Ringsby og Østtukun til Sandviken, slik at skolebarna ikke skulle gå seg bort. Målet var å få en kjerrevei.

På den tid var også veien over Setskog og Gåsvikfjellet nærmest ufremkommelig. Herredsstyret sendte derfor en henstilling til veibestyrelsen for Smålenenes amt om å få utbedret veien.

I 1905 ble det besluttet å legge om veien i Sandsbakken ved nåværende Sand, og arbeidet ble satt ut på akkord for 1400 kroner pluss omkostninger.²⁶⁶ Dette var en betydelig satsning. Samme år ble Hagasundbrua reparert, og kommunen bevilget de nødvendige midler.²⁶⁷

Ennå i 1912 manglet bygda hovedvei. Amtsingeniøren hadde i 1907 bedt kommunene oversende en fortegnelse over hoved- og bygdeveier, som skulle tas med i den nye veiplanen i Smålenene. Rømskog herredsstyre fremmet da forslag om å få veien fra Trandem til svenskegrensa opparbeidet enten til hovedvei eller en bedre bygdevei. Resultatet fem år senere var altså at den forble bygdevei. Den var klassifisert som hovedvei i 1938, og måtte da omlegges og utbedres ca åtte km fra Trandem til

Skjønhaug, eller ved det punkt den møtte den nye veien fra Kroksund til svenskegrensa. Samtidig var det påkrevd bygdevei på strekningen Rømskog kirke–Ringsby og Bøen–Skolestua–Trandem.²⁶⁸

Strekningen på anlegget Rømskog kirke–Ringsby var 5,2 km og var anslått til å koste kr 40 000. Det var lagt inn i en 20 års plan.²⁶⁹

Fremskyndet veibygging

Samme år ønsket kommunen å fremskynde arbeidet med veien over Setskogen og Eidsfjellet. Veidirektøren i Akershus hadde på slutten av 1890-tallet gått inn for å oppgradere veiforbindelsen, men møtte motstand blant sine egne. (Se Rømskog bygdebok bind 2, side 181). Herredsstyret i Rømskog påpekte at veien til jernbanestasjonen på Bjørkelangen var svært bakket og dårlig. Det var stor trafikk på veistrekningen. Både Smålenene og Akershus amt ble anmodet om å ta fatt i denne saken så snart som mulig.²⁷⁰

Noen av bygdeveiene ble videre utbygget og forbedret. I 1913 samarbeidet Rømskog med amtet om en ny vei fra Rambergbukta (Fjøsвика) til Hagasundet. Dette var et svært velkomment prosjekt fordi den gamle veien var bakket og skrøpelig. Kostnadsberegningen var kr 38 000, og man ville søke amtet om kr 35 500.²⁷¹

Flere nye oppgaver ventet. Kommunen besluttet i 1914 å være med på å dekke merutgifter til videreføring av veianlegget Blikrud–Heggedal.²⁷² Ordførerne i Setskog og Rømskog kommuner fikk fullmakt til å oppta et lån i Norges Bank for å fremskynde veiarbeidet mellom Bjørkelangen og Heggedal.²⁷³

De første bilene

Den første kjørbare veien over Gåsvikfjellet var fra 1898 med forbedringer i 1905. Motoriserte kjøretøy var ennå ikke å se i bygda. Herredsstyret uttalte seg 6. november

1909 om nytte og farer ved bruk av motoriserte kjøretøy. Det ble anmerket at ingen i bygda brukte slike kjøretøy, og at man derfor manglet erfaring på området, skjønt «forsiktig motorcykelkjøring antages at kunde tillates».²⁷⁴ Doktor Peter Waage fikk i 1915 herredsstyrets tillatelse til å kjøre motorvogn i Rømskog, og ble pålagt å kjøre med forsiktighet. Dette var trolig en av de første kjøretillatelser i bygda.²⁷⁵

Det skulle ennå gå noen år før veiene i Rømskog kunne åpnes for alminnelig automobiltrafikk. Julius Tukken var en av de første med bil i Rømskog. Det var en Overland. Anton Jørgensen tok førerkort i 1916. Han hadde ikke bil selv, men var i flere år sjåfør for Julius Tukken. Han var som tidligere omtalt, Rømskogs første ordfører.²⁷⁶

Forretningsfører H. C. Smith søkte i 1917 på vegne av fru Edle Due på Sundsrud om tillatelse til å befare veien Sundsrud - amts-grensa med lasteautomobil. Herredsstyret var positivt innstilt på grunn av det gode formål, men satte visse krav til kjøringa. Trafikanten måtte selv besørge utbedring av veien slik at den var anvendelig for motorisert kjøretøy, og kunne bare benyttes til ferdsel når den var tørr. Lensmannen bestemte til hvilke tider av døgnet automobilen kunne kjøres. Herredsstyret kunne når som helst stanse kjøringa dersom den skapte problemer for alminnelig ferdsel i bygda. Etter endt kjøring om høsten forpliktet trafikanten seg til å sette veien i stand etter lensmannens anvisning.²⁷⁷

Litt senere på året anbefalte herredsstyret at bygdas rodelagte veier kunne bli åpnet for automobilkjøring. Dermed ble Setskog og Rømskog Automobilselskap stiftet. En viktig sak var nå å få fjernet en del grunder på veistrekningen fra amts-grensa til Sandem, fordi grindene var et alvorlig hinder. Herredsstyret ba grunneierne mest mulig etterkomme ønsket.²⁷⁸

Sommeren 1917 var den nye veien Bjørke-

Før bilen kom til bygda, var det en mengde grinder som stengte veien. Mange ganger gikk veien gjennom ei «gatu», og da sto grindene med bare noen få meters mellomrom. Kloke hoder prøvde å gjøre det mer lettvinnt med å åpne og lukke grinda, slik at en kunne sitte i «sjussen» og gjøre det, for eksempel ved Åsrudgrinda. Men slike innretninger ble aldri alminnelige, og etter at bilene kom, måtte grindene bort uansett. Det medførte store utgifter for kommunen å sette opp gjerder langs veiene for å holde beitefeet borte.

Grindene sto ennå da den første bilen kom. «Arthur Hagen var tå de første som hadde drosjebil her i distriktet. Han fortalte om en tur da han kjørte et forelska par fra Bjørkelangen til Østervallskog. Paret satt i baksetet og kurtiserte og nøt tilværelsen. Da de kom til Eidsgrinda, måtte de stoppe, og sjåføren venta på at noen skulle gå ut og lukke opp grinda. Men ingen gjorde tegn til det. Nei, nei, så får jeg gjøre det sjøl denne gangen, tenkte han. Hagen gikk ut, åpna grinda, så tilbake og kjørte bilen igjennom.

Så var det ut igjen for å lukke grinda. Da de kom til Øgarn, var det like galt. Fremdeles gjorde ingen i baksetet tegn til å lukke opp grinda. Omsider var bilen igjennom, og da gikk det uten stans til Åsrudgrinda. Hagen så seg tilbake. Paret hadde visst sovna nå, for de hadde dratt noe over hue. Neste grind var ved Gropa. I baksetet var søvnen eller sødmen like god. Utover Rømskauen var det mange grinder.

Hagen kom ikke før opp i bilen før han måtte ut igjen. De i baksetet kosa seg. Sjåføren hadde nå gitt opp enhver tanke på å få hjelp med grindene. Det var plundrete. Mange steller måtte han finne en kvist eller kjæpp å støtte opp grinda med, slik at den ikke glei igjen før han kom inn i bilen. Paret bak ønska visst ikke at turen skulle gå noe fortere, skjønt også denne reisen tok til slutt en ende.

På tilbakeveien begynte Hagen å telle grinder. På Rømskauen var det 18 grinder. Fra Gropa til Bjørkelangen var det tre. Det blei 21 grinder. Att og fram måtte Hagen ut av bilen fire ganger for hver grind. Det vart i alt 84 ganger på denne reisen.»²⁷⁹

Grinder var til hinder også for annen ferdsel. Det fortelles at da Jørgen Ringsby (1890-1983) skulle forlove seg med Olga fra Østtukun, syklet de til Bjørkelangen for å ta Tertitten videre til Kristiania for å kjøpe forlovelsesringer. Sykleferdigheten til Jørgen var ikke den beste. Han forteller at han trillet mer enn han syklet over Rømskog på grunn av alle grindene på veien. Syklinga gikk bedre da de var over Gåsvikfjellet til Setskog, og slapp å stoppe ved grinder. Men det oppsto problemer for Jørgen da de nærmet seg bebyggelsen på Setskog: «Je så meg ette i stand til å komme tå sykkel'n, så je sendte Olga foran for å lukke opp, så je bare kunne sykle videre.»²⁸⁰

langen–Rømskog ferdig. Åpningen ble markert med en stor fest i Setskog 14. juli. Rundt 300 mennesker var til stede, blant dem Johan Tørnby fra Rømskog. Veistrekningen kunne kjøres med bil, og fikk stor betydning for Rømskogs kontakt med Romeriks-bygdene. Etter initiativ fra Setskog kommune ble det i 1918 nedsatt en komité

som skulle arbeide for å opprette en bilrute på strekningen Bjørkelangen–Rømskog.²⁸¹

Året etter søkte Automobilselskapet om å få bevilling til drift av en lastebilrute på strekningen Bjørkelangen–Sandem gård. Rømskog og Setskog kommuner ga den nødvendige garanti.²⁸² Selv om veien dermed ble åpnet for tunge kjøretøyer, kunne ikke

Annonse i Indre Akershus Blad 3. september 1918 med innbydelse om å opprette bilrute mellom Rømskog og Bjørkelangen. Men det var ikke uten problemer. Den siste setningen gir et klart budskap!

selskapet påta seg noen utgift med utbedring og vedlikehold av veien.

Det var fremdeles en del skjær i sjøen for biltrafikk, og veien lå ikke uten videre åpen for lastebilkjøring. Overordnede myndigheter godkjente ikke selskapets lastebil for kjøring på bygdeveiene i Rømskog. Bilen måtte stanse ved fylkesgrensa, og kunne dermed ikke nyttes til varekjøring fra Bjørkelangen stasjon. Dette var sommeren 1920, og herredsstyret anmodet fylkesmannen om å bevirke til at bilen fikk kjøre resten av sommeren så lenge veiene var tørre. Eller i alle fall inntil Automobilselskapet hadde fått avhendet lastebilen, og anskaffet en som myndighetene kunne godkjenne.²⁸³

I mellomtiden fortsatte kommunen sitt

arbeid med å forbedre og utvikle veiene videre.

Herredsstyret godkjente i 1918 amtsingeniørens planer og beregninger for omlegging av veien fra Morteuropa til Sandem i Rømskog. Kommunen overtok den videre utredning av sin andel av anlegget, innbefattet utgifter til veigrunn, gjerdehold, og erstatning til grunneierne for tap av jord. Betingelsen var at anlegget ble fremmet som hovedvei med bidrag fra stat og amt på henholdsvis tre fjerdeparter og en åttendedel. Kommunen stilte samtidig noen krav for fremtidige veianlegg, og nedsatte en spesialkomité som utarbeidet en oversikt over veikrav i de kommende 20 år.²⁸⁴ Dermed var det også viktig å få en langsiktig plan for anlegg, vedlikehold og utbedring.

Så sent som i 1933 kunne bare enkelte

veistrekninger kjøres med lastebil. Det var umulig å kjøre varer direkte mellom Oslo og Rømskog. Ingen bygd i Østfold og Akershus hadde så dårlige veiforbindelser som Rømskog. All transport til og fra bygda var både vanskelig og kostbar. Varene kunne med andre ord ikke fraktes på billigste måte. Transporten måtte gå via Bjørkelangen, og dette rammet særlig næringslivet. Lastebilkjørerne i Rømskog fikk for lite å gjøre, og næringen gikk med tap. Mye tømmer og trelast måtte fraktes med Urskog-Hølandsbanen, og det ble tilsvarende mindre kjøring på landeveien. Ikke minst bygdas sagbruk var skadelidende på grunn av transportsituasjonen. Varene måtte omlastes, og det var ofte mangel på godsvogner. Alt dette bidro til å fordre næringen og gjøre produsentene lite konkurransedyktige. Dersom sagskuren måtte opphøre, var Rømskog nødt til å selge tømmer til Sverige med langt lavere priser til følge. Slik uforedlet last ga langt mindre

fortjeneste. Også salg av ved var ulønnsomt som en følge av den dårlige veiforbindelsen vestover fra bygda.²⁸⁵

Da var bilene et langt mer smidig og billigere transportmiddel. Rømskog kommune bemerket i 1939 at det var bilene å takke for at Urskog-Hølandsbanen i det hele tatt fikk noen særlig trafikk fra Rømskog. Samtidig var det biltrafikken alene som var årsak til at bygda fikk etablert og beholdt bedrifter og arbeidsplasser. På midten av 1930-tallet hadde Rømskog ni bedrifter med til sammen 18 personer engasjert. Herredsstyret gjorde også oppmerksom på at når den nye veien over Rødenesfjellet var ferdig, ville den største varetransporten til og fra Østfold-byene gå den veien.²⁸⁶ Bilene og de nye veiene åpnet med andre ord bygda for omverdenen.

Dette var også noe Østfold fylke etter hvert hadde forstått. Man innså at det ble stadig viktigere å knytte Rømskog fastere til Østfold, og utbygging av kommunikasjonene

Sagene ble naturlig nok lagt i tilnytning til fossefall og vassdrag, der det var lettest tilgang på tømmer. Etter hvert som den tekniske nyvinning kom til skogbruket gjennom transportable lokomobiler, sto man friere til å velge skurplass. Da ble det mer vanlig å plassere sagene langs veier, slik at det var lett for lastebilene å komme til. I 1920- og 30 åra gjorde lastebilene sitt inntog og avløste hesten som trekkraft over lange distanser. De tre karene fra venstre, Edlar Arnesen, Andreas Tørnby og Johannes Skau øynet en sjanse til levebrød og investerte i hver sin lastebil. Eier: Rømskog lokalsamling.

var en forutsetning for det. Veisjefen i Østfold reiste i 1933 ombyggingen av Fjellveien som førsteprioritets sak på fylkestinget. Rødenes og Rømskog skulle dekke en åttendedel av anleggssummen, samt grunnerstatning, mens stat og fylke betalte resten.²⁸⁷

Holdninger til jernbanen

Myndighetene ville på sin side øke jernbanetrafikken. I 1939 forelå det fra sentralt hold planer om å utvide restriksjonene for bilkjøring i hele trafikkområdet for Urskog-Hølandsbanen, og at dette også skulle omfatte Rømskog. Herredsstyret tok på grunnlag av bygdas avsides beliggenhet sterk avstand fra slike planer.²⁸⁸

For øvrig var det for dyrt å bruke jernbanen. Urskog-Hølandsbanen var et privat anlegg, og Rømskog gjorde fremstøt for at staten skulle overta. Dermed ville prisene gå ned. Rømskog kommune antydte at man i så fall heller ville benytte jernbanen enn å la tømmeret bli fløytet via Sverige. Hele jernbanetrafikken ville dermed bli utvidet og gå med fortjeneste.²⁸⁹

For å øke lønnsomheten måtte lastebileiere i Rømskog gjøre fremstøt for å utvide området for kjøring. Andreas Tørnby, Johs Skau og Ole Skogheim fikk i 1934 etter søknad tillatelse til å drive ervervsmessig lastebilkjøring på veiene i hele Østfold. Samtidig fikk de lov til å kjøre på veiene i Akershus fra Mortegropa til Oslo.²⁹⁰

Ny motorvognlov

Det kom i 1935 egen motorvognlov, og bilkjøring i Rømskog var underlagt politimesteren i Sarpsborg. Fra og med 1. januar 1936 måtte kommunen stille garanti for alle motorvogner.²⁹¹

Til tross for dårlige veier kom det i 1936 flere søknader om ervervsmessig lastebilkjøring innen Østfold og Akershus til Oslo. To år senere søkte Thor Ringsby på Troste-

rud og Thorleif Hauglund hver for seg om å få kjøre kombinert person- og godsroute fra riksgrensa ved Trosterud til Oslo. Herredsstyret bemerket at det var 45 km til jernbanestasjonene på Bjørkelangen, og at Rømskog hittil hadde hatt dårlige ruteforbindelser med viktige knutepunkt. En direkte ruteforbindelse med Oslo ville avhjelpe et stort behov. Kommunene så også for seg at en slik rute kunne benyttes av skolebarn om morgenen. Samtidig ville bilruta fra Trosterud ved svenskegrensa få stor persontrafikk fra Östervallskog til Oslo. Kommunen var derfor velvillig innstilt til søknadene, men bare en av søkerne kunne få tillatelse. Under avstemningen i herredsstyret fikk Thor Ringsby innvilget sin søknad med syv stemmer mot Thorleif Hauglunds fem.²⁹² Stadig flere ønsket å starte bilrutedrift i Rømskog, og det kom mange søknader om konsesjon.

Slik personbefordring dannet noe av forløpet til rutebiler og drosetrafikk. Harald Hansen og Olaf Haugen søkte høsten 1939 om tillatelse til å drive leilighetsbefordring av personer mot betaling. Herredsstyret så behovet også for slik trafikk, og begge fikk innvilget sine søknader.²⁹³

Konkurransen bil – jernbane

Jernbanen mislikte konkurransen som dermed oppsto, og i 1939 søkte Urskog-Hølandsbanen gjennom veidirektøren om å få overta bilruta Bjørkelangen–Setskog–Rømskog. Ole Skogheim hadde drevet ruta i en årrekke, og skjøttet den tilfredsstillende. Han hadde dessuten investert i kostbart materiell. Herredsstyret ville dermed ikke anbefale søknaden fra Urskog-Hølandsbanen.²⁹⁴

Når det gjaldt skogsveier, ble de bekostet av skogeierne med statlige bidrag via Landbruksdepartementets skogkontor. Kommunen bestemte hvilke søknader som var berettiget statsstøtte. I 1939 ble det anbefalt bidrag til veianlegg fra nordre ende av Langvannet

til Flatasetra, og fra Sandvika til Ringsby. Begrunnelse for anbefalingen var at flere gårder dermed ville få veiforbindelse med bygda, og at skogen fikk bedre utnyttelse. Kommunen håpet at skogsveien kunne forlenges til riksgrensa ved Trosterud. Bygging av veier skulle samtidig avhjelpe arbeidsledighet, og prosjektet fikk 2500 statlige kroner på betingelse av at flest mulig arbeidsledige ble beskjefteget.²⁹⁵ Staten bidro også til utbedring av alminnelige veier, og slike tilskudd ble ført opp i budsjettet. I 1938-39 var bidraget 700 kroner. Hele veibudsjettet var på kr 5061,09.²⁹⁶

Skysstasjoner

Veiene var lange og strabasiøse, og det var skysstasjon på Sandem med forbindelse til stasjonen på Kallak. På enkelte strekninger var det skysstasjoner og gjestgiverier, som kommunene drev i fellesskap. Setskog herredsstyre anmodet i 1909 om et bidrag fra Rømskog til drift av sin skysstasjon. Som argument ble det hevdet at stasjonen var til omtrent like stor nytte for Rømskog som for Setskog, og herredsstyret bevilget derfor kr 30 for året 1909.²⁹⁷

Kallak skysstasjon i Rødenes betjente både Rømskog og Høland. Stasjonen hadde i 1901 to faste hester og to i reserve. Årlig bidrag fra Smålenenes amt var 160 kroner.²⁹⁸

Stasjonen var forpliktet til å skaffe skyss til Sandem i Rømskog, som var en strekning på 33 km. Likeledes skulle det skysses til Høyen og Grepperud i Høland. Fra 1914 var den faste godtgjørelsen 300 kroner i året. To år senere ble skysstasjonen på Kallak overtatt av C. A. Hellgren for en årlig godtgjørelse på kr 800. Det var på tale å legge den ned, men motargumentet var at den hadde stor betydning for trafikken til og fra Rømskog og Høland. Den ble altså opprettholdt, og i 1920 ble det hevdet at strekningen mellom Kroksund og Sandem i Rømskog var så be-

sværlig at stasjonsholderen ønsket mer betalt. Skyssprisen var 50 øre pr mil, og saken ble ordnet ved at etappen mellom Kroksund og Rømskog ble utvidet med 28 km. Lensmann Georg L. Johannesen fant frem til den løsningen. Han var en av de veifarende, og mente at et besøk i Rømskog vinterstid krevde en dags ferd hver vei.²⁹⁹

Fjellstua

Fjellstua på veien over Rødenesfjellet var et gammelt og viktig bevertningssted, og ga mulighet for oppsyn med veien. I den tid Rømskog var en del av Rødenes kommune var utgiftene felles.

Etter at Rødenes og Rømskog skilte lag, falt Fjellstua mellom to stoler, og begge kommuner måtte bidra økonomisk. Det oppsto en del komplikasjoner. Stedet var nedlagt i 1909, og amtsingeniøren ville vite om den gamle tomte kunne bli kjøpt eller leid. Han ville også vite hvor mye det ville koste å bygge en ny fjellstue. Noe av tanken var å benytte huset til veivokterbolig for «fjeldstuemanden». Arbeidet som veivokter og fjellstumann var to adskilte funksjoner. Veivokter Edvard Skogheim, som også var entreprenør for veien, hadde i 1914 en årslønn på 500 kroner, og det var 100 kroner mer enn det som i budsjettet ble avsatt til reparasjon av veier.³⁰⁰

Kostbar drift

Smålenenes amt mente at Rømskog burde overta ansvaret mot å få årlige bidrag fra amtet.³⁰¹ I budsjettet for 1912 foreslo formannskapet å avsette kr 1000 til bebyggelse av Fjellstua.³⁰² Dette var en betydelig investering, men herredsstyret mente likevel at den var for liten. Posten ble forhøyet til kr 1600. Pengene ble tatt fra kommunekassa, som til sammen var på 5150 kroner det året. Det samlede budsjett for kommunen var kr 8135.³⁰³ Pengene til Fjellstua tok med

andre ord nesten 20 prosent av hele kommunebudsjettet i 1912. Tre år senere sa fjellstumannen opp sin stilling.³⁰⁴ Da stillingen ble lyst ut på nytt, ble lønna som fjellstumann fastsatt til kr 200, og arbeidet som veientreprenør til kr 800, med andre ord en samlet årslønn på 1000 kroner. Iver Vigeby ble ansatt. Fjellstuemannen skulle også ha inntekter av bevertningsstedet Fjellstua, og søkte etter anmodning fra gjester om å få bevilling til å selge landsøl til reisende. Men han fikk i 1916 enstemmig avslag av herredsstyret.³⁰⁵ Grunneieren av fjellstuetomta, K. N. Krog, forlangte samtidig en avgift eller leie for tomta.

Veivokter Iver Vigeby var ikke fornøyd med lønna si, og truet med å slutte dersom den ikke ble øket til 1500 kroner i året. Kommunen mente på sin side at han gjorde dårlig vedlikeholdsarbeid og avslo søknaden.³⁰⁶ Dermed løste kommunen trolig et problem.

Vigeby hadde nok ikke ventet et slikt svar, for han trakk søknaden tilbake og ville fortsette som veivokter og fjellstumann. Han fikk støtte av amtsingeniøren som hevdet at han burde ha samme vilkår som andre veivoktere i amtet.³⁰⁷ Etter lensmannens vurdering besluttet herredsstyret å ta ham tilbake med en årslønn på 1330 kroner. Dessuten fikk han et årlig dyrtidstillegg på kr 300.

Arbeidsinstruks

Men kontrakten påla ham visse forpliktelser, blant annet fremkjøring av grus. En forutsetning for avtalen var at også Rødenes gikk med på den.³⁰⁸

Etter forslag fra lensmannen ble det enighet mellom de to kommuner at veivokteren pliktet å arbeide 70 fortløpende dagsverk med vår- og sommerarbeid, samt 30 fortløpende dagsverk om høsten. Gruskjøring var det viktigste vinterarbeidet, og ellers i året måtte han under alminnelige omstendigheter arbeide vel to dagsverk i uka. Han fikk godt-

gjørelse for hestehold, og staten bidro med 20 prosent av den faste årslønna. Veivokteren var samtidig «fjellstumann», men det var altså en egen funksjon. Rømskog satte som betingelse for avtalen at veivokteren bodde gratis i Fjellstua, men uten lønn som «fjellstumann».³⁰⁹ Her fikk han vel noen inntekter fra veifarerende over fjellet.

Virksomheten ved Fjellstua svarte ikke til forventningene. Endrede trafikkforhold hadde etter hvert ført til at den ikke lenger var egnet som hvilestue. Rødenes herredsstyre tok saken opp i 1938, og Rømskog kommune sluttet seg til vedtaket om å selge Fjellstua til nedrivning. Eventuell kjøper måtte selv ordne tomtespørsmålet med grunneierne.³¹⁰ Fra og med 1938 sto ikke veivokterens lønn lenger på budsjettet. Funksjonen var med andre ord nedlagt.

Postvesen

De dårlige veiene bidro til et mangelfullt postvesen. Postvesenet i kommunen var meget utilfredsstillende, og herredsstyret sendte i 1904 søknad til «poststyrelsen» for å få en annen ordning. Post fra poståpneriet i Rømskog ble ekspedert over Mysen jernbanestasjon, og avstanden dit var 52 km. I sommerhalvåret ankom posten ved åtte-tiden om kvelden samme dag den utgikk fra Kristiania, mens den i vinterhalvåret ble liggende natta over på Kallak i Rødenes. Det var med andre ord en sommer- og vinterrute, og også i Rødenes var det ønske om sommerrute året rundt. De store avstandene gjorde det også utilfredsstillende med bare ett poståpneri. Herredsstyret foreslo at posten i fremtiden ble ekspedert over Bjørkelangen jernbanestasjon og Setskog. Veien fra Rømskog poståpneri til Bjørkelangen var ca 20 km kortere enn fra Mysen. Dersom det kom et poståpneri på nordsiden av Rømsjøen, ville det koste fem kroner pr tur å kjøre posten dit fra Bjørkelangen. Her

var den største bebyggelse, og det meste av posten til bygda kom hit.³¹¹

Veien over Gåsvikfjellet var ennå ikke ferdig i 1904, men det var angivelig likevel fremkommelig der. Også Setskog var interessert i en slik postordning, og søknaden resulterte i at Rømskog fikk posten over Bjørkelangen med poståpneri på Trandem.³¹² Posten ble ført med hest mellom skystasjonene på Bjørkelangen og Kinnestad i Setskog. Full-

føring av veiforbindelsen Gåsvika–Mortegropa i 1905 gjorde det mulig med en slik postrute.³¹³

I 1916 sluttet Rømskog herredsstyre seg til Setskogs søknad om å utvide postombæringen på Setskog og Rømskog fra tre dager i uka til alle «søknedager» (hverdager).³¹⁴

«Urskog- Hølandsbanen» fikk stor betydning for postvesenet. Fra og med 1. juli 1905 gikk posten fra Rømskog til Bjørkelangen

Etter at Urskog – Hølandsbanen ble bygget til Bjørkelangen i 1896, ble varer til Setskog og Rømskog fraktet med hest. Anders Myrvold var en av de første som hentet post på Bjørkelangen og kjørte med hest til Rømskog. Det var et stort fremskritt da bilen avløste hestene i 1918. Da ble Setskog og Rømskog automobilselskap opprettet med en aksjekapital på 26 000 kroner. Det første styret besto av Th. Tukkun, S. Kolstad, Johan Moen og S. Høgebøl. Det ble innkjøpt en kombinert vare- og postbil som kunne frakte opp til 1500 kilo. Andreas Bøen var motorkyndig, og deltok som konsulent da bilen ble innkjøpt. Han var en kort tid den første sjåføren på bilen, før Ole Skogheim overtok transporten sommeren 1919. Bilen, en Indiana, gikk på kompakte hjul. Bilen var stiv i fjærene så varene på lastep Janet for ille på de humpete veiene. Bilen gikk under navnet Martini.

Trafikken økte raskt slik at det ble behov for større bil. Den første bilen ble skiftet ut med en GMC lastebil. Den holdt i mange år. Selskapet ble oppløst og bilene solgt til Ole Skogheim. Det ble dannet et nytt selskap med Anders Taraldrud, Jørgen Jovall og Johan Tørnby som aksjonærer. Ole Skogheim fortsatte som sjåfør. Etter en tid ble også den bilen for gammel og solgt.

Hans far, Edvard Skogheim, kjøpte en egen personbil og drev postkjøring frem til 1938. Det var stor stas da Skogheim kom med den første bilen. Bygdefolket flagget til ære for den nye firehjulingen.

Eier: Rømskog lokalsamling.

Edvard Skogheim henter Helga og Bertha Jovall (sittende) og Amanda Bøhn på Nordstrand i Oslo. Bilen er trolig en Buick modell 1926 med 6-cylindrer rekke motor på 75 HK. Legg merke til plassering av koffertene.

Foto: Andreas Bøhn.

tirsdag, torsdag og lørdag kl. fire om morgenen og kl. syv om kvelden. Anders Emil Rasmussen Tårnby, som senere bodde på Myrvold, var postfører mellom Rømskog og Bjørkelangen fra 1905 til 1914. Han kjørte posten med hest tre dager i uka, og pliktet å medbringe både posthorn og våpen. Han ble kalt «Anders Post», og bosatte seg på Solberg, der det var to hester. Hans sønn, Kristian Myrvold, kjørte også posten en del på den tiden. De to postkjørerne, far og sønn, kjøpte seg gjerne en porsjon grøt for 10 øre på Åmot postkontor i Setskog.³¹⁵

I 1914 overtok Ole A. Moen (Øgarsen) postkjøringa tre dager i uka, sommer som vinter fram til 1918. Da kjøpte noen karer i Tørnbygrenda bil. En italiensk Martini med

20 hester under panseret. Det var en fire-seter med et lite lasteplan, og kostet 17 000 kroner. Andreas Bøen ble ansatt som sjåfør, og denne ekipasjen overtok postkjøringa. Anders Moen forteller at han som guttunge fikk være med som grindåpner på veien mellom Tørnby og Sandem. Det var 12 grinder på denne strekningen. Posthuset på vestsida var den gangen på Haukenes nordre, men dit var det ikke bilvei, så posten måtte bæres.³¹⁶

Edvard Skogheim (1868-1949) tok over post- og personkjøring fra Bjørkelangen til Rømskog omkring 1920. Han het opprinnelig Edvard Olausen og var fra Degernes, men tok navnet Skogheim da han flyttet til Skogheim. Han var gift med Regine (kalt Gina) Nilsdatter Ertevandsfallet (1867-

1942). Han disponerte både bil og hest. Bilene var blant andre Opel, Buick og Willys med både fem og syv seter. I lange perioder om vinteren var veien til Bjørkelangen så dårlig at den ikke kunne kjøres med bil. Da var hesten god å ha. Etter en kollisjon ved Hallangen i september 1938 overtok sønnen Ole en del av postkjøringa.

Edvard fikk god hjelp og støtte fra kona si, og hun følte seg ingenlunde utnyttet.

Etter Edvard og Gina går det flere historier, og her følger noen av dem.

Enkelte damer i bygda syntes Edvard Skogheim hadde vel mye hjelp. Om vinteren var kona Gina tidlig oppe og varmet vann. Hun bar det ned til veien der bilen sto, for så å fylle det på radiatoren. Så var det å måke snø og skrape is. Noen ganger sto hun på stigbrettet og skrapte is av ruta, mens Edvard kjørte. Under et kvinnemøte på Sandem ble forholdet tatt opp. Damene mente at han utnyttet henne, og at nå fikk hun slutte å skjemme ham bort. Men da tente Gina, og sa: «Sett gubb i gubb herfra til Hagasund, je tar'n Edvard i alle fjell!»³¹⁷

Ei påskehelg passa de barnebarna. Gina kokte en hel kjele med egg, og ett var riktig stort. Gina satte kjelen på bordet og Reidar snappa til seg det store egget. Det likt'n Edvard svært dårlig og sa, «Nei, ske det være på det viset så kan det være».

Edvard var redd for torevær. Gina var vanligvis den som gikk i butikken og handla, men når det var torevær skylda'n Edvard på at han ikke hadde tobakk, så da gikk han i butikken. Han ville ut av huset, men ville ikke vise at han var redd tora.

Mange postruter

Andreas Bøen kjørte posten med en liten lastebil i tiden 1917-18.

Det var etablert landpostrute 605 mellom Rømskog poståpneri og Trosterud to ganger i uka. Landhandler Olaf Ringsby og tolloppsynsmann Einar Rambøl søkte høsten 1909 om å åpne et nytt poståpneri på Trosterud. Søknaden ble sterkt anbefalt av både postmester Schøning og lensmannen. Dermed gikk også herredsstyret inn for dette, og med bevilgning av nødvendige midler.³¹⁸

Fra Haukenes til Utroa var det «landpostbud». Andreas Ringsby på Trosterud, hadde denne jobben i mange år. Posthuset ble noen år seinere flyttet til Skjønhaug. Fra og med 1. januar 1910 var det som kjent opprettet poståpneri på Trosterud med gående post tre ganger pr uke. Underveis var det inntil videre landpostrute med «bipost» fra Rømskog poståpneri tre ganger i uka. Olaf Ringsby var poståpner med en årslønn på 100 kroner fra postvesenet.³¹⁹

Amund Kind var poståpner på Nordre Rømskog i perioden 1905-12. Datteren Birgit, gift Haugen, var vikar, og ble senere fast ansatt.

Fra poståpneriet «Nordre Rømskogen» gikk det lokalpost flere steder langs veien. Slik postombæring ble drevet privat. Samtidig ble postruta til Rødenes nedlagt.

Helt frem til 1918 gikk posten med hest mellom Bjørkelangen og Rømskog. Et privat aksjeselskap satte da som kjent i gang den første bilruta. Andreas Bøen trafikkerte ruta med kombinert person-, gods- og postbefordring. Denne rutetrafikk var på private hender til 1948, da NSB tok over bussruta Rømskog–Setskog–Oslo. Noen hevder at dette skjedde med makt, fordi hele distriktet var imot en slik overtakelse.³²⁰

Det kom i 1920 også postrute på strekningen Trandem–Ringsby.³²¹

Vi har sett flere eksempler på at dårlige

veier, vær og føreforhold kunne føre til at postkjørerne fikk problemer med å levere posten. Noen kjørte seg også bort i tåka.

«En vintermorgen Anders skulle reise til Bjørkelangen etter post, var det mye tåke. Han bodde på Solberg den gangen. For å spare tid bestemte han seg for å kjøre isen over til Eidet. Da han kom et stykke utpå, var tåka så tett at han så ikke land på noen kant.

Men han tenkte grundig på at hesten finner nok frem. Det vara og det rakk, men omsider kom han til land. Han skjønnte straks at det ikke var ved Eidet, og lot hesten fortsette.

Snart stoppa den ved et hus, og han gikk inn for å høre hvor han var. Han traff ei kjerring og begynte å forklare at han hadde kjørt seg vill i tåka, og lurte på å ho hette. «Men i all verda,» sa ho, «er du blitt spennna gær'n da gubbe, kjenner du ette kjerringa di?» «Nei, nå kjente je deg ette, Maren, sa'n Anders, og tok landeveien til Eidet.»

Postkjørerne hadde under alle omstendigheter god hjelp og støtte av konene sine.

Telefon og elektrisitet

Kontakt og samarbeid med Akershus var også viktig når det gjaldt telefonsamband. De første telefoner i Rømskog er beskrevet på side 189 i bind 2 av bygdeboka.

Antagelig ble det i 1898 anlagt telefon, som var tilknyttet Hølands telefon ved Setskogen sentral. Rømskogs første sentral, «Søndre Rømskogen» på Skjønhaug, kom i 1905, og året etter kom det sentral for hele bygda. I 1912 var det 22 abonnenter.³²²

Bedre telefonsamband ble en stadig større utfordring. Høland Telefonselskap var rundt 1905 ansvarlig for alt telefonsamband i

distriktet. I Rømskog hadde bare seks–syv personer på den tid egen telefon. Linjene var tilknyttet Hølands-telefonen ved Setskog sentral, og når noen ringte til Rømskog, ringte det i alle telefonene samtidig. Dermed måtte hver abonnent ha sitt eget ringesignal, som gikk på antall ganger det ble ringt.³²³

Abonentene fikk ringesignal i nummerert rekkefølge. Berthe Myhre, født Kjernmoen i 1885, var stasjonsholder av Setskog sentral fra 1920 til 1954, og husker godt da telefonen kom til Setskog og Rømskog.³²⁴ Hun forteller hvordan ringesignalene virket. Hjemme på Klubbemoen var det to ringesignaler, Tukun nordre hadde tre, Kind på Trandem fire signaler, Kirkerud en lang og en kort, Haukenes nordre et langt, et kort, et langt og et kort. Flere kunne hun ikke huske.

De i bygda som hadde telefon, følte det som en plikt å holde vakt ved telefonen. Derfor måtte alltid et av barna være hjemme. Siden det kunne gå mange dager mellom hver oppringning, var ikke denne oppgaven særlig spennende. Men når samtale først kom, kunne de bli lange, fordi tellerskritt og betaling for perioder ennå ikke var innført. Den gangen kostet det 10 øre å låne telefonen. Som stasjonsholder for de rundt 40 abonnentene hadde hun ikke så mange ekspedisjonsplikter, og søndagsfreden ble langt på vei ivaretatt. Uvær og slyng på trådene kunne stundom skape vanskeligheter, og gjøre telefonen stum.³²⁵

Så lenge det var enkeltlinjer, kunne samtale lett overhøres av uvedkommende. Bygdenytt og sladder kunne på den måten få stor spredning. Det hendte at folk som tyvlyttet, ble så interessert i samtaleemnet at de glemte seg bort, og uten videre blandet seg inn i samtalen.³²⁶

Noen mente også å kunne se personen i andre enden av tråden.

Andreas Kjernmoen gjorde i 1906 et fremstøt for at kommunen skulle overta ved-

likeholdet av telefonlinja fra Tørnby til Setskog. Penger ble bevilget til å sette den ene telefonlinja i full stand, og besørge videre utvidelse av nettet. Under forutsetning av at det ble en ordning med Hølands telefonselskap skulle det legges to linjer fra Tørnby til Setskog. Kommunen påtok seg inntil videre vedlikeholdet av telefonlinja mot å få innkomne «talepenger». ³²⁸ I budsjettet for 1907 ble det avsatt kr 700 til istandsettelse, men forpliktelsen til vedlikehold var begrenset til fem år. For øvrig måtte kommunen søke veibestyrelsen i Smålenenes amt om tillatelse til å legge telefonledning langs offentlige bygdeveier i Rømskog. ³²⁹

«Rømskogen Telefonselskab»

«Rømskogen Telefonselskab» var i drift i 1911, for det året søkte selskapet og fikk innvilget kr 100 til å knytte Rømskog til telefonlinjene Høland–Rødenes. ³³⁰ I budsjettet for 1912 ble det avsatt kr 220 som bidrag til telefonselskapet. ³³¹

Høland og Rødenes telefonselskaper ønsket å knytte forbindelse mellom Hemnes sentral i Høland og Rødenes sentral. De to herreder er naboer, men telefonforbindelsen måtte gå om Kristiania. I den senere tid var det omtrent umulig å få forbindelse på grunn av overbelastning på linja. Dessuten var det kostbart for de to nabolagene å

Telefonen kom til Rømskog via Setskog og var ikke i hver manns eie den første tiden. Gjennom åra frem til automatiseringen i 1979 hadde man to telefonsentraler i Rømskog, en nord i bygda og en sør. De første telefonene var nokså enkle, men etter hvert kom også kunsten til å prege apparatene slik som denne forseggjorte utgaven fra Vestre Bøen.

Foto: Kjeld Magnussen.

«Han Sigvart Spillhaug ble sjuk, og ho Karen gikk ned til skredderen på Nord-Klubben, som hadde telefon. Hun ba han ringe til doktor Waage på Bjørkelangen. Ho tørte ette ringe sjøl. Skredderen ringte og ga Karens beskrivelse av sykdommen på beste måte. Da det var gjort, lurte ho Karen på hva doktoren hadde sagt. «Han sa ingen ting, han bare rista på hue!» sa skredderen.» ³²⁷

gå den lange omveien om Kristiania. Rømskog herredsstyre behandlet 23. mai 1912 søknaden fra de to telefonselskapene, og anbefalte den på det sterkeste. Rømskog hadde både prest og lensmann sammen med Rødenes, og hadde derfor stort behov for telefonforbindelse. Det var altfor dyrt og tungvint å telefonere med Rødenes over Kristiania, og kommunen var derfor henvist til å bruke posten. Herredsstyret påpekte at det fra branntårnet i Haukenes skog også var utsikt til Rødenes, og i tilfelle skogbrann var det av stor betydning å ha lettvinnt og rask telefonforbindelse. Rømskog kommune hadde tidligere bevilget kr 100 til å opprette en slik direktelinje. ³³²

Telefonkatalogen 1912.

Ifølge katalogen hadde Rømskog 22 abonnenter. Noen måtte dele linje med andre abonnenter, og hadde ulike ringesignal, for eksempel ett kort eller to lange.

Telefonen i brannvaktårnet var bare i bruk når det var tørt om sommeren, og dermed vakthold i tårnet. Telegrafene var ennå ikke kommet.³³³

Sen elektrisitetsforsyning

Elektrisiteten var den viktigste tekniske nyvinning, men det tok lang tid før hele Rømskog ble forsynt med kraft. Jørgen Jovall bygget det første kraftverk i bygda i 1913, og det var i drift frem til 1918.³³⁴

På et massemøte høsten 1919 ble det nedsatt et utvalg som skulle utrede bygdas strømforsyning. Komiteen foreslo året etter at kommunen bygget ut den mekaniske del

Rømskogen central.	
22 ²	Braaten, Andr., gaardbruger.
22	Brandvaktstationen.
7	Flaten, Ole J., tømmermerker, Tukken.
13	Hanssen, Thv., gdr., Kirkerud.
20	Høgebøl, H. H., gaardbruger.
2	Jovall, Jørgen, gaardbr., Trandemsæteren.
4	Kind, Amund, kjøbm., Trandem.
3	Kjernmoen, A. J., gdr., Klubben.
14	Kristiansen, Johs., gdr., Kuroen.
5	Moen, Markus A., gaardbr.
19	Olsen, O., gaardbr., Høgenes.
21	Ramberg, Andreas, gaardbr.
12	Ringsbu, Thor, fuldm., Boen.
15 ²	Ringsby, Hemning, fuldmægtig, Trosterud.
15	Ringsby, Olaf, kjøbm., Solheim.
18	Skau, A., kjøbmand, Skjønhaug.
16	Stang, Ole A., cand. jur., Nes.
17	Sundsrud, Halvor J., fuldm.
8	Taraldrud, Anders, gaardbr. Taarnby.
6	Tukken, Julius, ordfører.
10	Tyrenby, J., gaardbruger.
11	Tørnby, Brødrene, landhandleri.

av et kraftanlegg i Kopperudfossen, mens et privat selskap tok seg av den elektriske del av anlegget.³³⁵ Samtidig ga fylket tilbud om kjøp av kraft fra Rjukan gjennom Hafslund, men kommunen takket nei på grunn av høy pris.³³⁶

I 1920-åra ble det bygget tre små, private kraftverk, som etter hvert ble overbelastet. Trosterud grend fikk elektrisitet fra et kraftverk på svensk side av grensa. Således fikk bygda langsomt men sikkert elektrisitet både i private husholdninger og kommunale bygninger. I den nye skolen i Tukkun krets ble det i 1920 lagt inn lys i den store salen i annen etasje.³³⁷

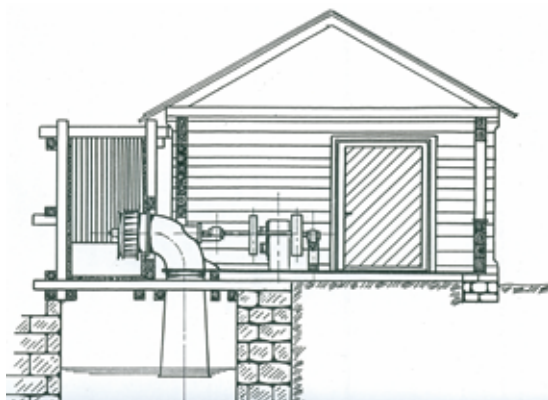
I den første tiden hadde ikke alle like stor

Jørgen Dahl ved den første kraftstasjonen på Rømskog. Hans bestefar Jørgen Jovall bygget denne i 1913 ved Trandemsætra. Den var i funksjon til flommen ødela dammen i 1918. Foto: Nils Nilssen, 1998.

teknisk innsikt når det gjaldt elektrisitet. Tørnbykroken var et av de steder som fikk strøm fra kraftverket i Steinbyfossen.

Anders Nupp (Nuppen), født 1860, på Haga ville også ha strøm. Noen la inn lys for ham, og da han skulle prøve vidunderet om kvelden, var det like mørkt. Nuppen gikk da ut på bakken og så utover Tørnbykroken med alle lysene, og sa: «Dom har tøke ælt lyset ne i bygda.» I virkeligheten var det ikke lagt inn sikringer i anlegget på Haga.³³⁸

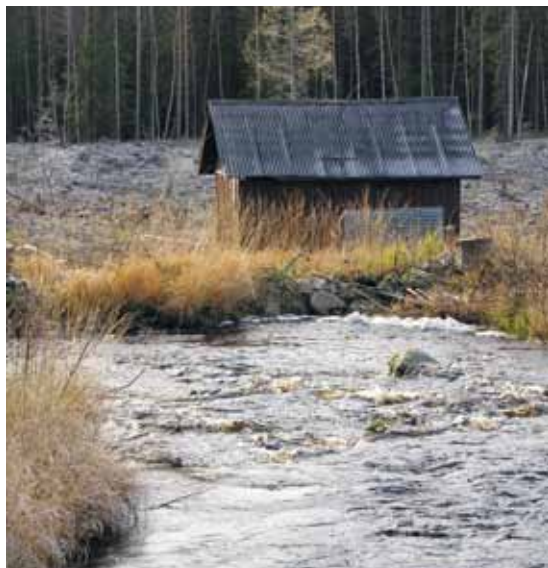

Tegning av Nylendfossen kraftstasjon, som ble satt i drift i 1924. Nylendfossen ligger ved utløpet av Klubbetjern. Total effekt var på ca 10 kVA. Kraftstasjonen består av renne for vann, turbin, regulator og overføring til dynamo/generator som produserte strøm til privat forbruk. Til venstre kommer vannet inn til turbin som overfører energien til generator som produserer strøm.

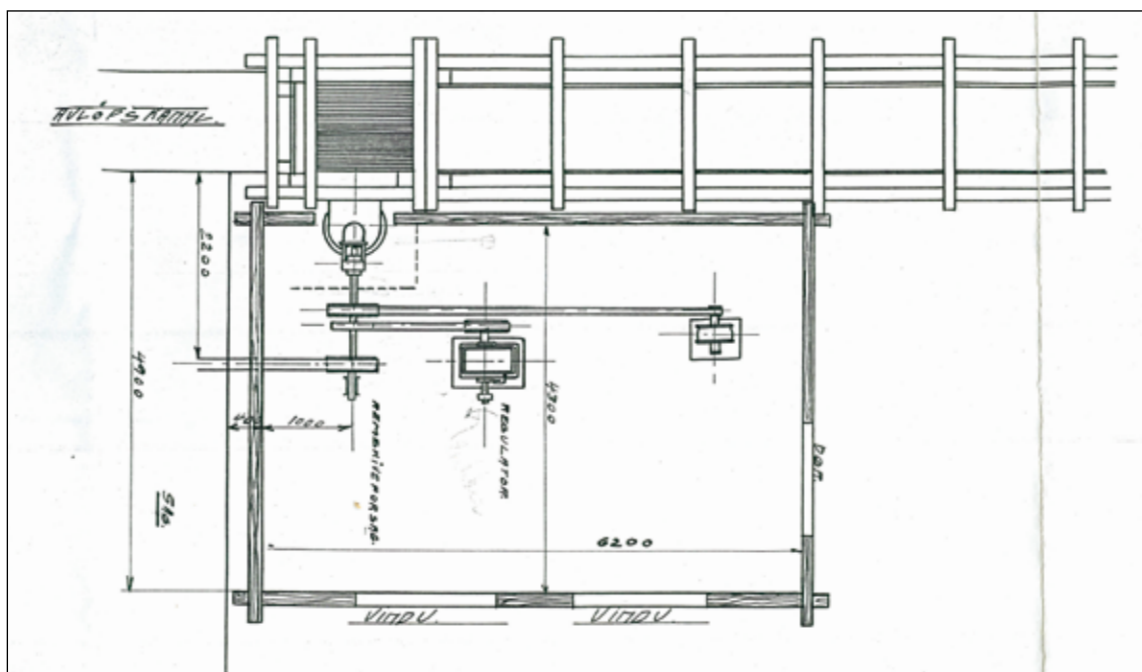
Total lengde på ledningsnettet var 2800 meter. Fallhøyden er 4 meter. De som ønsket strøm måtte inngå avtale med eierne eller styret for elektrisitetsverket.

På et abonnentmøte 25. november 1940 ble det inngått kontrakt med åtte huseiere som ønsket å få installere to lamper à 25 Watt i sine hus.

Eier: Rømskog lokalsamling.

Nylendfossen kraftverk. Foto: Arne Lindaas, 1997.

Innvendig i Nylendfossen kraftstasjon. Vannet kom i renne/rør utenfor huset og rant gjennom turbinen. Kraften fra turbinen ble overført via remmer til en generator.

Dammene ved kraftstasjoner var viktige for å samle på vann og heve fallhøyden til turbinen. Her ses rester av dammen. Røret til turbinen er skjult til venstre. Foto: Finn Wahl, 2009.

Videre utskrift fra generalforsamling 6. feb. 1932. Valg og vedtak:
Halsten Tollefsen får ettersyn med lysverket for kr. 200,- pr. år og for regulering av Lyserendammen kr. 20,- pr år. Valg av styremedl.: Andor Ljøner, Jørgen Jøvall, G. Kjeremoen og Markus Moen. Formann: Jørgen Jøvall. Kasserer: Helge Moen. Revisorer: A. Ljøner og Halsten Tollefsen.

Generalforsamling 14. jan. 1933: Godkj. av regnskap. Gjenvalg på styret.

Abonnementmøte 25. jan. 1936: Sak 1. Regnskapene godkj. Sak 2. Alle vippemålere nedsettes med 25% for å bedre lysforholdene. Sak 3. To abonnenter står til rest med kontingent. Vippemålerne nedsettes til 200 W inntil betaling skjer.

Abonnementmøte 30. mars 1940. Eneste sak og vedtak: All gammel gjeld skal være betalt innen 14. april 1940.

Protokoll med oversikt over kontantbetalere og låntagere i Setskog Sparebank. 1931 - 1940.

Opplysninger i boken:

Kilowattprisen settes til kr. 250,00 pr. kvartal.

Kontant betalere:	Markus Moen	1000 W	Betalt kr. 2500,00
	Markus Løkka	400 W	" " 1000,00
	Johan Trandem	800 W	" " 2000,00
	Jørgen Jøvall	1000 W	" " 3250,00
	Gudmund Kjeremoen	800 W	" " 2000,00
	<u>Jørgen A. Trandem</u>	<u>800 W</u>	<u>" " 2000,00</u>
	<u>I alt</u>	<u>5100 W</u>	<u>I alt kr. 12750,00</u>

Opplysningene om kontant innbetalt finnes i bok nr. 11 (regnskapsbok fra 1924 -)

Låntagere i Setskog

Sparebank:	Nils Haugen	200 W
	Jørgen Klubben	300 W
	Andreas Jørgensen	300 W
	Halsten Hauglund	150 W
	Fru Vold	400 W
	Kristian Lien	300 W
	Robert Haugen	300 W
	Netta Haugen	100 W
	Johan O. Moen	700 W
	Helge Moen	300 W
	Olav Haugen	600 W
	Ole Kjeremoen	600 W
	Andor Ljøner	700 W
	August Kjeremoen	300 W
	<u>Johan Nylenna</u>	<u>200 W</u>
	<u>I alt</u>	<u>5450 W</u>

Vedtak i 1932: Til lysverkets drift betales kr. 40,00 pr. kilowatt

Diverse bilag fra 1940-tallet.

Kapittel VIII

SKOLE, BIBLIOTEK OG KIRKE

Skolen

I den nye Rømskog kommune var skolen et betydelig satsningsområde. Allerede i det første budsjettet for 1903 utgjorde skolekassa nesten en fjerdedel av kommunens totale budsjett. Tilskuddene økte i åra fremover, og i budsjettet for 1919-20 utgjorde skolevesenet 9500 kroner, vel 41 prosent av hele kommunebudsjettet. Fattigkassa ble bevilget bare kr 500, som ikke var mer enn to prosent.³³⁹

Pengene gikk først og fremst til drift, vedlikehold og materiell. Lærernes lønninger og alderstillegg ble holdt på et minimum, selv om det kom statstilskudd. Det var de praktiske oppgaver og elevenes behov som telte mest. Skolene skulle rengjøres og utstyres ifølge lovpålagte krav. Tårnby skole trengte «stolpebod» (bu) og vedskur, og til alle de tre skolene Tårnby (senere Tukun), Haukenes og Trosterud ble det innkjøpt til sammen 18 spytebakker og tre dørmatter.³⁴⁰ Lærebøker var Rolvsens lesebok og verdenshistorie og Hofgaards grammatikk.

Barn i utkantstrøk måtte innlosjeres hos folk i bygda, og skolekassa dekket på begynnelsen av 1900-tallet innlosjering av fem barn. Hvert av dem kostet 10 kroner i året. Skoleprotokollene avspeiler problemer med lange og besværlige veier. I den bløte og kalde årstid måtte enkelte barn være hjemme på grunn av mangel på sko og klær. Vi har tidligere sett mange eksempler på det, og de «lange, slemme veier». I 1908 søkte som nevnt oppsitterne på Ringsby og Østtukun om kommunale midler til å rydde skogstier fra Østtukun om Ringsby til Sandviken eller

Kurøen, slik at barna ikke skulle gå seg vill på vei til skolen.³⁴¹

Likeledes ble det søkt om rydding slik at man kunne ta seg fram med kjerre. Søkerne begrunnet dette med at de var med på å betale de kommunale utgifter og byrder, og at de var svært avsidesliggende og uheldig stillet. Kommunestyret innvilget søknaden under forutsetning av at søkerne besørget fri grunn og de fornødne materialer til broer, «samt at herrene Johan O. Ringsby og Markus O. Ringsby påser at de bevilgede penger, kr 400 fordelt over to år, blir vel anvendt».

Det var et stort fremskritt at elevene i 1913 fikk fritt skolemateriell. Johs. Kristiansen hadde reist saken i herredsstyret, og kom også med forslag om fri tannlegebehandling.³⁴³ Forslaget ble vedtatt året etter, og Rømskog ble den første kommune i Østfold med egen skoletannlege. I 1925 ble Karl Tørnby ansatt som den første skoletannlegen i Rømskog.³⁴⁴

*Barna kunne også møte visse farer langs skoleveien. Anna (1882-1958) var datter av Netta og Ole Johansen Ous, og bodde på Lukashytta på 1890-tallet. Det var lang skolevei med tre, fire timers gange til Skolestua. På veien ned mot bygda, nord for Nordre Hellingtjern, møtte hun en dag krøttera fra Trandem. I flokken var det en olm okse. Anna måtte redde seg unna oxen ved å klatre opp på en stor stein. Hele dagen gikk oxen rundt steinen, og Anna måtte sitte der til dyra gikk hjem til kvelds. Steinen heter ennå «Annastein».*³⁴²

Lærernes kår

Hvordan var lærernes kår? I 1909 var det i Rømskog to lærere. Det var kirkesanger Nikolai Nilsen og Carl Anton Halvorsen. De hadde undervisning 36 timer pr. uke, mens lærerinnen i håndgjerning underviste to uker i året.

Lærerlønningene var altså beskjedne, og ble holdt på lavest mulig nivå, selv om staten dekket over 80 prosent av lønnsutgiftene. Da Smålenenes amtsskolestyre på vegne av Smålenenes krets av Norges lærerforening i 1911 forlangte uttalelse om lærernes lønn og alderstillegg, var kommunen ikke innstilt på å gi noen forhøyelse. Nikolai Nilsen anbefalte forgjeves en økning av alderstillegget.³⁴⁵ Samtidig gikk kommunen inn for en for-

midabel satsning på Fjellstua. Her ble det bevilget langt mer enn halve skolebudsjettet, over 74 prosent. Selv om dette var tidsbegrensede investeringer, fikk de økonomiske langtidsvirkninger. Prosjektet var dessuten mislykket.

Heller ikke året etter fikk lærerne i Rømskog noe alderstillegg. Ifølge herredsstyret var noe slikt for tiden «ikke paakrævet».³⁴⁶

Det var langt fra likestilling mellom lærer og lærerinne. Ukelønn til lærere var 20 kroner, mens lærerinnene måtte nøye seg med 16.³⁴⁷ Under sykdom måtte lærerne søke om å få dekket utgifter til vikar, og fikk ofte avslag.

Fra gammelt av skulle den lave lærerlønnen delvis kompenseres med naturalytelser, slik

Elevene ved den gamle Sandemskolen i 1921. Bygningen ble revet samme høst.

Bak fra venstre: Gudrun Dalheim, Anna Sundsrud, Kaja Sundsrud, Thor Høgenes og Ragnar Hagen. Foran fra venstre: Ingeborg Dalheim, Ingeborg Høgenes, Astrid Høgenes, lærer Paul Høitorp (24 år), Johan Sundsrud, Daniel Hagen og Ole Sundsrud. Eier: Roar Hagen.

det også var med prestens avlønning. Utparsellert jord utgjorde en del av lærerens husholdning helt frem til mellomkrigstiden. Ordningen ble etter hvert erstattet med penger, og i kommunens budsjett ble det avsatt såkalt «avsavn» for manglende lærerjord. «Avsavn» betyr brukshindring, og utgjorde i 1935 kr 100.³⁴⁸

Kommunen innså også etter hvert at lærernes fagnivå måtte økes. Det ble etter hvert stadig viktigere at lærerne fikk økt kompetanse gjennom kurs og videre opplæring. Etter anmodning fra Smålenenes Havebruksforening bevilget kommunen i 1909 kr 20 til kost og losji i tilfelle bygdas to lærere ville delta på kurset.³⁴⁹ Skolehager og dyrking av egen mat ble en viktig del av under-

visningen. Men en forespørsel fra amtsgartneren samme år om kommunen ville bidra til havebruksutstillingen i Fredrikstad, fikk avslag. Begrunnelsen var at Rømskog hadde intet å utstille.³⁵⁰

Økt kunnskapsnivå blant elevene hadde sammenheng med undervisningstilbud. I 1916 ble skoletiden ifølge landsskoleparagraf 5 utvidet. Forslag om endringer var først sendt rundt i skolekretsene til høring, og det var enstemmig bifall.³⁵¹

Svenske barn på Trosterud skole

Enkelte barn fra andre bygder søkte fremdeles skolegang i Rømskog. Noen elever fra Delingsby i Setskog gikk på Tukun skole, men fremmøtet var så dårlig at avtalen ble

Oversikt over Sandem med Sandemskolen, den mørke bygningen til venstre for midten av bildet. Nord Sandem til venstre for skolen og Sør Sandem til høyre for skolen. Ytterst til høyre er Lønnberg. Foto: A. Skau, 1908.

oppsagt fra 1921.³⁵² Som nevnt, gikk det barn fra Sverige på Trosterud skole. I 1921 søkte en far på Damperud i Sverige om å få la sine barn gå på skole på Trosterud. Foreldrene var norske statsborgere. Før skolestyret kunne behandle saken videre, måtte det innhentes uttalelse fra Östervallskog skoleråd. Men allerede samme sommer bestemte skolestyret at barna fikk gå på skolen inntil videre. Faren måtte betale alle utgifter til skolemateriell.³⁵³

Ikke alle barn var like flinke og flit-

Rømskog var tidlig ute med innføring av skoletannhelsetjeneste. Tannlege Karl Tørnby (1902–77) med slektsrøtter i Rømskog ble tilsatt som den første skoletannlegen i Rømskog, og utførte denne tjenesten i mange år. Han hadde sitt hovedkontor i sin bopel på Bjørkelangen. Eier: Anne Kari Tørnby Bolstad.

tige, og noen var ifølge skoleprotokollene ulydige og oppsetsige. Korporlig avstraffelse var ikke uvanlig, for i 1890 vedtok tilsynsutvalget i Haukenes krets at legemlig straff aldri burde benyttes i skolen. Men etter nærmere overveielse ble denne form for avstraffelse i desember samme år gjeninnført innenfor lovens ramme. Tilsynet ville med andre ord ha et ris bak speilet, og hevdet at denne form for avstraffelse bare sjelden ble anvendt, og kunne når som helst oppheves.³⁵⁴

Noen barn skilte seg ut fra andre elever på grunn av fattigdom og ulike skavanker og funksjonshemninger. Det fantes ikke noe støtteapparat for barn med nedsatt syn, hørsel og taleproblemer. De ble ofte vurdert som svakt begavet, og fikk dårlige eller ingen karakterer. Skoledirektøren skrev i 1904 brev til Rømskog skolestyre med anmodning om at en åndssvak elev skulle sendes til Røstad offentlige åndssvakeskole. Moren nektet å sende fra seg gutten og ble innkalt til skolestyret for å bli forevist diverse skriv fra abnormskolevesenet. Ifølge disse frasa myndighetene seg ethvert rettslig ansvar for gutten, dersom hun fortsatt nektet å sende ham fra seg. Først da gikk hun med på deres krav. I et annet tilfelle noen år senere søkte en far om å få sendt sin datter til åndssvakeskolen.³⁵⁵ Men det kom avslag. Det manglet åpenbart informasjon, for like etter fikk skolestyret tilsendt fra departementet regelverket for opp- tak på abnormskolen. Som abnorme ble regnet blinde, døvstumme og åndssvake barn og ungdom mellom seks og 21 år.

I 1936 kom det skriv fra Norsk Særskoleforbund om at det var bevilget penger til veiledning om særundervisning.³⁵⁶ Det var ikke bare tungnemme og handikappede barn som fikk slik undervisning. Elever med smittefarlige sykdommer som tuberkulose måtte holdes atskilt fra andre elever, og undervises hjemme. Slik særundervisning ble lønnet med én krone timen.

Både på tannlegekontoret på Bjørkelangen og i Rømskog var Henny Tørnby en dyktig og oppofrende assistent for sin mann, tannlege Karl Tørnby. Blant hennes mange oppgaver var å skaffe kraft til boremaskinen. Det sørget hun for ved hjelp av denne tråkkemaskinen. Foto: Per Erik Nilssen.

Også skoletannlege og lege fikk etter hvert innpass i skolen. I 1914 ble det som nevnt bestemt at alle skolebarn skulle få fri tannlegebehandling.³⁵⁷ Karl Tørnby fra Bjørkelangen ble skoletannlege i 1926, og var det i 18 år. Barna fikk behandling to ganger i året. Til å begynne med fikk han tilhold i lærerinnenbo-ligen på Tukun skole.³⁵⁸

Året etter tilbød kommunelege Gudbrand Taraldrud å gjennomføre en årlig undersøkelse av skolebarna. Han forlangte ingen ekstra betaling, og skolestyret takket

ja.³⁵⁹ Senere kom det egen skolelege, som undersøkte barna for én krone pr. elev, som i 1930-årene utgjorde til sammen 70 kroner i året. Utgifter til skoletannpleie ble refusert av staten, og fylket betalte legeundersøkelser.

Opplysningsarbeid om tannhelse var svært viktig. Fylkesmannen satte som betingelse for økonomisk støtte til tannbehandling at skoletannlegen holdt foredrag om tannhelse for skolebarn og foreldre. Dette gjaldt skoletannpleien i alle landdistrikter i fylket.³⁶⁰

Praktiske fag

Hvordan ble de såkalte ferdighetsfag ivare-tatt? Håndarbeid hadde siden 1885 vært et frivillig kurs for gutter, særlig konfirmanter. Sløydundervisningen ble flyttet fra den ene krets til den andre. Sløydutstyr måtte hver gang pakkes ned og transporteres.

Praktiske fag ble i 1889 en del av den obligatoriske undervisningen. Det var sløyd for gutter og håndarbeid for piker. I tilsynsmøte for Tårnby krets ble det i 1890 bestemt at kvistværelset på Tårnby skole skulle om-gjøres til sløydrom. I mars 1892 ble Hanna Høgebøl ansatt som håndarbeidslærerinne for skolene i Rømskog.³⁶¹ Etter henne ble Ingeborg Høgenes ansatt i 1913.³⁶² Hun ble i 1920 etterfulgt av Karoline (Kalla) Rings-bu.³⁶³ Ennå på 1930-tallet var hun håndgjer-ningssløydslærerinne. Thorvald Tørnby var samti-dig sløydslærer.

Da det i 1919 kom på tale å innføre tvun-gen skolekjøkkenundervisning, mente skole-styret at de lokale forhold i Rømskog tilsa at dette ville fortrenge de teoretiske fag.³⁶⁴ Skolekjøkken var dermed ikke aktuelt på det tidspunkt.

Obligatorisk kroppsøving ble først innført med skoleloven av 1936. To år senere kom det henstilling fra Rømskog skolestyre om å videreutdanne lærere i faget. Samtidig ble det nedsatt et idrettsråd for Rømskog.³⁶⁵

Aftenskole

Fantes det noen tilbud utover den lovfestede grunnskolen? I 1911 gikk skolestyret inn for å opprette aftenskole i de tre skolekretsene i bygda, og det ble søkt om statsmidler.³⁶⁶ For øvrig var det få eller ingen muligheter, og de som ønsket videregående utdanning, måtte dra ut av bygda. Noen sporadiske framhaldsskoleklasser var opprettet, og allerede i 1913 fikk Rømskog framhalds- eller fortsettelseskole med John Soknes fra Rødnes som lærer. Skolen var ikke obligatorisk. Utgiftene var beregnet til 100 kroner, og 12 elever hadde meldt seg første året.³⁶⁷ Flere elever som var ferdig med grunnskolen, gikk videre på amtsskole og folkehøyskole, og noen søkte landbruksskole og husholdningsskole. Enkelte fikk også opptak på underoffiserskole og lærerskoler.³⁶⁸ Det var nok helst ressurssterke familier med god økonomi som lot barna ta videreutdanning. For øvrig ble skolen ofte sett på som lite nyttig i et samfunn der praktisk arbeid var det viktigste.

Framhaldsskolen ble ikke aktuell igjen før i 1958, da det kom på tale å sentralisere skolen og innføre niårig skole. Hva innebar for øvrig endringene av skolevesenet for Rømskog i mellomkrigsårene?

Landsskoleloven av 1915

Denne loven var en videreføring av skoleloven fra 1889 og innebar utvidet skoletid. Samtidig fant skolestyret ut at undervisningstilbudet etter den gamle ordningen var dårlig og upraktisk. Rømskog hadde for øvrig ikke egnede lokaler for å kunne oppfylle de nye krav, og vedtok i 1916 å utarbeide forslag til en midlertidig skoleordning, slik at eksisterende lokaler kunne utnyttes best mulig. For Trosterud krets ble det foreslått at andre avdeling skulle få åtte ukers særskilt undervisning, og første avdeling seks uker. Første avdeling utgjorde småskolen med klassetrinnene en–tre, mens andre

avdeling var storskolen med klassetrinn fire–syv.

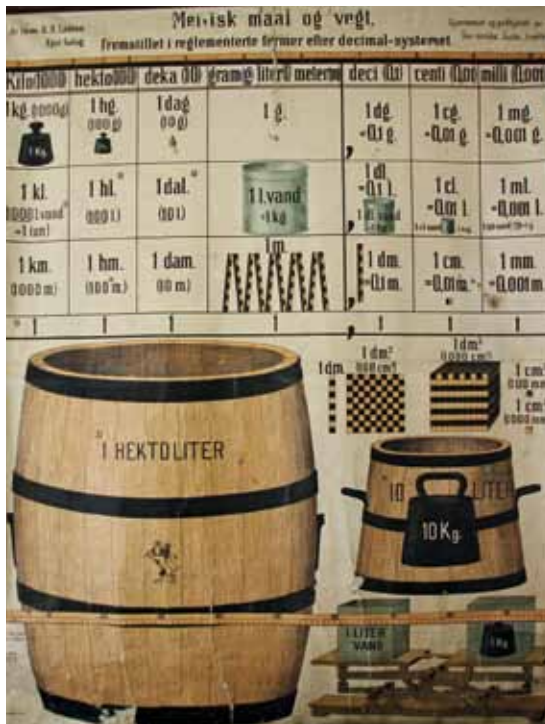
Deretter skulle begge klasser få felles undervisning i seks uker. På den måten ville andre avdeling få til sammen 12 ukers undervisning, og første avdeling 10. For Haukenes krets ble det foreslått at andre avdeling fikk 12 uker, og første avdeling 10 ukers undervisning. For Tårnby var forslaget for andre avdeling 14 uker i hver klasse, til sammen 28 uker. Første avdeling burde egentlig ha 12 ukers undervisning.³⁶⁹

Den nye ordning innebar at Sandem skole ville få fire uker mer skole enn Trosterud, og det var ønskelig å fordele ukene med tre om vinteren og én om sommeren.³⁷⁰ Det ble derfor i 1916 holdt kretsmøter for å drøfte skolestyrets forslag om utvidet skoletid i samsvar med paragraf fem i landsskoleloven. Trosterud, Haukenes og Tårnby skolekretser var innkalt til møte på Sandem skole for å stemme over skolestyrets innstilling. De 19 fremmøtte stemmeberettigede sluttet seg enstemmig til skolestyrets forslag.

Utvidet skoletid

Dermed ble skoletiden betydelig utvidet, og det måtte ansettes flere lærere. Tårnby krets med firedelt skole fikk lærer og lærerinne. Læreren fikk 36 ukers undervisning med 18 uker i hver klasse. Læreren skulle undervise i hver av de to klasser.³⁷¹ Sandem og Trosterud kretser fikk hver sin lærer.³⁷² Det måtte også bygges nytt skolehus på Engehaget på vestsiden av elva. Dette skulle erstatte Tårnby skole.³⁷³ Skolen var innredet med bolig for lærer og lærerinne i annen etasje og med rom for sløyd og gymnastikk på loftet. Tårnby skole ble i 1920 erstattet med Tukun skole. Sandem og Trosterud skoler beholdt sine navn.³⁷⁴

I 1923 vedtok skolestyret en ny undervisningsplan med 30 timer i småskolen og 36 timer i storskolen. Fagene fikk følgende

Plansjen fra Trosterudskolen gir en god oversikt over det metriske mål- og vektsystemet. Noen av begrepene som ble brukt for 70-80 år siden er ukjente i dag.

fordeling pr undervisningsuke: Småskolen med 10 timer norsk, seks timer regning, seks timer religion, tre timer hjembygds-kunnskap, fire timer skrivning og én time sang. Storskolen fikk 10 timer norsk, seks timer regning, syv timer religion, to timer geografi, to timer naturkunnskap, to timer historie, tre timer skrivning, to timer sang, én time tegning og én time gymnastikk.³⁷⁵ Hver undervisningstime var på 50 minutter, og som vi ser, dominerte fagene norsk, regning og religion. «De skriftlige arbeider skal utføres nøiagtig og ordentlig, likesom orden og høflighet skal indprentes barna.»

Skoledirektøren bemerket at begrepet «høflighet» ikke passet inn i denne sammenheng. Han hadde også en del andre bemerkninger til skoleplanen.³⁷⁶ I tillegg til den obligatoriske skoleplanen var det under-

visningsopplegg for skolehave, skogplanting, sløyd, håndgjerning og skolekjøkken. I 1926 hadde skolebarn plantet 1200 grantrær og 600 furuer.³⁷⁷ Året etter var det plantet 2000 gran og det samme antall furuer.³⁷⁸ I 1931 bestemte skolestyret at alle klasser i andre avdeling skulle ha en plantedag i året.³⁷⁹ Østfold Skogselskap, som var sterkt opptatt av opplysningsarbeid, delte ut gratis planter til skolene.

Framhaldsskole og aftenskole var fremdeles frivillige undervisningstilbud. De faglige krav til lærerkraftene ble stadig viktigere. Skolemyndighetene innskjerpet at alle lærere og lærerinner i Rømskog, også de midlertidige, måtte ha full utdannelse.³⁸⁰

Skolens målform var oppe til diskusjon flere ganger, selv om ikke mange i skolekretsene engasjerte seg direkte. Under alle omstendigheter bestemte skolestyret at riksmål skulle være den obligatoriske form ved Tukun skole ved skoleårets begynnelse i 1927. Lære-, lese- og ABC-bøker skulle derfor være på riksmål.³⁸¹

Sentraliseringstanken slår rot

Det underliggende problem i Rømskog var hele tiden spredt bebyggelse, dårlige veier og lave barnetall. Avstand og vanskelig vei mellom hjem og skole medførte, som vi har sett, endringer i skoleordningen. En ny skolelov med utvidet lesetid og innføring av nye fag ble innført i 1937. Skolestyret ba om ett års utsettelse av økonomiske grunner, og av hensyn til de ulike alternativer som måtte utredes først. Det var få skolebarn, og kommunen kunne ikke uten videre ansette flere lærere.³⁸² Loven hjemlet utsettelse frem til 1. juli 1942. Men så kom altså krigen, som førte til ytterligere utsettelse.

Den gamle ordningen med tre skolekretser var i behold ennå i 1938. Men med bedre kommunikasjoner ble det stadig mer aktuelt å effektivisere skolevesenet på linje med

Tukken skole i 1933. Sittende foran fra venstre: Harald Haugen, Johnny Jørgensen, Alf Høilund, Øyvind Haga, Ole Moen, Svend Jørgensen, Johan Nilssen og Andreas Kjermoen. Andre rekke fra venstre: Grethe Haugen, Jorun Haugen, Marie Ringsby, Liv Moen, Astri Nilssen, Helga Hauglund, Magnhild Jørgensen, Solveig Moen, Borgny Skogheim, Ella Bergli og Emilie Kjermoen. Tredje rekke fra venstre: Ingrid Hauglund, Edit Haugen, Martha Bergli, Randi Høisveen, Tea Haugen, Olaug Moen, Åse Haugen, Gerd Skogheim, Margit Moen og Gudrun Jørgensen. Bakre rekke fra venstre: Reidar Skogheim, Svend Nyquist, Georg Tørnby, Odvar Høisveen, Thoralf Tukkensæter, Truls Haugen, Åsmund Haugen og Jens Sandem. Lærer Johan Hatleli står helt til venstre. Dette var hans første år som lærer på Rømskog. Eier: Thoralf Tukkensæter.

andre samfunnsfunksjoner. Skoledirektøren møtte personlig opp i skolestyrets møte 25. mai 1938, og ble forelagt en plan fra skolestyret om å kjøre elever fra Trosterud til Tukun skole. Trosterud hadde på den tid bare fem elever. Dermed ville det bli firedelt skole ved Tukun. Direktøren syntes planen virket fornuftig. Han fremholdt at lokalene ved Tukun var brukbare for firedelt skole, men for små til tredelt. Skolestyret vedtok å sende planen til uttalelse i skolekretsene.³⁸³

Men forslag om en slik endring vakte ikke umiddelbar begeistring i lokalbefolkningen.

Flertallet i kretsene ønsket naturlig nok å beholde den gamle skolen. Selv om skolen var todelt med lavt barnetall, ville undervisningen likevel være forsvarlig. Det var viktig at den enkelte elev fikk undervisning i et hjemlig miljø på sin egen skole. Biltransport av skolebarn ville medføre visse problemer, og det kunne oppstå ulykker under vanskelige kjøreforhold om vinteren. Veiene var dessuten smale og «til dels slemt bakket». – «Alle barn tåler jo heller ikke godt å kjøre i bil. Og en må regne med mange forsømmelser når det er uvær, og man kan

da godt ikke sende et barn til skolen i bil om det føler seg uopplagt og nedfor.»³⁸⁴

Det var heller ikke forsvarlig at barna måtte stå og vente på bilen i all slags vær. Dessuten måtte barna stå atskillig tidligere opp om morgenen, og dermed bli trette og uopplagte.

Uønsket sentralisering

Argumentene var mange og til dels følelsesladede. Også et mangeårig kulturliv ville lide skade ved nedleggelse av skoler. Et viktig økonomisk argument mot sentralisering var en eventuell nedleggelse av Sandem skole. Bygningen var god, og hadde kostet mange penger.

Andre argumenter var at Trosterud skole like ved svenskegrensa bandt denne delen av Rømskog til Norge. Dersom skolen her ble nedlagt, ville det på linje med avstanden til kirken og kommunelokalet bli altfor lang vei å gå. For øvrig var kretsen Trosterud tilhørte, slett ikke så liten, siden også Ringsby og Østtukun hørte med. Til sammen utgjorde kretsen 21 husstander. Lokalbefolkningen kom altså med sterke argumenter. «Til slutt vil vi på det innstendigste henstille til skolestyret at vi får beholde vår skole!»³⁸⁵

Skoledirektøren var de sentrale myndigheters representant, og var derfor ikke på linje med folkeviljen. Han fremholdt at det ikke var grunnlag for å opprettholde skolen, og at sentralisering av hele skoleordningen i bygda var den beste løsningen. Han ba skolestyret merke seg dette.³⁸⁶ Det var med andre ord ingen vei utenom, men skolestyret satte bestemte krav. Det måtte ansettes en tredje lærer i full og varig stilling, og tilfredsstillende skolelokale og lærerleilighet i Tukun krets var en forutsetning. Formannen i skolestyret fikk i oppdrag å innhente tilbud på transport av skolebarna, og skaffe tegninger til nybygg eller ominnredninger av eksisterende lokaler.

Vedtaket ble fattet 20. mars 1939, og et av medlemmene i skolestyret, Jørgen Sletten, ba seg fristilt.³⁸⁷ Det forelå tre alternativer: Hel eller delvis sentralisering, eller å opprettholde kretsskolene i sin helhet. Delvis sentralisering innebar bevaring av både Sandem og Tukun kretser, men nedleggelse av Trosterud. I mai 1940 var undervisningen på Trosterud innstilt på grunn av mangel på elever. Skolestyret besluttet å gå videre med alternativet delvis sentralisering, som skulle utarbeides videre.³⁸⁸

Under alle omstendigheter krevde foreldrene en betryggende ordning i tilfelle det skulle opprettes en felles skole.³⁸⁹ Krigen stanset videre diskusjon, og sentraliserings-spørsmålet kom ikke opp igjen før sommeren 1953. Etterkrigssamfunnet var da under gjenoppbygging med omkalfatring på de fleste områder. Som en følge av dette ble sentraliseringstanken for alvor vekket til live.

Også bilismen bidro til å omforme Rømskog-samfunnet fra 1930-åra, og vi har allerede sett hvordan biltransport av elever var et viktig argument for nedleggelse og sentralisering av skoler. Noen av lærerne anskaffet seg bil, og Johan Hatleli søkte i 1937 skolestyret om bidrag til garasje ved Tukun skole.³⁹⁰ Ved Trosterud skole ble det i 1935 satt opp varselskilt, og lærerne ble pålagt å gjøre elevene kjent med trafikkreglene. Det ble innskjerpet at skolebarna ikke fikk lov til å leke på offentlig vei, som gikk like forbi skolen. I slutten av 1930-åra påla departementet kommunen å skaffe forsvarlig lekeplass.³⁹¹ Samtidig ble elvene invitert til å delta i en premiekonkurranse om den beste stil om trafikkreglene.³⁹²

Skolebudsjettene like før krigen avspeiler noe av utviklingen av skolevesenet i mellomkrigsåra, skjønt de var ikke større enn at de fikk plass på to håndskrevne sider i skoleprotokollen. Foruten lærerlønninger med pensjon

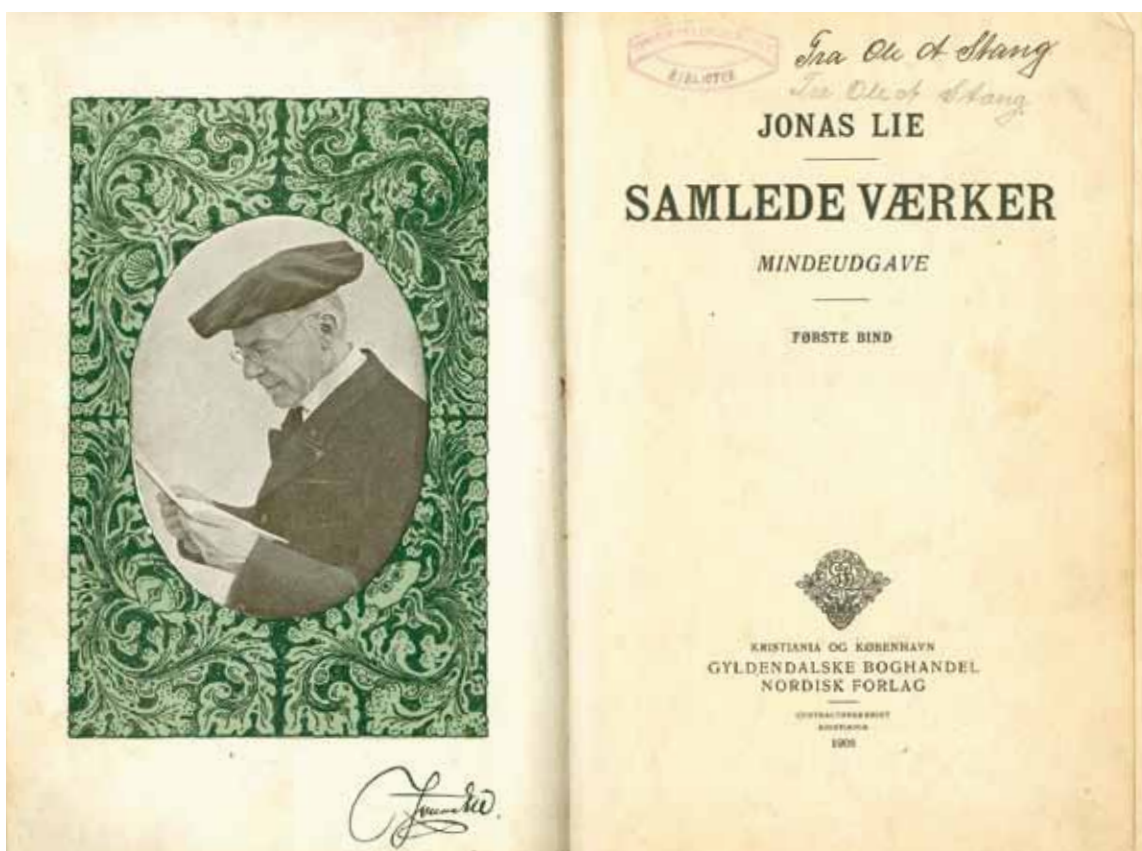
og vanlige driftsutgifter med forbedring av inventar og teknisk utstyr, ble det blant annet satt av penger til administrasjon, kontormateriell, vikar, skoleboksamling, legetilsyn, tannpleie og særundervisning. Ikke minst det siste var viktig, og flere av utgiftene ble dekket av stat og fylke. Etter anmodning fra skoletannlegen ble det innkjøpt tannbørster og elevene fikk utdelt trykte skjemaer om tannpleie. Det var også en viss fremgang i lærerlønningene, og lærernes forsørgelsesbyrde ble etter pålegg fra Kirke- og undervisningsdepartementet et anliggende for skolestyret. Samtidig kom sentrale myndigheter med flere anmodninger, pålegg og bestemmelser for hele skolevesenet. En økende byråkratisering var med andre ord på vei. Noen anmodninger, som eksempel

«Oslo-frokost», ble avvist av skolestyret. Også engelskundervisning måtte utstå inntil videre på grunn av mangel på ressurser.

Bibliotek

Bedre lese- og skriveferdighet bidro til å skape behov for et allmuebibliotek. Allerede i 1840-åra gikk staten sterkt inn for bedre folkeopplysning, og ga tilskudd til bibliotek rundt i kommunene. Men tiden var ikke alle steder moden for slik satsning.

Rømskog fikk sitt første allmuebibliotek i 1850-åra, og det levde en uregelmessig tilværelse, dels på grunn av dårlig økonomi, men mest av moralske grunner, fordi man fryktet skadelig og nedbrytende litteratur. Se Rømskog bygdebok bind 2, side 360-362.

En av de første bøkene i Rømskog folkebibliotek. Som det framgår av notatene i boka, er den gitt av Ole A. Stang.

Vi hører ikke noe om bibliotek i den nye kommunen før konsul Mads Wiel Stang i 1908 tilbød 200 kroner til opprettelse av en folkeboksamling i bygda. Men tiltaket ble stanset med syv mot fem stemmer av frykt for skadelig litteratur. Dermed fikk ikke Rømskog noen folkeboksamling, og dette ble bemerket av overordnede myndigheter i 1913. Amtmannen mottok brev fra Kirkedepartementet, og sendte det videre til herredsstyret med henstilling om å opprette et bibliotek så snart som mulig.³⁹³

Dette førte til at saken fikk ny aktualitet. Gaven fra Stang på kr 200, som skulle være første bidrag til en folkeboksamling, var i mellomtiden satt i banken. Ole A. Stang opplyste at beløpet med renter utgjorde kr 250 i 1914. Ordfører Markus A. Moen var fortsatt betenkt da saken kom opp igjen i 1914. Han hadde stemt imot opprettelsen av boksamling i 1908 fordi en del litteratur undergravde grunnlaget for barnetroen. Flere av våre diktere er smittet av den lære, hevdet han. Dersom det var betryggende kontroll med hvilke bøker som ble innkjøpt, kunne ordføreren gå med på å opprette en boksamling.

Representanten Anders Taraldrud hevdet at man hadde ikke noen dårligere litteratur enn pressen. Når man hadde sluppet den til i bygda, kunne det umulig være mer farlig å få bøker i en kommunal samling.

Det ble dermed vedtatt å opprette en kommunal boksamling, og følgende styre ble oppnevnt til å foreta bokinnkjøp: Anders Taraldrud, Johs. Kristiansen og Thorvald Hansen Kirkerud.

Kongebesøket på Nes

Godseier Ole A. Stang var blant de største skogeierne på Østlandet. De var velstående, og han og hustruen Emma ga gaver både

til kulturelle og sosiale formål. Ved å dele ut milde gaver uttrykte de et filantropisk sinnelag, som var en del av den gamle proprietærkultur. Samtidig hadde de en stor og kondisjonert omgangskrets. Deres hjem på Nes og i Oslo var møtested for fremtredende og betydningsfulle personer i samfunnet.

Det var ikke hver dag at kongelige kom til Rømskog, og kongebesøket på Nes i 1922 var nok en stor og oppsiktsvekkende begivenhet, selv om det hele foregikk privat.

Hvordan foregikk besøket? Emma og Ole A. Stang hadde vært omgangsvenner med kongeparet siden rundt 1910. Kong Haakons adjutant, Hjalmar Krag, var en god venn av Emma og Ole Stang, og det var kanskje slik de ble kjent med de kongelige. Et kontaktpunkt kan også ha vært Fridtjof Nansen, som hadde vært svært aktiv i forbindelse med å utnevne Haakon til Norges konge i 1905. Nansen var en meget nær venn av Emma Stangs far Axel Heiberg. Heiberg hadde finansiert flere av Nansens polferder, og bidratt til bygging av polarskipet Fram.

Emma og Ole A. Stang hadde gjennom åra hyppig kontakt med kongehuset, og ble invitert til middager på Slottet, Bygdø Kongsgård og på Kongseteren. Likeledes var kongeparet gjester hos ekteparet Stang i deres hjem Solbakken på Skøyen i Oslo.

Ved å invitere kongeparet til et privat besøk i Rømskog ville Ole A. Stang vise dem et hjem på landet, hvor det etter bystandard var ganske enkelt. Samtidig ville han gi dem innsyn i skogbruket. Det var på den tid ikke elektrisitet eller innlagt vann på Nes. Før kongeparet ankom, ble det bygget en egen utedo til kongen, med inngang slik at ingen fra hovedhuset kunne se at kongen gikk på do. Dronning Maud fikk eget «møbel» satt inn på sitt soveværelse.³⁹⁴

Anders Stang har skrevet av sin farmors dagbok fra de dagene kongeparet besøkte Nes.

Fra Emma Stangs dagbok, (almanakk)
5. til 10. august 1922.

5. august: Pent om morgenen men en voldsom skur ved 12- tiden og utover. Kongen og Dronningen med fru Reinhard og Kapt. Prest-rud kom i to biler kl. 20 min før 5 efter en god tur. Gik en liten tur sørover etter the. Middag ½ 9.
6. august: Deilig veir og varmt. Koset oss på verandaen. Rodde Skillesviken i to baater, Ole med Dronningen i den lille. Gikk hjem Konglemoveien og ut på storveien. Om aftenen nordover på veien.
7. august: Deilig veir, enkelte skurer utover dagen. Kjørte alle 7 i vår bil til Huset. Snakket m. Hemming og Mariane, gikk en liten tur opp i Trosterud skogen. Kjørte hjem til lunch. Yndig vær om eftermiddagen. Rodde og motorerte* til Trosterud landet.
8. august: Deilig veir om morgenen. Voldsom skur mens vi var inne til lunch. Rodde og motorerte til Os helt ned i elven. Gikk øst-siden av elven ned et stykke og kirkeveien op igjen. Ole rodde Dronningen begge veier. Delig veir om eftermiddagen. Vi spa-

serte til Sundsrud hvor Axel hentet oss med bilen og kjørte hjem. Rømsjøen ganske blank. Hyggelig middag hver dag. Deilig maaneskin.

9. august: Sol om morgenen, men lummer tordenluft. Motorerte og rodde ind i Svartvik, (jeg rodde Dronningen). Gik et stykke op i Flatahøgda. Ned igjen samme vei til baatene. Regn omtrent hele eftermiddagen. Vi sat paa verandaen. Gik en liten tur i Sørneset v. 6 tiden. Sidste middag, hyggelig, m. tale først av Ole, saa Kongen og Kapt. Prestrud.
10. august: Avreisens dag. Lidt regn og overskyet utover dagen. Klarer mer og mer, fint om aftenen. Reiste kl. 12, vi fulgte m. i vor bil. Jeg kjørte m. K. og D. Alle flag op paa Rømskogen og Sitskogen. Barn m. blomster mange steder. Kongen og Dronningen snakket et øyeblikk m. ordføreren som var varskoed av Ole. spiste vor medbrakte lunch, smørbrød osv. paa Eidsfjeldet. Vi sagde saa farvel, men fulgte efter saa langt som til den store Hølandsvei, hvor vi snudde. Hjem til middag kl. vel 5.

*) Motorerte:

De hadde en båt med påhengsmotor.

Gjester og vertskap i en avslappet prat på verandatrappa på Nes i 1922.

Fra venstre Axel Stang, deretter kongens adjutant Kristian Prestrud, Julie Reinhard, Emma Stang, Ole A. Stang og kong Haakon.

Danske Kay og Julie Reinhard var nære venner av kong Haakon og dronning Maud. Reinhard og Haakon kjente hverandre fra tidligere, og utviklet nært vennskap fra de gikk sammen på sjøoffiserskolen i Danmark. Julie Reinhard, men ikke mannen Kay, fulgte kongeparet under besøket på Nes i 1922.

Kristian Prestrud var i 1922 kong Haakons adjutant, og fulgte i den anledning med til Nes. Prestrud var med Roald Amundsen på hans Sydpolekspedisjon 1911/12, men ikke med på selve turen til Sydpolen.

Eier: Anders Stang.

Dronning Maud på verandaen på Nes med hunden Tony.
Eier: Anders Stang.

Maud
fra 5. til 10. Aug: 1922.
og Tony -

Anders Stang

Julie Riisland.
A. P. M. M. M.

Vi kom, vi saa og fandt
for sønnet:
Det er godt aa bo i skia
Det paa Nes, hos Stang og fin.
Høfje om, idet vi deat:
Tusen takk an svarer!

Enfler Befaling
Om minnigvaerdig Tøpke
af skald.

Avskjedshilsen fra Kongeparet med følge.
Eier: Anders Stang.

Det religiøse landskap

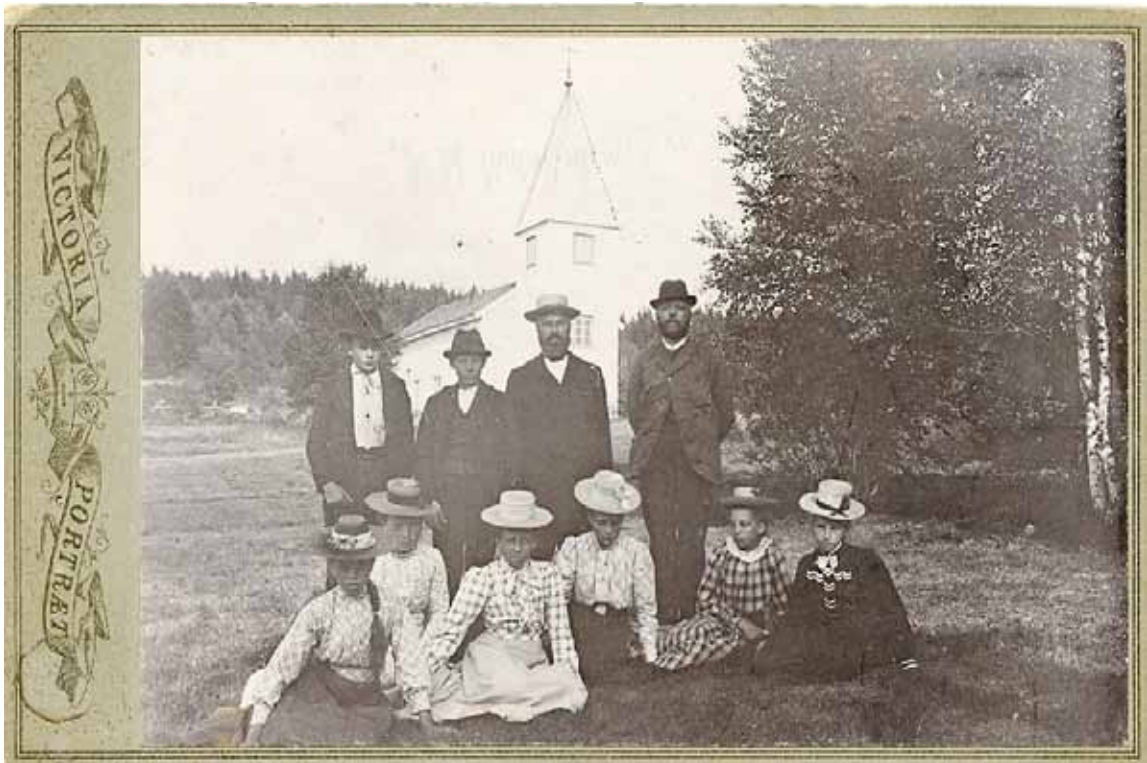
Kirke og menighetsliv

Rømskog fortsatte etter 1902 å være anneks til Rødenes prestegjeld, og kommunen engasjerte seg i både menighet og presteskap. I 1907 ble det sendt en søknad til regjeringen på vegne av Rømskog menighet angående «den forrettende pastor Waaler». Det var et sterkt ønske om at pastoren måtte bli sogneprest i Rødenes prestegjeld. Han var en samlende prest i menigheten. «Her i prestegjeldet er der jo nok saa besværlige anneksreiser og tillige af den grund er det af betydning at faa en ung og uforfærdet mand som pastor Waaler. Man haaber at den høie regjering tar vort ærbødige andragende

under overveielse og imødekommer menighedens ønske.»³⁹⁵ Men han kom ikke til Rømskog.

Kommunen tok også stilling til helligdager. Da Kirke- og undervisningsdepartementet i 1907 kom med forespørsel om det var ønskelig å beholde bededagen, svarte kommunen at den var gått inn i folks bevissthet som en «dyr helligdag». Derfor var det ønskelig å beholde dagen som hittil med gudstjeneste. I 1936 var det fremdeles ønskelig å beholde bededagen, og det ble besluttet å flytte den til lørdag.³⁹⁶

Daglig drift av kirken var overlatt menighetsrådet, som fikk eget budsjett. Det var utgifter til blant annet kirketjener, kommunikantprotokoll, organist, «belgræder»,

I 1901 var det åtte konfirmanter i Rømskog kirke, seks jenter og to gutter. Bak fra venstre Emil Halvorsen Teigen, Nils Theodorsen Nylænde, klokker Nikolai Nilsen og prest Ole Theodor Moe. Jentene som sitter foran er Anna Kristina Andersdatter Haga, Kristine Olsdatter Flaten, Sigrid Amundsdatter Kinn, Thora Juliusdatter Tukken, Rebekka Halvorsdatter Bunes og Ragna Halvorsdatter Høgebøl (ytterst til høyre). Eier: Rømskog lokalsamling.

Interiør i Rømskog kirke 1910.

Slik så kirken ut etter restaureringen ca 1900 til ny restaurering i 1950-åra. Alterringen hadde tidligere oval form. Ved siste restaurering fikk den sin opprinnelige rektangulære form, med åpning ved siden av alteret. På alteret var det plassert et stort hvitmalt trekors. Her var det festet et gotisk krusifiks i bronse, fra første halvdel av 1300-tallet. Siden 1950-åras restaurering har dette vært plassert på det tette rekkverket opp mot prekestolen. Eier: Rømskog lokalsamling.

Rømskog kirke fotografert fra sør i 1925, den gang den var hvit. Foto: Carl Normann.

Ifølge de gamle gravskikkene i Rømskog hørte det med mye pynting med grantrær og granbar. Slik var Veststua på Trosterud utsmykket da Mariane Pamela Ringsby, født Kjernmoen, ble sunget ut fra hjemmet ved hennes begravelse i april 1941. Barna er samlet rundt båra, fra venstre: Ole, Rolf, Mari, Olea, Anni, Thor og Andreas. Hun var enke etter Hemming Ringsby som døde i 1935. Ole kom hjem fra Canada i 1938, etter morens ønske. Blant kransene var det en fra de tyske soldatene på Grensen. Eier: Hemming Ringsby.

installering av lys, brensel, rengjøring og vedlikehold av kirken med kirkegården. Lønn, skyss og diett til presten hadde egen post i kommunebudsjettet, og det samme gjaldt lønnsutgifter til klokkeren. De sto oppført under samleposten «Forskjellig». Budsjettet var i 1933 kr 1612. Til inntekter

kom landskyld og renter av kirkens fond, til sammen kr 112.³⁹⁷ Dermed måtte 1500 kroner utlignes på skattyterne. Samlet utligning i kommunebudsjettet det året utgjorde kr 31 000.

Det forelå tegninger og planer for en fullstendig restaurering av kirken, men krigen skulle sette en foreløpig stopper for arbeidet med kirken.³⁹⁸

Det var kommet ny prest i Östervallskog i Sverige. Bonden på Trosterud syntes ikke han kunne nedverdige seg til å gå i kirka i Sverige, men unggutten på Kudalen, som hette Hans, han gikk. Da Hans kom tilbake, passa bonden på Trosterud ham opp og spurte hvordan presten var. «Jo, det var noe te prest, han preka så de gret alle som i kjørka var, både unge og gamle. Ja, je gret je au fast je ette hadde noe med det».³⁹⁹

Bedehus

I forrige bind så vi hvordan økt religiøs aktivitet etter vekkelserne skapte behov for egne møtelokaler. Hittil hadde møtene gått på omgang i hjemmene, og de ble bekjentgjort ved at barna løp rundt på gårdene med beskjed. Bedehustanken ble stadig sterkere på slutten av 1800-tallet, selv om de gamle, kirkelige kristne var skeptiske til den frie retningen. Det var også diskusjon om hvor

Rømskog Bedehus etter ombyggingen i 1931. Da ble det foretatt en større restaurering med tilbygg av nytt kjøkken og en mindre tilleggssal. Hovedsalen ble «snudd», og inngangspartiet flyttet fra vestveggen til nordveggen. Bilde fra boken: Med Gud gjennom 100 år.

bedehuset skulle stå. For ikke å skape konkurranse til kirken måtte det ikke ligge ved den alminnelige kirkevei.⁴⁰⁰

Saken endte med at det ble samlet inn både penger og materialer. Anne Taarneby ga en tømmerlåve til bygningsmaterialer og Andreas A. Bøen ytet tomt til disposisjon for den frie forsamling, Rømskog Misjonsforening.⁴⁰¹ Huset ble reist på dugnad sommeren 1906. Søndag 30. september samme år var det innvielse, og Hans Dæglum holdt innvielsestalen. Også reiseevangelist Johan N. Glad fra Misjonsforbundet deltok.⁴⁰² Bedehuset fikk navnet Mamrelund etter det sted der Abraham slo seg ned. Lund viste til den vakre bjørkelund der bedehuset ble reist.⁴⁰³

Bedehuset ble benyttet uforandret frem til 1931, da det ble renoveret med tilbygg av nytt kjøkken og en mindre sal. I senere år har bedehuset fått to større utbedringer

med tilbygg. Helt fra da Rømskog Misjonsforening ble stiftet i 1858, ble arbeidet finansiert gjennom gaver, kollekt, basarer og salg av hjemmegjorte produkter. Se forrige bind av kulturhistorien side 190-191. Slik egenaktivitet fortsatte på hele 1900-tallet. Misjonsauksjonen ble en institusjon, og innkomne penger gikk både til egen drift og til misjonen. Den første auksjonen ble holdt på Ramberg søndre 4. juni 1880.⁴⁰⁴

Stor vekkelse

Høsten 1907 og vinteren 1908 kom det flere predikanter til Rømskog, og en ny vekkelse oppsto med mange unge blant de omvendte.⁴⁰⁵ Bygdas egne predikanter spilte en avgjørende rolle under selve vekkelsen. De mest fremtredende var Johan Tørnby, Thorvald Tørnby og Hermann Høgebøl, som var sønn av Halvor Høgebøl.⁴⁰⁶ Misjonær Jon

Kvinneforeningen fotografert utenfor vestveggen på Bedehuset ca 1916. Sittende fra venstre: Kirstine Tørnby, Ingeborg Høgenes, Karoline Moen, Susanne Bergquist, Hilaria Høgenes og Anne Stenby. Stående fra venstre: Maria Dalheim, Anna Haugbak Kind, Anna Høgenes, Anna Braaten, Gusta Ringsby, Petra Bergquist, to ukjente og Anette Høgenes. Foto: Anders M. Moen.

Christensen, som var kommet hjem fra Kina, besøkte bedehuset ved nyttår 1908. «Da merket vi at Gud gjorde en gjerning iblandt oss.» En familie ble vunnet ved hans besøk, og den åndelige virksomhet fortsatte hele vinteren. Særlig Anders Moberg og Odenius fra Töcksmark fikk stor betydning.

Utover våren var alle møter på bedehuset, og mange, både eldre og yngre, gikk frem og overga seg til Gud. Foruten predikantene deltok de troende aktivt. Vekkelsen kom med bygdas egne folk. Johan Tørnby, som hadde overtatt lederrollen til Peter Høgebøl, var forkynner helt opp på 1950-tallet. (Se forrige bind av kulturhistorien side 299). Han var formann i forsamlingen i 18 år.

Johan Tørnby (1877-1968), også kalt «Grensebygdens apostel» virket som taler på begge sider av grensen i mer enn 50 år. Han var også formann i Rømskog Misjonsforening i 18 år. Johan Tørnby var ellers ordfører i Rømskog. Eier: Rømskog lokalsamling.

Pikeforeningen (Sjømannsmisjonen) ble stiftet i 1921 av Anna Skjellanger.

Med på bildet fra skoleveggen på Tukkun skole ca 1930 er øverst fra venstre:

Laila Moen, Marie Høisveen, Mina Sandvika, Maren Ringsby, Mina Ringsby, Gudrun Jørgensen og Anne Marie Moen.

Neste rekke fra venstre: Olaug Moen, Anna K. Moen, Martha Bergli, Thea Haugen, Åse Haugen, Margit Moen, Gerd Skogheim, Aase Tørnby og Emma Sundsrud.

Imellom: Borgny Skogheim, Solveig Moen og Randi Høisveen.

Nederst fra venstre: Ninni Haugen, Edith Haugen, Jorunn Haugen, Emilie Kjermoen, Ella Bergli og Magnhild Jørgensen. Eier: Margit Sannes.

Ifølge Misjonsforeningens protokoll ser det ut til at vekkelsen i 1908 ga mer rom for nådegavene og Den hellige ånd. Svend Tørnby var blant de omvendte, og vitnet senere om sin omvendelse. Han var i låven på Tørnby og hørte en røst som sa: «Omvend deg min venn – omvend deg min venn, så får du en plass i himmelen.» Da bestemte han seg for å bli en kristen. 6. april samme år kom også Jørgen Ringsby og Torkel Tørnby med.⁴⁰⁷

Noen av de eldre og mer kirkelig kristne dannet i 1909 sin egen forening, «Rømskogen eldre Missionsforening», med August Skau som formann. I 1911 ble Thor Ringsby formann.

Misjonsforeningens lover ble revidert i 1909 uten at dette førte til noen større endringer. Fremdeles skulle foreningen stå fritt og uavhengig i forhold til den indre og ytre misjon.⁴⁰⁸

Uenigheten på den tid gjaldt særlig forholdet mellom de eldre og mer kirkelige, og de unge og uavhengige. Forholdet til kirken veide tungt i dette misforhold. Misjonsforeningen hadde tidligere til tross for sin uavhengighet fungert innen kirkens ramme, og det oppsto heller ikke nå noe brudd. Paragraf 2 i lovene slo fast «full samvittighetsfrihet i forhold til statskirken, dåp, nattverd med mer».⁴⁰⁹ Likevel hadde nok Misjonsforeningen fjernet seg et stykke fra kirken, og det skyldtes nok særlig at yngre krefter var med på å styre utviklingen. Det var viktig at Misjonsforeningen fremdeles skulle stå i en fri stilling, og være «fellesmisjon» for den ytre og indre misjon.

Den religiøse virksomhet har hele tiden vært god og jevn.⁴¹⁰ I årene 1921, 1928, 1931, 1934, og ikke minst i 1940 var det vekkelse i bygda.⁴¹¹

Møteformen har endret seg en del i løpet av de siste hundre år. Til å begynne med var det ikke musikk til sangen, og heller ingen halleluja under møtene. Alt dette ble regnet som upassende og løssluppet. En gang ble en dame irettesatt av predikanten, fordi hun rettet på hodeplagget sitt mens han preket. På møtene kunne det være fra fire til seks predikanter samtidig. Svenske innslag og frikirkelige strømninger bidro etter hvert til å skape et mer frimodig og fleksibelt kristenliv. Se forrige bind av kulturhistorien side 294-295.

Torinius Kristiansen

I Rømskogs religiøse landskap var det også plass for enkelte personer, som skilte seg ut fra folk flest. Rømskog hadde som kjent flere bygdeoriginaler. En av dem var Torinius Kristiansen, som var født på Lukashytta. Ole Ringsbu forteller at han kom til hans oldefar, Thor Ringsbu, på Ringsby øvre.⁴¹⁴ Der ble han da gjetergutt på en seter kalt Stommesetra, som merkelig nok lå på svensk side. Torinius gikk på omgangsskolen på Østtukun, og var tidlig godt bevandret i Bibelens irrganger. Særlig Det gamle testamente og profetene lå hans hjerte nærmest. Selv om han visstnok var rettroende, dvelte han særlig ved enkelte steder i Bibelen som hans trosfeller gikk hastig forbi. Han holdt seg derfor helst til presten, som han fikk god kontakt med.

Ole Ringsbu forteller at han kunne se for seg «Torinius komme likesom svevende innover kirkegulvet. Han hadde en kappe med rynker og en klaff bak på ryggen. Ansiktet lå i alvorlige folder og skinte. Han så nokså forklart ut, riktig en kopi av en fortidens munk. Det var nok også slike han helst ettertraktet.» Ellers var presten hans store forbilde. Ole Ringsbu husker en gang det ble holdt avskjedsfest i bedehuset for en prest som skulle forlate kallet. Forsamlingen så helst at Torinius ikke tok ordet på grunn av hans valg av tekster. Men Torinius kom «stikkende inn», som han pleide å si, og gikk raskt til talerstolen. Han åpnet med å si: «Når vi i dag skal miste vår kjære prest, så blir det slik som det står i Bibelen – det blir som når

kvinnen skal føde – det blir med stor smerte.» Han var også i andre sammenhenger sterkt opptatt av fødende kvinner.

Torinius var stadig på farten, og bar en vadssekk i en kjepp over aksla. Han trodde fullt og fast på ånder, som han gjerne fortalte om. Da Ole Ringsbu var barn, ble han skremt av dette. «Særlig var det kjørkegarn, og de dødes ånder som plaga meg. Husser at je blei så rasande på denne min svakhet at je bestemte meg for å besøke kjørkegarn en mørk høstkveld. Je så gjorde. Det fekk stupe eller stå. – Je så ette noe tell Toriniuses ånder.» Etter å ha gjennomgått denne hestekuren, gikk det visstnok bedre med Ole og hans angst for ånder.

Ole Ringsbu husker særlig en gang Torinius var på Mellombøen. De satt i det store kjøkkenet, og det var ikke innlagt vann. Et stort lagget vannspann («vass-så») sto der springen senere fikk plass. Torinius fortalte om sine opplevelser i åndeverdenen, og sa: Je er helt sekker på at om je jekk på kjørkegarn ei natt og sa med fullt alvor: Kom opp je vil prate med deg! Da skulle je få prate med hekken je ville av de døde som ligger der.» – Da med ett smalt det borte i kroken, og vannet fosses utover kjøkkengulvet. Vannspannet var brutt sammen, og hendelsen gjorde et uutslettelig inntrykk. For øvrig fryktet Torinius ildsteder med åpen trekk, fordi han var redd for å bli trukket med trekken opp igjennom pipa. I dag ligger han begravd på Rømskog kirkegård.⁴¹⁵

Stor kvinnelig innsats

Kvinnene har bidratt stort til kristenlivet i Rømskog, og har gjort seg gjeldende i alle kristelige forsamlinger. De har alle utført en stor og uegennyttig innsats for kristenlivet

både i og utenfor bygda, også i andre verdensdeler. Se forrige bind av kulturhistorien side 292. En kvinneforening med to fraksjoner ble stiftet i 1890. Det var månedlige møter, og innsamlede midler ble delt

likt mellom Det Norske Misjonsselskap og Misjonsforbundets Hedningemisjoner. I 1918 ble det stiftet en kvinneforening innen Santalmisjonen. På de månedlige møter var det utlodning, og innkomne penger gikk til Santalmisjonen.

Julie Høgebøl og Aase Haugen var fremtredende misjonærer. De arbeidet for Pinsebevegelsen, som også driver ytre misjon. Julie Høgebøl, født 1884, og Aase Haugen, født 1918 har utført en stor pionerinnsett. Aase var døpt Åse, men måtte ha dobbelt a i fornavnet for å få pass til Japan. Hun brukte selv formen Aase.

Julie Høgebøl, var i arbeid i Swaziland i Sør-Afrika gjennom 36 år.⁴¹² Hun fikk kallet til å reise ut på misjonsmarken da hun var 17 år gammel. Hun gikk først på et engelsk kurs i Kristiania i 1912, og reiste samme år til London for å få språktrening. Hun fikk plass i et prestehjem, og gikk samtidig på aftenskole for misjonærer. Hun kom hjem til Rømskog i 1913, og reiste samme høst til Swaziland.

Julie Høgebøl var 40 år gammel da hun i 1924 kom hjem for å få en hvileperiode. Hun dro ut igjen året etter, og var på misjonsmarken til 1938. I 1949 kom hun hjem for godt, og i alle de år hun hadde vært misjonær, fikk hun aldri noen fast godtgjørelse. Søskenene hennes arbeidet og samlet inn midler til henne, skjønt bidragene var tilfeldige og usikre. Hun var derfor mange ganger i økonomiske vanskeligheter. Reisen til Swaziland tok vel en måned, og ferden gikk alltid med lasteskip, som ikke var bekvemme, men billige.⁴¹³

Misjonsarbeidet til Aase Haugen foregikk etter siste verdenskrig.

Barne- og ungdomsarbeid

Søndagsskolen og ungdomsarbeidet står sterkt i kristenlivet. Barnetroen er et viktig fundament. Søndagsskolen ble stiftet i 1902,

og Ungdomsforeningen 26. november 1921. Anders Moberg fra Töcksfors var med på å stifte søndagsskolen, og de første lærerne var Jørgen Tårneby og Johan A. Moen. De samlet barna søndags formiddager og fortalte dem om barnevennen Jesus. Barna fikk lære kristelige sanger, og etter hvert kom musikken. Thorvald Tørnby og N. Nilsen fortsatte som lærere, og deretter Svend Moen og Marie Myrvold.

Omtrent samtidig ble det stiftet søndagsskole også på vestsiden av Rømsjøen. De første lærere her var Herman Høgebøl og Teodor Olsen. I mange år samlet og underviste de barna. Senere kom Johan Tørnby og Ingeborg Høgenes og fortsatte gjerningen.

Søndagsskolebarna har i mange år samlet betydelige midler til Det Norske Misjonsforbunds Afrikamisjon. Barna har deltatt på stevner og større møter med tilreisende lærere.

Fra 1908 og fremover var det som kjent en åndelig vekst i Rømskog. Mange møter og predikanter ga god grobunn. Tanken om en egen ungdomsforening ble vekket, men den ble ikke stiftet før 20. november 1921. Henry Johansen deltok på møtet, og Andreas Kind ble den første formann. Møtevirksomheten kom i faste former. Møter og fester ble besøkt av mange yngre predikanter. Virksomheten er registrert i en egen protokoll. I 1922 kom det på tale å sette i gang et svensk-norsk grensetreff, hvor Östervall Ungdomsforening og Rømskog Ungdomsforening skulle samles til storfest på omgang hos hverandre. 19. mars 1922 var det første forhandlingsmøte i Östervallskog, og søndag 11. juni ble det holdt ungdomsstevne i Rømskog kirke. Kirken var overfylt av unge og gamle, og Musikkforeningen deltok fulltallig. I de senere år var den vokst seg stor og sterk til stor glede og velsignelse for all virksomhet i Rømskog. Den besøkte også venneforeninger i nabo-bygdene.

Kapittel IX

FORENINGSLIV

Gryende foreningsliv

De første kjente foreninger, som gjennom tidene har vært med på å forme bygdas kulturprofil, er misjonsforeninger, skytterlag, avholdsforening, og virksomheter innen idrett, musikkorps og kor. Rømskog Misjonsforening ble stiftet 7. mars 1858 med Anders Christiansen Kurøen som den første formann. Dette er Rømskogs eldste forening. Se Rømskog bygdebok bind 2, side 290.

Frivillige organisasjoner har gjennom tidene avspeilet bygdas kultur, mentalitet, næringsliv og ulike interessefelt. Således finnes det foreninger og lag for jakt, fangst, fiske, religion, pensjonister, helsestell, sang, musikk, idrett og kultur i videste forstand. Opplysningsarbeid er viktig, særlig for barn og unge. Ideelt sett har de frivillige organisasjoner ønske om å fange opp også syke og svake i samfunnet. Dette var et markant trekk i det frivillige, uegennyttige arbeid kvinner utførte i mellomkrigsåra og den første etterkrigstid, før kommunen og velferdssamfunnet overtok slike oppgaver. Bygda fikk tidlig en avholdsforening, som skulle forebygge datidens alkoholproblemer. Rømskog Sykepleierforening ble stiftet i 1911.

Mange av medlemmene i humanitære foreninger utførte uselvisk arbeid til beste for samfunnet. De var ofte anonyme personer, som ikke høstet medaljer eller andre utmerkelser.

Rømskog har gjennom tidene hatt mange nytteforeninger og lag, som omfatter folks interesser, mentalitet, problemer, gleder og fritidssysler. Foruten kulturelle opplevelser og kunnskap betydde fellesskap og sosial

kontakt gjennom møter og stevner mye for deltagerne. Enkelte foregangspersoner var de reneste ildsjeler, og noen av de gamle foreningene består fremdeles.

Viktige frivillige nytteorganisasjoner er Rømskog Skogeierlag og Rømskog Skog- og Landarbeiderforening. De to foreninger ivaretar interessene til henholdsvis arbeidsgivere og arbeidstakere, og omfatter de fleste yrkesaktive i bygda. I 1931 fikk Rømskog eget skoglag.⁴¹⁶ Jordbruket blir ivaretatt av Rømskog Bondelag som ble dannet i 1956 med Levi Myrvold som den første formann.⁴¹⁷ (Mer om dette i etterkrigshistorien).

Samtidig fremmer enkelte foreninger interessene til jegere og fiskere, og dermed også mye av naturforvaltningen. Nordre Rømskog Jeger- og Fiskerforening ble stiftet i 1936. Andreas Kind og Torin Sandviken var begge sentrale personer. Vestre Rømskog Jeger- og Fiskerforening kom i 1948 med Ole Jacob Skattum senior som den første formann.

Foreningsvirksomheten ble bare avbrutt av okkupasjonstiden. De to foreningene er siden 1955 tilsluttet Norges Jeger- og Fiskerforbund, og senere også til Østfold fylkeslag av forbundet.⁴¹⁸ For øvrig vil disse og andre lag få en mer utførlig behandling i etterkrigshistorien.

Kvinner i spissen

Selv om mye av organisasjonslivet fremdeles er uformelt, har de fleste foreningene egne vedtekter og valgte styrer med ledere. I enkelte lag og foreninger har kvinner spilt en fremtredende rolle, særlig innen husflid,

Teatergruppa «Skogkatten» i Rømskog 1922.

Foran fra venstre: Ragna Svennes, Theodor Haug, Ole Ringsbu og Kristian Lien. Andre rekke fra venstre: Birgit Kind Haugen, Olaf Haugen og Torbjørn Nilsen. Bakerst sitter Tora Tukun. Eier: Torild Tukun.

helse, omsorg, samt barne- og ungdomsarbeid. Barn og unge står sterkt i flere foreninger og lag.

Medlemmene i de frivillige organisasjoner har ofte nedlagt et stort og uegennyttig arbeid, gjerne med egne midler. Klubbhus, baner og anlegg ble gjerne anlagt på dugnad. Rømskog Ungdomslag bygget sitt eget klubbhus, som ble innvidd 2. juledag 1937.⁴¹⁹ Her var det også bygdekino et par ganger i måneden.⁴²⁰ Det var små krav til kommersiell fornøyelse, og store gleder kostet lite i penger.

I tider med lange arbeidsdager og liten fritid var det særlig stor aktivitet i foreningene. Folk flest hadde ingen fritidsproblemer, og de frivillige organisasjoner nøt godt av stor egeninnsats. Det er forunderlig å tenke på hvor mye folk rakk å utføre av frivillig arbeid. Våre dagers materielle velstand, konsumgleder og passive fritidsinteresser legger

en demper på interessen for foreninger og lagsarbeid i sin alminnelighet.

I byer, tettsteder og industriarbeiderstrøk er mye av foreningslivet sprunget ut av såkalt arbeiderkultur. Dette gjelder særlig innen idrett, musikkorps, teater og religiøsitet. Organisasjonene var nok tettere og mer mangfoldig på slike steder enn i bonde- og skogsbruksmiljøer med store avstander og tynt befolkede strøk. Likevel står idrett, sang og musikk høyt i kurs også i Rømskog. Noen foreninger hadde teater som en egen aktivitet.

Rømskog Ungdomslag ble stiftet i 1903 med Peter Halvorsen Høgebøl som formann. Laget hadde egen håndskreven avis, «Heimgjort», som ble flittig brukt. På møtene var det opplesning og underholdning. Frem mot første verdenskrig gikk det noe ned med virksomheten, men den blusset opp igjen i 1914-18. Høgebøl var da fremdeles formann,

og møtene ble holdt i Skytterhuset og i hjemmene. Olea Ringsbu overtok som leder i 1918, og året etter Theodor Haug. En tilreisende telefonformann, Molde, ble formann i 1921, og etterfulgt av Tora Tukun, som ledet laget frem til 1926. Hun var en dyktig leder, og dannet i 1922 en egen teatergruppe.⁴²¹ Det ble oppført flere stykker, og blant dem var «Til nytte og Hygge», «Vekkeruret», «Pepermann i knipe» og «Sivert og hans betenkeligheter». Aktørene reiste også rundt, og oppførte stykkene flere steder. Tora Tukun var en av de ivrigste aktører sammen med blant andre Ragna Svennes, Birgit og Olaf Haugen, Ester og Ole Ringsbu og Theodor Haug. Tekstene var gjerne skrevet av egne krefter, og for øvrig var alle aktiviteter basert på egeninnsats.

Laget var på den tid ganske stort med 30–40 medlemmer. Fra 1926 ble det en stille periode frem til 1935. Aktiviteten tok seg da opp igjen med Olaf Haugen som

Rømskog Ungdomslags håndskrevne avis «Heimgjort» fra 1926. Det ble skrevet flere slike.

Auksjoner var folkeforlystelser hvor det kunne gå riktig livlig for seg. Rappkjefte auksjonarius kunne få budene til å falle tett, spesielt hvis det vanket en dram i forsamlingen. Således kunne mange redskaper, bruksgjenstander og husdyr skifte eiere i løpet av sekunder. Av og til ble det litt for livlig og sinnene kom i kok. Vel kjent er historien om mannen som klaget over at han ikke hadde tenner nok til å kunne delta i en auksjon til.

I de siste år har auksjonene gått fredligere for seg slik som auksjonen på Husa 21. oktober 1995.

Foto: Arne Lindaas.

formann. Det var ønske om å bygge eget forsamlingshus, og Anders Taraldrud ga tomt. Huset ble reist i 1936 etter tegning av arkitekt Hustad. Medlemmene gjorde stor innsats med dugnad og innsamling av penger. Det ble gitt tømmer, og arbeidet ble ledet av Anders Taraldrud. Siste formann før krigen var Thoralf Ringsbu.

Typiske aktiviteter innen mange bondeungdomslag er leikarring og folkedans, men så vidt vites, har det vært liten eller ingen interesse for slikt i Rømskog.

De tettete og sterkeste forgreninger innen lag og foreninger finnes i det religiøse liv. Rømskog har en usedvanlig sterk kristen profil, som gjør seg gjeldende i de mange lavkirkelige foreninger, frikirkelige ytringer, ytremisjon og innen selve kirken. Veksel skapte en vitalisering for gamle og nye kristelige foreninger, og kunne, som vi senere skal se, stundom komme i konflikt med enkelte såkalte verdslige aktiviteter. Kristenlivet utgjør en egen kraftfull dynamikk i Rømskog-samfunnet, og kristelige lag og sammenslutninger er derfor beskrevet i kapitlet om det religiøse landskap.

Det var mye trafikk over grensa, og fyll og spetakkel var et alminnelig onde. Dermed fikk avholdsbevegelsen tidlig grobunn i mange bygder. Her som andre steder var det et religiøst islett i virksomheten. I Rømskog er en protokoll for avholdsforeningen bevart, men det er ingen tidsangivelse for stiftelse og nedleggelse. Protokollen starter med en samling 8. mars 1898 med Hermann Høgebøl som formann. Referat fra siste samling er i 1934, da Olaf Haugen var leder.⁴²² Så vidt vites, ble det ikke dannet noen avholdsforening etter den tid, og alkoholproblemer var dermed et mer skjult anliggende. Noen slike problemer kan avdekkes i sosialhistoriske kilder og gjennom muntlige beretninger.

Okkupasjonsåra satte en midlertidig stopper for de aller fleste organiserte lag og

foreninger. Det var forbud mot slike sammenslutninger, og det var heller ikke tillatt med dans på lokalet. Særlig idrettsfolk ble mistenkt for å drive organisert motstandsarbeid med foreningene som base og skalleskjul. Okkupasjonsmakten hadde samtidig et våkent øye på idrettstrente menn som var vant til å ferdes i skog og mark. Foreningsarkiver og medlemslister fra 1930-tallet og den første okkupasjonstida ble derfor brent. Følgelig finnes ikke protokollene for Rømskog Idrettslag i perioden 1934-46.⁴²³

Idrett

De første idrettsutøvelser var uorganisert, fredelig lek og moro, som ikke kostet penger. Det var fotball og renn på løkker og jorder. Baner og klubbhus fantes ikke. Utstyret var ofte hjemmegjort, og folk brukte ellers det de hadde. Den harde, alvorlige og pengekrevene konkurranseidretten var et ukjent begrep.

Håkon Ramberg (1898-1972) forteller at voksne mannfolk drev med krokdragning, ryggtag og revkrok. Som guttunge husker han også kappløp med tunge bærer, og løypa var ikke lang. Løperne tok en av de tyngste karene på ryggen, og den raskeste vant. Folk lo og hadde det moro, men Håkon gråt fordi han syntes synd på den som måtte springe med den tunge mannen på ryggen.⁴²⁴

Det finnes minnemateriale fra Rømskog om skirenn og fotball helt fra begynnelsen av 1900-tallet. Håkon Ramberg husker det første organiserte skirenn i Rømskog. Det foregikk på Haukebøljordet vinteren 1907, og var ifølge Håkon en historisk begivenhet av de sjeldne. Rennet foregikk tett ved Haukeneshagen, der det var måket opp et hopp, vel en meter høyt. Det samlet seg mye folk ved hoppbakken, og de færreste hadde vel sett skihopping tidligere. Nå var det konkurranse med premier, og dermed begynte også alvoret. Håkon kan ikke huske at det ble

Ola Taraldrud (1917-2005) i svevet i Holmenkollen, 1939. Ola Taraldrud var spenstig i ungdommen og hører med til de beste skihopperne i Rømskog. Allerede i ungdomsårene var han aktiv idet han ble med i hoppgjengene på Lillehammer da han gikk Middelskole og Gymnas på Lillehammer. Senere tok han skogskolen på Kongsberg. Det var under denne perioden han la grunnlaget for sine ferdigheter i hoppbakken. Han var med i Kongsbergtroppen hvor også de tre brødrene, Birger, Sigmund og Asbjørn Ruud var med. Det ble lagt et solid grunnlag for Taraldruds hoppkarriere i denne tiden, som medførte deltakelse i Holmenkollen hvor han ble nr 12. Eier: Alfild Taraldrud.

gitt stilkarakterer, og det var nok bare lengden som telte. Anders Sundrud vant gutteklassen med et stående hopp på 12 meter. Anders Kjernmoen vant den voksne klassen. Også Andor Ljøner var blant favorittene.

Damenes løype var lengre ned på jordet, og Anna Høgenes vant utforrenn i sin klasse. For damene gjaldt det å stå rett uten stav. De hadde god fart, for Håkon husker hvordan de lange skjørtene blåste mellom bena på dem.

Ifølge Anders Moen (1910-2005) var bak-

ken i Gryttjerndalen, Lykkjemyrbakken ved Lykkjemyra, den første skibakken av noe størrelse. Her var det mange tevlinger med deltagere også fra nabobygdene. Jørgen Jørgensen var her som på fotballbanen, den fremste utøveren. Han hadde bakkerekord på 25 meter. Senere ble det bygget hoppbakke ved Auretjern, og her var bakkerekorden 10 meter lengre enn i Lykkjemyrbakken. Også i denne bakken ble det arrangert mange renn, blant annet kretsrenn med mange utenbygds deltagere.⁴²⁵

Skirenn i Lykkjemyrbakken

Rømskog Idrettsforening arrangerte 6. mars 1909 skirenn fra Lykkjemyrbakken, skjønt føret var dårlig. Robert Haugen vant 11 km, og Ole Braaten vant hopp klasse 1 med Gudbrand Taraldrud på andre plass. I klassen under 18 år kom Ingvald Hytta på første, og Torkel Braaten på andre plass. Johan Klubben hadde det lengste og stiligste hoppet, og nr. 2 her ble Anton Jørgensen.⁴²⁶

Høsten samme år var det et større idrettsstevne i bygda. Anders Kjernmoen vant stevnet, mens løperen Tørris Kjernmoen vant 100 meter. Kappløfting, som er en sjelden øvelse, ble vunnet av Karel Sundrud med Albert Braaten på andre plass. Det var også sekkeløp for gutter, og vinner var Anton Braaten.⁴²⁷ Dette var med andre ord et mangfoldig stevne.

I januar året etter arrangerte Rømskog Idrettsforening skøyteløp på Rømsjøen, selv om isen var dårlig. Anders Sundrud ble nr. 1 i klassen under 16 år, og Jørgen Taraldrud vant i klassen over 18 år. Torkel Haugbak vant 1500 meter, mens Anton Jørgensen var bestemann i et ekstraløp.

Noen dager senere sto foreningen for et skirenn i Lykkjemyrbakken, selv om det var to-tre varmegrader. Robert Haugen vant langrennet, og kort tid etter vant han også skirenn på Bjørkelangen.⁴²⁸ Han var en markant idrettsutøver i Rømskog på den tid, og som vi har sett, behersket datidas idrettsfolk flere sportsgrener. I Øvre Høland Ungdomslags skirenn på Bjørkelangen hadde Anton Jørgensen det lengste hoppet uten at lengden ble målt.⁴²⁹

Oppsving for idretten

Den organiserte idretten fikk et betydelig oppsving rundt 1910. Rømskog Idrettslag ble stiftet 1912, og blant initiativtakerne var Anders Taraldrud, Jørgen Kind, Gudbrand Taraldrud og Robert Haugen. Skigruppa

startet i 1932, og det var kretsrenn 5. mars året etter.⁴³⁰

Men det var altså virksomhet også før den tid.⁴³¹ Arrangør var Rømskog Idrettsforening, som må ha vært forløperen til Rømskog Idrettslag. Fotball og skisport var lagets hovedgrener i alle år. Det har også vært drevet friidrett i form av terrengløp, men uten noen særlig bredde. En tid var orienteringsløp blant lagets aktiviteter.⁴³² Ski- og orienteringsgruppa er fremdeles aktiv.

I mellomkrigsåra ble Robert Haugen og Torbjørn Nilsen i hvert sitt tiår regnet som skikonger i Rømskog. Også Nikolai Haugen og Hans Taraldrud var ofte å finne på premielistene. Ola Taraldrud var en god hopper på 1930-tallet. Han hoppet i Holmenkollen 1. mars 1939 med bra resultat.

Etter krigen hevdet Svend og Bjarne Jørgensen seg bra. Helge Moen var ikke aktiv idrettsutøver, men en meget dyktig løypelegger. Flere andre fremragende idrettsutøvere vil få en bred behandling i etterkrigshistorien.

Etter 1919 kom Rømskog Ungdoms/Idrettslag.⁴³³ Laget søkte samme år om tillatelse til å få benytte kommunelokalet til sine møter, men fikk avslag. Inntil videre kunne de benytte sløydssalen i den nye skolen på Engehaget.⁴³⁴

Idrettslaget fikk like etter siste krig egen damegruppe.⁴³⁵

Den første fotballarena

Anders Moen husker at Moenga vest for Bergli på Nedre Moen var den første fotballarena i Rømskog. Her spilte særlig bygdas unge fotballgarde mange kamper, skjønt dette neppe var noen fast bane. Spillerne ble delt inn i to lag ved trekning og valg. De spilte også mot lag i nabobygdene, blant annet mot Lierfoss Fotballklubb, som på begynnelsen av 1900-tallet var et av Romerikes beste fotballag. Spillerne fra Rømskog kom med

Rømskog skytterlags aktører utenfor skytterhuset på Skurås i 1919.

Stående fra venstre: Halvor Jørgensen, Hans Bolstad, Torkel Tørnby, Johan Haugen, Andreas Bergquist, Helge Moen, Gudmund Kjernmoen og Ole Skogheim.

Knøstående fra venstre: Ole Kjernmoen, Georg Toralf Rud, Andreas Myrvold og Kristian Lien.

Eier: Rømskog lokalsamling.

hest og kjerre over fjellet og gikk videre fra Bjørkelangen. Laget hevdet seg bra og opplevde også å seire over Lierfoss.⁴³⁶

Fotballfolket på Rømskog har aldri manglet iver og entusiasme, men trengte egen bane. De spilte rundt på jorder og løkker. Det fortelles at spillerne på den første banen på Nedre Moen måtte unngå en stor stein.

Behovet for egen bane var et mangeårig problem. Rømskog-fotballen mistet banen på Moenga i 1924, og det ble da et opphold i aktivitetene, bortsett fra litt løkkefotball om høsten. Ole Høisveen stilte en åker til disposisjon, og det ble spilt vennskapskamper mellom bygdas østre og vestre lag. På den tid var Johan Moen en av de beste fotballspillerne.⁴³⁷

I et eget kapittel bak i boka har fotballens

historie fått bred omtale av Jørgen Johannesen Kind.

Rømskog Skytterlag

Skytterbevegelsen kom for alvor til Norge i 1880-åra. Rømskog Skytterlag ble dannet i 1881.⁴³⁸ Andreas J. Kjernmoen var den første formann.⁴³⁹ I andre bygder var det skytterlag allerede i 1860-åra.

Folks ønske om frigjøring fra Sverige og ønske om å støtte landets militære forsvaret var nok medvirkende til stiftelsen. Ifølge Kristian Lien var folkereisningen i begynnelsen av 1880-åra med på å skape den frivillige skytterbevegelse i Rømskog. Uansett har rømsjingingene alltid hatt et godt forhold til sine naboer i øst.

Skytterlaget fikk stor betydning for ungdomsbevegelsen og idretten i sin alminnelighet. Skyting som konkurranseelement har stått høyt i kurs blant skogsbygdas menn. Det ble anlagt bane på Eidet, der det ble skutt mot treskiver på 100 og 200 meters hold. All skyting foregikk stående med Remington 12 millimeter, som er et enkeltladningsgevær. For hvert skudd ble det derfor gitt anvisning. Johannes Ramberg omtales som den beste skytteren de første åra.⁴⁴⁰

Etter at det ble anlagt en ny bane på Skurås i 1890, gikk man over til å bruke trestativ og pappskiver. Det ble bygget skytterhus ved banen i 1895, og dette var en stor begivenhet for bygda. Særlig ungdommen fikk stor nytte av huset, fordi det ennå ikke var noe forsamlingslokale i Rømskog. De mange arrangementer kunne nok skape en del uro i nærmiljøet.

De første Krag-Jørgensen-geværene kom noen år senere. De ble den gang regnet blant de beste armégeværer, og ble blant annet brukt under indianerkrig i USA, og av amerikanerne på Cuba i 1898.⁴⁴¹ Et slikt gevær kostet den gang 30 kroner, og det var mye penger den gangen.

Gjennom jakt var rifleskyting en kjent og nyttig aktivitet for de fleste menn i bygda, og det ble stor tilslutning til laget. Men det kom et tilbakeslag som følge av en religiøs vekkelse i 1898. De fleste aktive skyttere havnet i bedehuset, og de så fra nå av kun «djevlels lumske spill i skyttersaken og dens fester».⁴⁴² Slike vekkelser la også senere en demper både på skytterforeningen og andre kulturyringer i bygda. For øvrig var det helst utagerende fester med alkohol i skytterhuset som skapte problemer.

Andreas Jørgensen Kjernmoen (1844-1920) var en av stifterne av Rømskog skytterlag i 1881. Han ble også kalt Gammelskredderen. Eier: Nils Nilssen.

Andreas J. Kjernmoen greide å få laget på fote igjen. Det var god virksomhet rundt 1900, og møtene ble holdt i skytterhuset på Skurås, som foruten bedehuset var bygdas eneste forsamlingslokale. Lokalet var et populært møtested, og antall medlemmer økte. Men en ny vekkelse kom i 1908 med de samme følger som vekkelsen ti år tidligere. Sommeren 1908 møtte bare fire skyttere på Skurås og skjøt sine skudd.

Også denne gang tok virksomheten seg opp igjen etter ganske kort tid. Lokalet med sine sosiale arrangementer var nok et tiltrekningspunkt.⁴⁴³ Skytterlaget inviterte i september 1909 skytterlagene i Urskog, Bjørkelangen, Høland, Setskog og Rødenes til stevne.⁴⁴⁴

Da Andreas J. Kjernmoen sluttet som formann i 1910, hadde han ledet laget i sammenhengende 10 år. Jørgen Trandem var på den tid en av distriktets beste skyttere. Han deltok i konkurranser i Danmark og Sverige,

og utmerket seg både nasjonalt og internasjonalt. Også skytterne Klemet Tørnby, Anders Kjernmoen og Andor Ljøner gjorde seg bemerket både i Sverige og i nabo-bygdene.

I perioden 1919-29 var Engebret Ljøner blant de beste skytterne. I denne tiårsperioden var Halvor Jørgensen, Ole Ringsbu, Anders Sundsrud, Andreas Bergquist og Engebret Ljøner formenn i skytterlaget.⁴⁴⁵

Skytterlaget møtte flere vanskeligheter, og det var ikke bare religiøse vekkelser som skapte problemene. Da det i 1929 ble anlagt en revegård like ved standplassen på skytebanen, måtte banen oppgis. I de følgende 20 år måtte skyting arrangeres på improviserte baner på vinterfrosne myrer og vann. Det ble gjort mange forgjeves forsøk på å få til gode, varige løsninger.

På slutten av 1930-tallet dukket det også opp andre dilemmaer. Noen av styremedlemmene hadde angivelig begått underslag, og drakk øl på lagets regning.⁴⁴⁶ Uheldig var det også at det til skytterlagets fester kom en jevnlig invasjon av berusede og uoppdragne svensker over grensa. Det var bråk både i lokalet og langs veiene. Indremisjonen var meget imot fyll og fest i skytterhuset, og bedehusopposisjonen fikk grunneieren, Johan Nilsen Stenby, til å si opp leiekontrakten med skytterlaget. Dette var et alvorlig tilbakeslag for skytterlaget, og det var vanskelig å få tomt til nytt lokale. Kristian Lien skriver i sitt brev 7. august 1938 at det burde være lettere å få grunn til skytebane enn nytt lokale, fordi det var på grunn av fest og dans at det sjenerte nabolaget. Men skytterlaget hadde dårlig økonomi fordi medlemmene ikke var blant de mest velstående i bygda. «Den store bøigen er dog den såkalte indremisjon som her i bygden indtar en så dominerende stilling, og hvis ledere ind-

tar en likeså dominerende stilling i alle næringslivets grener og i den kommunale administrasjon på samme tid. Hertil kommer den konservative indstilling, og de familiære forhold som reagerer mot enhver form for tvungen avståelse.» Dersom det skulle bli nytt liv i skytterbevegelsen, måtte banespørsmålet ifølge Lien løses av autoriteter utenfra. Samtidig måtte det komme flere skikkelige folk inn i styret.⁴⁴⁷

Frem til 1940 var Halvor Jørgensen formann og Kristian Lien sekretær. De hadde åpenbart måttet håndtere mange kinkige og ømtålige spørsmål. Da krigen kom, ble virksomheten naturlig nok inntil videre lagt ned.

Skytterhuset som sosial møteplass

Skytterhuset ble bygget rundt 1890, og var både forenings- og forsamlingslokale. Her var det mange fester og tilstelninger. Juleballet var den mest fornemme festen, og hit kom folk også fra Setskog, Skillingsmark og Östervallskog. På juleballet kom det til syne et sosialt skille. Det fortelles at damene fra Tukkun og Trandem var «fine på det», og satt ikke på de samme benker som tjenestejentene. Svenske tjenestejenter var ofte små av vekst, og ble kalt «kuledamer». Jensine Taraldrud, født Flaten, forteller at damene hadde med seg skårne smørbrød, og siden var det dessertbord. Det var forresten på et slikt ball Jensine traff sin tilkommende ektemann, Anders Taraldrud.

Varm punsj var vanlig, men festdeltagerne måtte ikke blande og skjenke seg selv, for da ble de «rent for fulle». Hornmusikken kom etter 1904-05 og spilte på festene. Iblant var det trekspill og fele. Felespillerne fikk betaling, men ikke Hornmusikken. På skalkeballet var det Albert Bråthen som spilte på sin klarinett. Det var egen spillemanns stol, som kom rundt 1905.

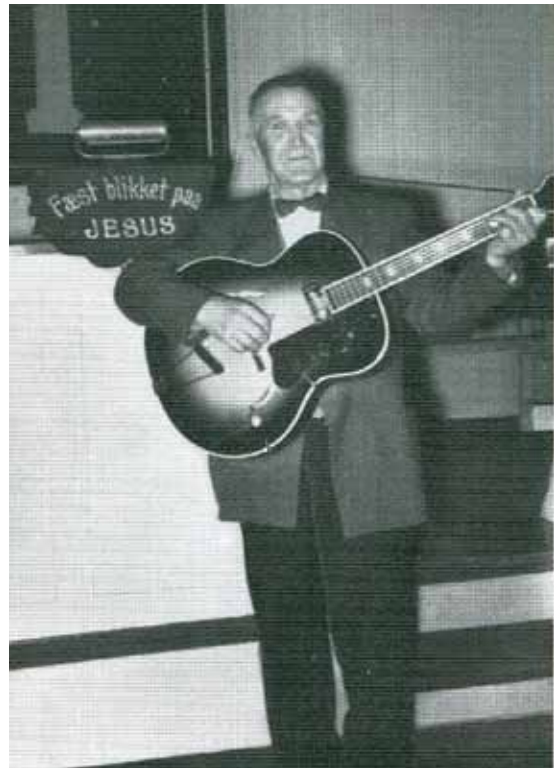
Storskytterfesten var gjerne i august, og da var det også premieutdeling. Jentene hadde med seg blomsterbuketter, som ble delt ut til vinnerne. Det var mye folk og stor stemning. Johannes «på Berga» og Anton Damperud spilte fele, og det ble danset vals, reinlender, springdans, galopp og polka. «Når Hanssen på Lia var full, ga han seg ikke med å spille, så de holdt på å danse seg i hjel. Folk danset så det dampet av dem, og det var en eim av svette og brennevin. Lampene duvet og klirret under taket.»⁴⁴⁸ Det var med andre ord stor stemning.

Andreas Husa og Ole Trosterud og noen til fra Utroa reiste på skytterfest på Skurås. De rodde fra Os til Eidet, og gikk derfra til Skurås. På veien oppover gjømt de ei flaske i ei såte på Vestre Tørnby. Den kunne bli god å ha på hjemveien. Da de kom til Skurås, ble de servert punch. Dette var kanskje noe ukjent drikke, og Andreas utbrøt: «Sånt som detteror vi i i Utroa».

Men festen tok slutt, og de måtte begynne på hjemveien. De skulle hente flaskene de hadde gjømt, men såtene var mange og hodene ikke like klare, så det endte med at de kasta ut flere såter før de fant det de lette etter. Ut på natta begynte det å regne, og dagen etter ringte bonden på Tørnby til Trosterud og beklaget seg over såtene som var kasta ut. Da Andreas fikk høre dette sa han: «Ringte dom å si at dom kan få lov til å komme hit ut og kaste ut såtene våre når tida kommer».⁴⁴⁹

Musikk og sang

Kristenlivet, som beskrives i et annet kapittel, har vært et viktig fundament for sang og musikk i Rømskog. Her var det i utgangspunktet strenge regler for hva som kunne godtas av instrumenter og musikalske ytrin-

Anton Jørgensen (1888-1972). Anton var med i Rømskog Musikkforening fra 1911, og deltok trofast i nærmere 60 år. Han hadde en flott sangstemme, og fremførte mye fin sang som solist.

Foto: Fra boken «Med Gud gjennom 100 år».

ger. Alt som kunne forbindes med danse- musikk, synd og lettsindighet var utelukket. Svenske predikanter var blant de første til å presentere gitaren i religiøse forsamlinger. Til og med trekkspillet, som er et typisk danseinstrument, fikk etter hvert innpass. Se Rømskog bygdebok bind 2, side 294-295. Begrepet syndig sang og musikk ble strukket stadig lenger i de fleste religiøse forsamlinger, og det var en nær sammenheng mellom musikk og religiøst liv. Peter og Halvor Høgebøl stiftet i 1890-åra Rømskog Musikkforening, som ble nedlagt i 2000.⁴⁵⁰

Musikken deltok på nesten alle møter på Bedehuset, og også på møter i andre bygder. Virksomheten dannet med andre ord

Rømskog Hornmusikk ved Østre Tørnby 17. mai 1913. Stående fra venstre: Torkel Tørnby, Robert Haugen og Rasmus Sandem. Sittende fra venstre: Ole Kjernmoen, Halvor Jørgensen, Anders Kjernmoen og Anton Jørgensen. Eier: Rømskog lokalsamling.

grunnlag for musikklivet i sin alminnelighet. For øvrig var det helst korpset som var mest utadrettet i bygda. Men kristelige miljøer ville i første omgang ikke uten videre godta hornmusikk.

Rømskog Musikkorps ble stiftet i 1904.⁴⁵¹ Opptakten til korpset var et julekalas på Klubben søndre i 1903. Syv karer ble enig om å starte et orkester under ledelse av Nils Nilsen. Han bodde i bygda, og var dirigent for divisjonsmusikken i Oslo. Musikerne var følgende: Anton Jørgensen, Jørgen Nilsen, Andreas Kjernmoen, Svend Haugen, Jørgen Flaten Tukken, Rasmus Sandem og Ole Kjernmoen. Dirigent var altså Nils Nilsen, og korpset het til å begynne med Rømskog Hornmusikk.⁴⁵² Hans Nilssen begynte rundt 1920.⁴⁵³

Medlemmene kjøpte instrumentene selv, og det var to tenorer, et althorn, en tuba, en b-kornett og to ess-kornerter. Øvelsene gikk på omgang rundt i husene. Det var lange avstander, og lengst var det til Lukas-hytta. Musikken var mest til husbruk, og de holdt ikke vanlige konserter i den første tiden. Det var heller ingen store utflukter. En gang for mange år siden deltok korpset under en sankthansvake i Skillingmark i Sverige. Det var en stor familietilstelning med mye bevertning. Det fortelles at det under denne samlingen var en svenskekone som var så begeistret for rømsjingenens musikalske prestasjoner, at hun fylte tubaen med hveteboller. Disse skulle musikantene ha som niste på hjemveien. De hadde lang vei å gå frem og tilbake.

Hans Nilssen (1896-1983) betydde mye for sang- og musikklivet i Rømskog gjennom mange år. Her sitter han ved orgelet i hytta si på Bjørkeng. Foto: Per Erik Nilssen, 1981

Musikk for soldater på grensevakt

En av korpsets stiftere var Anton Jørgensen. Han forteller at de spilte for et kompani gudbrandsdøler som lå grensevakt på Sandem i 1905. De skulle ta imot svenskene ved Hagsund. (Se side 84). Det ble holdt en liten fest for dem i Skytterhuset. Korpset spilte, og det ble servert mat og drikke i et hyggelig miljø. Notene var håndskrevet, og repertoaret varierte fra koraler, fedrelandssanger, marsjer, polka, masurka og reinlender.

Allerede 17. mai 1905 var det arrangement med hornmusikken. Ifølge Anton Jørgensen spilte Rømskog Hornmusikk i mange år hver 17. mai, først koralmusikk kl. 07.00 om morgenen fra bergtoppen Klinten i Østkroken. Da gikk flaggene til topps rundt omkring, og naboene kom med kaffe og smørbrød. Tradisjonen er holdt ved like, og bygdefolk tar gjerne frokosten her. De første som innførte tradisjonen med kaffe og kaker var Hilda og Karl Saga. Når det var vindstille, kunne musikken høres over store deler av bygda. Deretter deltok korpset i barnetoget.⁴⁵⁴ I grenda var det egne flaggheisningsregler. Rømsjningene ville være klare når «Ja, vi elsker» ble spilt kl 07.00.

Spilleoppdrag i kirken

Nils Nilsen, født 1894, flyttet fra Rømskog til Høland, og ingen kunne overta hans virke. Dermed ble det i noen år stillstand i musikken, og instrumentene ble liggende på et kammers. En gang før 1913 må virksomheten ha tatt seg opp igjen, for et bilde fra det året viser at det var kommet nye medlemmer. Det var Torkel Tørnby, Halvor Jørgensen og Robert Haugen. Ti år senere viser kassaboka at det var innkjøpt nye instrumenter, og syv hadde vært til overhaling. Det var lånt 300 kroner til instrumenter, og en basar på Engehaget innbragte kr 294,60. En b-kornett med noter ble innkjøpt for kr 133. Kontingenten var fem kroner i året, og det

var mange penger den gang. Medlemmene var innstilt på å satse både tid og penger på musikken. De påtok seg også oppdrag som kunne gi penger i kassa. Rømskog kirke var uten organist, og korpset påtok seg spilling i kirken for kr 10 pr. gang. En kvittering viser ni spillinger i 1924, og det ga altså en inntekt på 90 kroner. Under et juleball i Rømskog i 1929 var det en lengre spilling, og korpset dristet seg da til å kreve et honorar på 20 kroner.

Musikerne var flinke til å øve, og noen tok med seg hornet ut til skogskoiene, og blåste når de ikke var ute på kjøring eller hogst. Det er uvisst hvor populært dette var når arbeidskameratene skulle hvile etter en lang og slitsom arbeidsdag. Etter sigende øvde de så det ga gjenlyd i åsene rundt omkring ved Lukashytta, Ertevasslia, Vortungshøgda og mange andre steder. Fellesøvelsene ble holdt rundt i de lokale «samfunnshus», som den gang var sagbrakker, skytterhus og lignende. Det var lange veier å gå etter slit-somme arbeidsdager.

Musikken fikk flere nye medlemmer i 1920-åra. Siden arbeidsplassene som regel lå langt inne i skogen, var det vanskelig å møtes regelmessig. Dermed kom det på ny en nedgang i aktiviteten, som til slutt dabbet helt av. I en periode rundt 1927 finnes det ikke protokoller som kan berette om virksomheten. Det fortelles at korpset likevel spilte en del, men at man ikke var like nøye med å registrere aktiviteten. Uansett var det en samling før 17. mai, helst 16.mai, da de møttes tidlig om morgenen for å øve på fedrelandssangene. Rømsjningene har alltid vært påpasselig med å ha egne musikkrefter 17. mai.

Korpset fostret flere veteraner, og en av dem er Anton Jørgensen. Han spilte på samme ess-kornett fra 1905 til 1971, og er en viktig informant om virksomheten i korpset.

Hvordan ble musikken oppfattet i Rømskog gjennom tidene? Selv om stadig flere

Rømskog Mannskor forevigeet på sølvbryllupsdagen til Karen og Andor Ljøner på Søndre Trandem, 26. september 1927. Mannskoret ble stiftet i 1916 av tollbetjent Paul Hansen, som ledet det de to første åra. Hans Nilssen tok over som dirigent fram til 1933. Da hadde koret et opphold fram til 1944, men fortsatte så med samme leder fram til det ble nedlagt i 1950.

Fra venstre ser vi: Sigurd Jørgensen, Amund Ljøner, Torbjørn Nilsen, Odd Høgenes, Hans Nilssen, Andreas Jørgensen, Theodor Haug (delvis skjult), Andor Ljøner, Ole Ringsbu (delvis skjult), Svend Haugen, Karen Ljøner, Ole O. Høisveen, Ole Ous, Halvor Jørgensen, Anton Jørgensen (korets faste solist), Rolf Solberg, Kristian Lien (halvt skjult), Johan Jørgensen, Thoralf Ringsbu (delvis skjult), Olaus Haukenes og Olaf Haugen.

Eier: Rømskog lokalsamling.

konservative religiøse miljøer ble mer åpne og tolerante på sangens og musikkens vinger, tok det en tid før hornmusikk kunne aksepteres. Høsten 1908 var det en polemikk om vekkelse og hornmusikk i Rømskog. Bygdas musikkorps var da i virksomhet med syv medlemmer, og to av dem sluttet som en følge av vekkelsen det året.⁴⁵⁵ Som vi har sett, skjedde det samme i skytterlaget. Det må derfor ha vært litt av et fremskritt at hornmusikken i 1920-åra fikk erstatte orgelmusikken i kirken.

Hornmusikken kunne vekke anstøt også på andre måter. 19. desember 1908 kom det et krast innlegg i Indre Akershus Blad om hornmusikanter som besøkte Bjørkelangen Arbeiderlokale og forstyrret naboenes nattesøvn. Et av korpene var Rømskog Hornmusikk. Fire dager senere kom Rømskog Hornmusikk med en unnskyldning i avisa og beklaget livet. Leserne ble trøstet med at hornmusikken ville holde seg unna Bjørkelangen så lenge den var uvelkommen.⁴⁵⁶

Agnes Haugbak (1901-46) var sykesøster i Rømskog. Både hun og hennes eldre søster Anna utdannet seg som menighetssøstere. Agnes virket i Rømskog, det meste av sitt voksne liv som «søster Agnes», og med uregulert arbeidstid, «døgnet rundt». Anna virket i Krødsherad og Rømskog. Eier: Knut Ringsbu.

Da var nok sang mer ufarlig, og korsang har lange tradisjoner i Rømskog. I 1910 kom Rømskog Blandede Kor med Jørgen Nilsen som formann.⁴⁵⁷ Rømskog Mannskor startet i 1916, og tollbetjent Paul Hansen var den første leder. Året etter ble det stiftet en seks-tett av strykere med Hans Nilssen som formann.⁴⁵⁸ Medlemmer var Kristian Lien, Andor Ljøner, Hans Nilssen, Torbjørn Nilsen, Halvor Jørgensen og Olaf Haugen.⁴⁵⁹ Hans Nilssen sang tenor i mannscoret, og overtok som dirigent i 1918, 22 år gammel.

Sommeren 1925 samlet et sangerstevne i Rømskog rundt 1000 mennesker.

Rømskog Sykepleierforening

Sosialt velferdsarbeid og sykepleie hadde særlig appell til ugifte kvinner. Det ble dannet sykepleieforeninger med hovedmål å drive forebyggende helsearbeid, blant annet ved å ansette egen sykepleierske eller helse-søster. Aurskog hadde sin på plass med en diakonisse allerede i 1908, mens Høland i 1910 hadde tre faste sykepleiere.⁴⁶⁰ Hovedoppgaven var kampen mot tuberkulosen med pleie i hjemmene. Virksomheten i Aurskog og Høland var nok et forbilde for kvinner som ønsket å starte lignende, uegennyttige tiltak i Rømskog.

Rømskog Sykepleierforening var i mange år en sterk pådriver for frivillig sykepleie og sosial omsorg. Slike oppgaver oppfylte flere av datidens behov, og er i dag overtatt av kommunen. Foreningen ble stiftet i 1911, og Marie Jovall var den første leder.⁴⁶¹

9. mars 1910 kunne man lese i Indre Akershus Blad:

Basar.

«Foreningen for frivillig sykepleie paa Rømskogen afholder basar i Rømskogens bedehus mandag den 28de marts (anden paashedag). Indtægten skal benyttes til uddannelse af en sygepleierske for bygden. Da basaren tænkes istandbragt ved frivillige gaver, bedes alle interesserede om at betænke basaren med gjenstande, passende til udlodning. Disse kan leveres enten til bestyrelsen eller hos bygdens kjøbmænd, men bør være indleveret inden søndag 20de marts.

Bestyrelsen»

I Rømskog kom det etter hvert en hovedforening med tre lokallag. Det var egne avdelinger i nordre og vestre Rømskog, men det var ikke mange medlemmer. De få aktive medlemmene i Rømskog Sykepleierforening utførte et stort, frivillig arbeid.⁴⁶² Slikt uegenntlig arbeid er typisk for mange kvinneforeninger med humanistisk målsetting.

Foreningen betalte lønn til sykepleierske og holdt kontrollstasjon for mødre med spedbarn. Den mottok et mindre tilskudd fra stat, fylke og kommune. Det var ønske om at kommunen overtok lønnsutbetaling til sykepleierske, slik at foreningen kunne prioritere utstyr til spedbarnkontroll og bidrag til syke og trengende.⁴⁶³ Foreningen holdt husmorvikar frem til 1954, da kommunen overtok ansvaret alene.

Foreningens inntekter kom gjennom basarer og arrangementer. Medlemmene samlet inn og laget selv gevinstene. Overskuddet fra basaren 9. mars 1910 gikk til utdanning av sykepleier i Rømskog. Allerede måneden etter var det ny basar.⁴⁶⁴

Basarene må åpenbart ha gitt resultater, for allerede 25. mai samme år ble det i avisa avertert etter en ung pike som var villig til å utdanne seg som sykepleierske. Hun ble tilbudt fri bolig i kommunehuset, og annonsen var undertegnet Olga Evenby.⁴⁶⁵

Etter hvert som kommunene engasjerte seg innen helse og sosial omsorg, ble den frivillige innsats flere steder mindre påkrevd, og interessen dabbet dermed av. I våre dager er det ikke meget igjen av den gamle, uegenntlige korps- og dugnadsånd. De aller fleste forlanger godtgjørelse for sine tjenester, og dermed er det heller ikke mange ildsjeler igjen i organisasjonslivet eller på den kulturelle arena.

Reiseliv

Med bedre veier og biler ble Rømskog et populært besøksmål, og det var en gryende

turisme. Arkitekt Christian Astrup så mulighetene i uberørt natur og ren luft, og fremmet i 1938 forslag om å få utredet en campingplass mellom Eidet og Skjønhaug. Men herredsstyret mente at tiden ikke var moden for et slikt anlegg.

Astrup tok ikke kommunens svar som et nei, og fremmet saken på nytt. Han hevdet at bygda ikke kunne komme utenom spørsmålet om campingplass. Herredsstyret uttalte 5. desember 1938 at det var for sent på året til å fremme saken på nytt. Dessuten var det så å si umulig å få noen grunneier til å være med på anlegg av campingplass. Saken ble derfor inntil videre utsatt.⁴⁶⁶ - I våre dager er turisme en viktig inntektskilde og høyt prioritert.

De harde 1930-åra og trussel om krig

Kollapsen på børsen i New York høsten 1929 førte som kjent til internasjonale økonomiske kriser, og ikke minst skogbruket ble hardt rammet. Dette fikk følger også for Rømskog. Etterspørselen etter trelast stanset, og tømmerprisene falt til et historisk bunnivå med arbeidsløshet og kriser i sitt kjølvann. Myndighetene prøvde å demme opp med ulike krisetiltak, og det ble som nevnt iverksatt nødsarbeid både på veier og i skogene. Mørke og truende signaler om krig førte til rasjonering av enkelte importvarer. Således var det høsten 1939 rasjonering av sukker og kaffe. Det kom mange rundskriv om forsyningssituasjonen og opprettelse av kommunale forsyningsnemnder.⁴⁶⁷ Like etter okkupasjonen ble det som vi skal se, også oppnevnt en egen krisenemnd.

Det lå krig og uro i luften, og samme høst kom det rundskriv fra kommanderende general og admiral angående «Nye regler for fritagelse og utsettelse med fremmøte ved mobilisering». Finlands krig mot Sovjetunionen ble innledet høsten 1939 og fikk sterk støtte fra Rømskog herredsstyre, som i februar 1940 bevilget hele 1000 kroner til

Mads Tørnby med hest og tømmerlass. Hesten var i mange generasjoner viktig i skogbruket, helt til maskinene tok over og ble nærmest enerådende. Eier: Otto Tørnby.

Finlandshjelpen. Det var like mye som hele budsjettet til skogoppsynet det året, og langt over det dobbelte av prestens årslønn. Det kom reaksjoner fra høyere myndigheter, og Justisdepartementet måtte godkjenne bidraget.⁴⁶⁸ Deretter ble Finlandshjelpen satt opp i budsjettet med samme beløp.⁴⁶⁹

I neste bolk som omhandler okkupasjons-

tiden 1940-45, vil vi beskrive hvordan krigen berørte Rømskog. Hvordan ble kommunen styrt, og hva slags hverdagsliv var det? Var det noen motstandsbevegelse?

Grensetrafikken var viktig i både krig og fred, og særlig under okkupasjonen spilte Rømskog en vesentlig rolle både når det gjaldt forsyninger og flyktningtrafikk.

*Boligstandarden var ikke den beste i 30-åra. Anne og Nils Haugen med familie bodde på Spilhaug fra 1923-31. Sommeren 1931 hadde barna fra Klubbekroken fått besøk utenbygds fra. Foran bolighuset på Spilhaug er fra venstre Emilie Kjernmoen, Astrid Kjernmoen, Borghild Haugen, Wally Haugen, ukjent og Trygg Lie.
Foto: Arne Lie*

NOTER

(Endnotes)

- ¹ Nilsen, Nikolai 1914: 22
- ² Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1908, s. 49
- ³ Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1908, s. 509
- ⁴ Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1908
- ⁵ Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1910
- ⁶ Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1911
- ⁷ Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1913
- ⁸ Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1919
- ⁹ 9 Nilsen, Nikolai 1914: 22
- ¹⁰ Nilsen, Nikolai 1914: 32
- ¹¹ Nilsen, Nikolai 1914: 26
- ¹² Nilsen, Nikolai 1914: 25
- ¹³ Ramberg, Johs: Beretninger etter faren, Håkon Ramberg
- ¹⁴ Ramberg, Håkon: Beretning vinteren 1970
- ¹⁵ Eliassen, S. G. 1978: 2
- ¹⁶ Meddelelse fra Jørgen Dahl juni 2010
- ¹⁷ Ramberg, Håkon: Beretning vinteren 1970
- ¹⁸ Flaten, Anna Jensen og Julie Østlund: Intervjuet 22/5 1976 og 3/3 1983, kas. D1 og 19
- ¹⁹ Tørnby, Anna Sand: Intervjuet av Mari Haukvik 6/2 1990, kas. 111
- ²⁰ Grøndahl 2006: 267
- ²¹ Flaten, Anna Jensen: Intervjuet av Kristian Strømshaug 7/10 1977, kas. D11
- ²² Flaten, Anna Jensen: Intervjuet av Kristian Strømshaug 7/10 1977, kas. D12
- ²³ Dahl, Jørgen: Beretning sept. 2012
- ²⁴ Aall 1885: Den Norske Forstforenings Årbok
- ²⁵ Kvaal, Gudbrand: Meddelelse august 2011
- ²⁶ Kvaal, Gudbrand: Beretning august 2011
- ²⁷ Seip, H. K. (red.) 1964: Skogbruksboka nr. 3
- ²⁸ Kvaal, Gudbrand: Beretning august 2011
- ²⁹ Hallberg, Paal Tage: Bjelker i bygde-Norge, Glommen Skogeierforening, Elverum 1999
- ³⁰ Kvaal, Gudbrand: Meddelelse august 2011
- ³¹ Kvaal, Gudbrand: Meddelelse august 2011
- ³² Kvaal, Gudbrand: Meddelelse august 2011
- ³³ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 54b
- ³⁴ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 71b
- ³⁵ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 73b
- ³⁶ Johanson 2004: 40
- ³⁷ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 63b
- ³⁸ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 72b
- ³⁹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 140b
- ⁴⁰ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 78b-79a
- ⁴¹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 119b
- ⁴² NOS XII 6 –Statistisk Sentralbyrå: Skogbrukstelling for Norge 1957, Oslo 1960
- ⁴³ Johanson 2004: 31
- ⁴⁴ Rømskog lokalsamling: Ramberg, Johs. Foredrag nov. 2004
- ⁴⁵ Aftenposten 21. november 1927
- ⁴⁶ Tørnby, Jørgen: intervju , kas. IIA
- ⁴⁷ Rømskog lokalsamling: Ramberg, Johs. Foredrag nov. 2004
- ⁴⁸ Skriftlig meddelelse fra Anders Moen til Gudbrand Kvaal 15. sept 2002
- ⁴⁹ Haldenvassdragets jubileumsbok 1929-1979, Ørje 1979
- ⁵⁰ Johanson 2004: 34-35
- ⁵¹ Johanson 2004: 33-34
- ⁵² Johanson 2004: 42
- ⁵³ Kvaal, Gudbrand: Meddelelse august 2011
- ⁵⁴ Kvaal, Gudbrand: Meddelelse august 2011
- ⁵⁵ Johanson 2004: 38-39
- ⁵⁶ Nilssen, Per Erik 2002: 224-230
- ⁵⁷ Nilssen, Per Erik 2002: 140-144
- ⁵⁸ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 166a
- ⁵⁹ Nilssen, Per Erik: Der skogen suser milevid. Ark1 Trykk. Mysen 2002.
- ⁶⁰ Nilssen, Per Erik: Der skogen suser milevid. Ark1 Trykk. Mysen 2002.
- ⁶¹ Brev av 19. januar 1930. Arbeiderbevegelsens arkiv.
- ⁶² Brev av 2. august 1937 i Arbeiderbevegelsens arkiv.
- ⁶³ Indre Akershus Blad 30.10.1930.
- ⁶⁴ Indre Akershus Blad 30.10.1930.
- ⁶⁵ Indre Akershus Blad 30.10.1930.
- ⁶⁶ Indre Akershus Blad 30.10.1930.
- ⁶⁷ Brev av 23. januar 1939. Arbeiderbevegelsens arkiv.
- ⁶⁸ Nilssen, Per Erik: Der skogen suser milevid. Ark1 Trykk, Mysen 2002.

- 69 Nilssen, Per Erik: Der skogen suser milevid. Ark1 Trykk, Mysen 2002.
- 70 Nilssen, Per Erik: Der skogen suser milevid. Ark1 Trykk, Mysen 2002.
- 71 Brev av 6.7. 1945. Arbeiderbevegelsens arkiv.
- 72 Nilssen, Per Erik: Der skogen suser milevid. Ark1 Trykk, Mysen 2002.
- 73 Nilssen, Per Erik: Der skogen suser milevid. Ark1 Trykk, Mysen 2002.
- 74 Nilssen, Per Erik: Der skogen suser milevid. Ark1 Trykk, Mysen 2002.
- 75 Nilssen, Per Erik: Der skogen suser milevid. Ark1 Trykk, Mysen 2002.
- 76 Kvaal, Gudbrand: Meddelelse august 2011
- 77 Nilssen, Per Erik 2002: 149
- 78 Johanson 2004: 25
- 79 Nilssen, Per Erik 2002: 152
- 80 NOS VIII 34 – Det Statistiske Centralbyrå: Skogbrukstelling for Norge, Oslo 1927
- 81 Skogeieren nr 8 1929
- 82 Skogen i Rømskog 1989: 31
- 83 Stang, Anders: Meddelelser 23/7 2010
- 84 Nilssen, Nils 1986: 15
- 85 Kvaal, Gudbrand: Meddelelse august 2011
- 86 Rømskog lokalsamling: Ramberg, Johs. Foredrag nov. 2004
- 87 Kvaal, Gudbrand: Meddelelse august 2011
- 88 Halberg, Paul Tage: Den stolte sliter – skog- og landarbeiderne 1900-1990, Oslo 1993
- 89 Halberg, Paul Tage: Den stolte sliter – skog- og landarbeiderne 1900-1990, Oslo 1993
- 90 Nilssen, Nils 1986: 13
- 91 Nilssen, Nils: Fløytinga på Rømskog, Rømskog 1986
- 92 Nilssen, Nils 1986: 13
- 93 Rømskog lokalsamling: «Skøgsdrefte og køyeliv 2»
- 94 Rømskog lokalsamling: «Skøgsdrefte og køyeliv 2»
- 95 Rømskog lokalsamling: Ramberg, Johs. Foredrag nov. 2004
- 96 Rømskog lokalsamling: Ramberg, Johs. Foredrag nov. 2004
- 97 Rømskog lokalsamling: Ramberg, Johs. Foredrag nov. 2004
- 98 Rømskog lokalsamling: Anders Moen
- 99 Rømskog lokalsamling: Ola Taraldrud, Ivar Høisveen og Erling Bergli
- 100 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 164a
- 101 Grøndahl 2006: 24
- 102 Rømskog lokalsamling: Jørgen Dahl, Grøndahl 2006: 411
- 103 Rømskog lokalsamling: Jørgen Dahl
- 104 Rømskog lokalsamling: Mads Sletten
- 105 Haugen, Roy: Meddelelse april 2011
- 106 Hemming Ringsby 5/5 2010
- 107 Grøndahl 2006: 517
- 108 Rømskog lokalsamling: Anders Moen
- 109 Rømskog lokalsamling: Anders Moen
- 110 Rømskog lokalsamling: Anders Moen
- 111 Rømskog lokalsamling: Anders Moen
- 112 Grøndahl 2006: 517
- 113 Rømskog lokalsamling: Anders Moen og Mads Sletten
- 114 Østfold Fylkesleksikon 1951: 786
- 115 Rømskog lokalsamling: Anders Taraldrud
- 116 Rømskog lokalsamling: Anders Moen
- 117 Rømskog lokalsamling: Beretning fra Jørgen Dahl, november 1999
- 118 Myrvold, Levi
- 119 Levi Myrvold
- 120 Dahl, Jørgen
- 121 Magnussen, Kjeld: Intervju 8/6 2008
- 122 Eliassen 1999: 144-145
- 123 Magnussen, Kjeld: Intervju 8/6 2008
- 124 Nilsen, Nikolai 1914: 33-34
- 125 Nilsen, Nikolai 1914: 33-34
- 126 Rømskog lokalsamling: Beretning fra Anders Moen 20/3 2003
- 127 Rømskog lokalsamling: Beretning fra Anders Moen 20/3 2003
- 128 Rømskog lokalsamling: Beretning fra Anders Moen 20/3 2003
- 129 Ringsbu, Knut: Meddelelse 7/6 2011
- 130 Rømskog lokalsamling: Jørgen Tørnby intervjuet av Mari Haukvik, kas. 110
- 131 Rømskog lokalsamling: Johannes Skau intervjuet av Mari Haukvik 21/1 1991, kas. IIA
- 132 Nilsen, Nikolai 1914: 34
- 133 Rømskog lokalsamling: Beretning fra Anders Moen 20/3 2003
- 134 Rømskog lokalsamling: Beretning fra Anders Moen 20/3 2003
- 135 Nilssen, P. E. Intervju med Ebba Taraldrud i Indre Akershus Blad 29/12 1997
- 136 Ringsby, Hemming 24/2 2010
- 137 Ringsby, Hemming 24/2 2010
- 138 Indre Akershus Blad 6/10 1960
- 139 Indre Akershus Blad 6/10 1960
- 140 Nilssen, Nils: Dagbok, brever, notater og bilder
- 141 Nilssen, Nils: Brever fra Tørris Kjermoen til hans søster Signe Braaten, som er mormor til Nils Nilssen, nåværende ordfører i Rømskog
- 142 Nilssen, Nils

- ¹⁴³ Nilssen, Nils: Brever fra Tørris Kjernmoen til hans søster Signe Braaten.
- ¹⁴⁴ Nilssen, Nils: Torkel Braatens notater renskrevet av datteren Hazel Braaten 4/9 2002
- ¹⁴⁵ Grøndahl 2006: 590-591
- ¹⁴⁶ Nilssen, Nils: Brev fra Tørris Kjernmoen til hans søster Signe Braaten, poststempelt 21. mars 1932
- ¹⁴⁷ Eliassen 2004: 37
- ¹⁴⁸ Rømskog lokalsamling: perm 2, legg 11
- ¹⁴⁹ Hemming Ringsby 14/3 2010
- ¹⁵⁰ Unionsoppløsningen i norske og svenske grensetrakter 1905 1995: 29
- ¹⁵¹ Haugen, Per: Meddelelse i desember 2010
- ¹⁵² Krogh 2006: 125
- ¹⁵³ Betenkning 1901: Befæstningskomiteen for sikring af tilgangene til Kristiania
- ¹⁵⁴ Betenkning 1901: Befæstningskomiteen for sikring af tilgangene til Kristiania: 1. avsnitt: 124-125
- ¹⁵⁵ Unionsoppløsningen i norske og svenske grensetrakter 1905 1995: 24-28
- ¹⁵⁶ Unionsoppløsningen i norske og svenske grensetrakter 1905 1995: 28
- ¹⁵⁷ Skau, Johannes: intervjuet av Mari Haukvik 21/2 1991, kas. IIA
- ¹⁵⁸ Sandberg 2001: 48-49
- ¹⁵⁹ Indre Akershus Blad 21/7 1936
- ¹⁶⁰ Opplysninger fra Per Erik Nilssen
- ¹⁶¹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 1a
- ¹⁶² Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 60a
- ¹⁶³ Nikolai Nilsen 1914: 50
- ¹⁶⁴ Nikolai Nilsen 1914: 50
- ¹⁶⁵ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 1a
- ¹⁶⁶ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 47a
- ¹⁶⁷ Nikolai Nilsen 1914: 51
- ¹⁶⁸ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 4b
- ¹⁶⁹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 45b
- ¹⁷⁰ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 137a
- ¹⁷¹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 41b-42a, 118a
- ¹⁷² Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 140a
- ¹⁷³ Indre Akershus Blad 26/5 1995
- ¹⁷⁴ Intervju 24/10 2007 av Jørgen T. Tørnby, f. 1922
- ¹⁷⁵ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 45a
- ¹⁷⁶ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 10b
- ¹⁷⁷ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 17b-18a
- ¹⁷⁸ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 26a
- ¹⁷⁹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 51b
- ¹⁸⁰ Nikolai Nilsen 1914: 50-51
- ¹⁸¹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 20b-21a
- ¹⁸² Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 5a-6a
- ¹⁸³ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 12a
- ¹⁸⁴ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 90b
- ¹⁸⁵ Indre Akershus Blad 18/11 1952
- ¹⁸⁶ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 192a
- ¹⁸⁷ Ramberg, Johs. f. 1940, foredrag 8/2 2002
- ¹⁸⁸ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 1b
- ¹⁸⁹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 1b-2a
- ¹⁹⁰ Eliassen 1983: 92
- ¹⁹¹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 10a
- ¹⁹² Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 40b
- ¹⁹³ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 145a
- ¹⁹⁴ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 16a
- ¹⁹⁵ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 44a
- ¹⁹⁶ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 23a
- ¹⁹⁷ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 26a
- ¹⁹⁸ Krosby 1914: 57
- ¹⁹⁹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 61a
- ²⁰⁰ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 73a
- ²⁰¹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 86b
- ²⁰² Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 95b
- ²⁰³ Bibelkunnskapsnettet: Taternes historie og kulturarv. Romanifolkets Landsforening.
- ²⁰⁴ Nilssen: Per Erik: Indre Akershus Blad 6. april 1977

- ²⁰⁵ Sannes, Margit f. 1919: Beretning 20/6 2007
- ²⁰⁶ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 78b
- ²⁰⁷ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 44b-45a
- ²⁰⁸ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 123a
- ²⁰⁹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 142b
- ²¹⁰ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 146a
- ²¹¹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 143a
- ²¹² Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 143a
- ²¹³ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 97b
- ²¹⁴ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 104a, 116a
- ²¹⁵ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 115a
- ²¹⁶ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 15a
- ²¹⁷ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 12a
- ²¹⁸ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 165b
- ²¹⁹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 5a
- ²²⁰ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 18a
- ²²¹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 2b
- ²²² Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 23a
- ²²³ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 47b
- ²²⁴ Rømskog lokalsamling, kas. 116: Marit Bolstad, f. 25.12 1910, intervjuet av Mari Haukvik 09.02 1989
- ²²⁵ Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1909
- ²²⁶ Rømskog lokalsamling, kas. 111: Anna Tørnby, f. 27.06 1903, intervjuet av Mari Haukvik 06.02 1990
- ²²⁷ Ramberg, Håkon²²⁸ Rømskog lokalsamling, kas. 116: Marit Bolstad, f. 25.12 1910, intervjuet av Mari Haukvik 09.02 1989
- ²²⁹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 84b
- ²³⁰ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 88a
- ²³¹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 92b
- ²³² Taraldrud, Inger Johanne 2003: 50 ff.
- ²³³ Taraldrud, Inger Johanne 2003: 51
- ²³⁴ Taraldrud, Inger-Johanne 2003: 51
- ²³⁵ Taraldrud, Inger-Johanne 2003: 51-52
- ²³⁶ Nilssen, Per Erik: Indre Akershus Blad 21/2-1996 (notat og artikkel)
- ²³⁷ Nikolai Nilsen 1914: 44
- ²³⁸ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 39b
- ²³⁹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 37a
- ²⁴⁰ Rømskog lokalsamling: Anders Moen, f. 11.11 1910
- ²⁴¹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 85b
- ²⁴² Tørnby, Tormod: Meddelelse til Roy Haugen 14/6 2010
- ²⁴³ Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1913
- ²⁴⁴ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 193b-194a
- ²⁴⁵ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 199a
- ²⁴⁶ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 5a-b
- ²⁴⁷ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 25a
- ²⁴⁸ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 107b-108a
- ²⁴⁹ Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 61a
- ²⁵⁰ Rømskog lokalsamling: Ramberg, Johs 28.02.02
- ²⁵¹ Rømskog lokalsamling: Ole Jaavall 25.03 1976
- ²⁵² Rømskog lokalsamling: Ramberg 28.02.02
- ²⁵³ Nilssen, Per Erik: foredrag 2005
- ^{253A} Indre Akershus Blad 18. januar 1940.
- ²⁵⁴ Indre Akershus Blad 4. oktober 1934
- ²⁵⁵ Nilssen, Per Erik: foredrag 2005
- ²⁵⁶ Nilssen, Per Erik: foredrag
- ²⁵⁷ Rømskog lokalsamling, kas. 91: Arne Bergli, f. 1915, intervjuet av Kristian Strømshaug 17.03 1977
- ²⁵⁸ Rømskog lokalsamling, kas. 111: Anna Tørnby, f. 27.06 1903, intervjuet av Mari Haukvik 06.02 1990
- ²⁵⁹ Överby 1992: 146-151
- ²⁶⁰ Beretning 2006 fra Mårna –Ingrid Nilsson
- ²⁶¹ Överby: 1992: 150
- ²⁶² Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 49a-b
- ²⁶³ Rømskog bygdebok b. 2 2009: 165-190

- 264 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 2b
- 265 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 6b-8a
- 266 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 22a-b
- 267 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 23a
- 268 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1922-40, fol. 119b
- 269 Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1920
- 270 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 72a
- 271 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 84a
- 272 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 90b
- 273 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 99a
- 274 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 75b
- 275 Indre Akershus Blad 26/5 1955
- 276 Dahl, Jørgen
- 277 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 136a
- 278 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 162b
- 279 Ramberg, Håkon
- 280 Roy Haugen, beretning 16/4 2010
- 281 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 156b
- 282 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 171b
- 283 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 198b-199a
- 284 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 160a-b, 161a
- 285 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 22b-23a
- 286 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 164a-b
- 287 Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1933
- 288 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 164a-165a
- 289 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 52b-53a
- 290 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 26a-b
- 291 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 53b
- 292 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1922-40, fol. 136a-b
- 293 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1922-40, fol. 167a
- 294 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1922-40, fol. 165a-b
- 295 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1922-40, fol. 148b, 162a
- 296 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1922-40, fol. 157b-158a
- 297 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 46b
- 298 Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1901
- 299 Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1916, s. 422-424
Smålenenes amtsstingsforhandlinger: årgang 1920, s. 416, sak 91
- 300 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 91b
- 301 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 45a
- 302 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 67a
- 303 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 67a-b, 67b-68a
- 304 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 109b
- 305 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 111a, 117a
- 306 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 159b
- 307 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 162a
- 308 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 164b
- 309 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 170b-171a
- 310 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 145b-146a
- 311 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 17a-b
- 312 Indre Akershus Blad 26/5 1995
- 313 Nilssen, Per Erik 30/12 1991
- 314 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 121a
- 315 Nyquist, Ragnhild
- 316 Moen, Anders
- 317 Ramberg, Johs: Meddelelse mai 2011
- 318 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 49a
- 319 Nilsen, Nikolai 1914: 38-39

- 320 Indre Akershus Blad 11/12 1947, 31/12 1949
321 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 190b
322 Nilsen, Nikolai 1914: 39
323 Indre Akershus Blad 31/12 1949
324 Indre Akershus Blad 13/3 1975
325 Indre Akershus Blad 13/3 1975
326 Nilssen, Per Erik 30/12 1991
327 Ramberg, Johs: Meddelelse mai 2011
328 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 28a
329 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 30b
330 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 65a
331 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 67a
332 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 73b-74a
333 Nilsen, Nikolai 1914: 39
334 Dahl, Jørgen: Meddelelse 20/4 2010
335 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 192a
336 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 195a
337 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 197a
338 Haugen, Roy: Beretning 16/4 2010
339 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 166b
340 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 8b-9a
341 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 43b
342 Roy Haugen, beretning 16/4 2010
343 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 84b-85a
344 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1932-40, fol. 28b
345 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 68a
346 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 76a-b
347 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 36b
348 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1932-40, fol. 45b
349 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 47a
350 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 48a
351 Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1902-20, fol. 121a
352 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 36a
353 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 40a-b, 41a
354 Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Haukenes skolekrets 1890-1958 fol. 3b
355 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 3b,12a
356 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, 93b
357 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 14a
358 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 57b
359 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 61a
360 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 11a.
361 Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890-1958, fol. 6a
362 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 16a
363 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 29b-30a
364 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 25a
365 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 106b
366 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 11b-12a
367 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 15b
368 Nilsen 1914: 49
369 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 20a
370 Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Haukenes skolekrets 1890-1958 fol. 14b
371 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 20b-21a
372 Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Tørnby skolekrets 1890-1958, fol. 15b
373 Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Haukenes skolekrets 1890-1958 fol. 14a-b
374 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol.30a

- 375 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 48b-49a
- 376 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 48b-49b-50a
- 377 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 57a
- 378 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 60a
- 379 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 75b
- 380 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 57a
- 381 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 58a-b
- 382 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 94b
- 383 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 103b
- 384 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 105a
- 385 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 105b
- 386 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 110b
- 387 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 111a
- 388 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 114b
- 389 Rømskog lokalsaml.: Kopi av Forhandl.prot. for Tilsynsutvalget i Haukenes skolekrets 1890-1958 fol. 18b
- 390 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 95a
- 391 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 106a
- 392 Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 88a-b
- 393 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 88a
- 394 Ringsby, Hemming: Meddelelse 14/6 2010
- 395 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 31b-32a
- 396 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 66b
- 397 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 2a
- 398 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1932-40, fol. 138b
- 399 Ringsby, Hemming: Meddelelse 17. august 2010
- 400 Ørebech 2006: 217
- 401 Ørebech 2006: 218
- 402 Rømskog lokalsamling: Protokoll for Rømskog Misjonsforening, notat fra Svend Tørnby med flere
- 403 Ørebech 2006: 218
- 404 Ramberg, Johs: Beretning september 2008
- 405 SAO. Rødenes prestegjelds kallsbok 1885: 40
- 406 Rømskog lokalsamling: Protokoll for Rømskog Misjonsforening, notat fra Svend Tørnby med flere
- 407 Rømskog lokalsamling: Beretning om religiøse forhold, s. 14-15
- 408 Nationen 1960: Intervju med Johan Tørnby 16. juli
- 409 Rømskog lokalsamling: Lover for Rømskog Misjonsforening, vedlagt protokollen
- 410 Jubileumsskrift 1958: 10f.
- 411 Ørebech 2006: 218
- 412 Indre Akershus Blad: oktober 1979
- 413 Indre Akershus Blad: oktober 1979
- 414 Beretning fra Ole Ringsbu
- 415 Beretning fra Ole Ringsbu
- 416 Indre Akershus Blad 4/8 5/1 1931
- 417 Rømskog lokalsamling: Registrering utført av Willy Bray
- 418 Indre Akershus Blad 4/8 1958, 13/5 1976
- 419 Indre Akershus Blad 30/10 1937
- 420 Indre Akershus Blad 4/8 1958
- 421 Rømskog lokalsamling: Registrering utført av Willy Bray
- 422 Johs Ramberg
- 423 Indre Akershus Blad 23/11 1972
- 424 Indre Akershus Blad 5/12 1970
- 425 Rømskog lokalsamling: Beretning fra Anders Moen
- 426 Indre Akershus Blad 6/3 1909
- 427 Indre Akershus Blad 9/10 1909
- 428 Indre Akershus Blad 19/1, 2/2 1910
- 429 Indre Akershus Blad 19/2 1910
- 430 Rømskog lokalsamling: Registrering utført av Willy Bray
- 431 Indre Akershus Blad 23/11 1972
- 432 Indre Akershus Blad 23/11 1972
- 433 Indre Akershus Blad
- 434 Rømskog kommune: Form.sk./herr.styreprot. 1902-20, fol. 186b
- 435 Indre Akershus Blad 18/1 1947
- 436 Indre Akershus Blad 23/11 1972
- 437 Indre Akershus Blad 23/11 1972
- 438 Indre Akershus Blad 4/8 1958
- 439 Rømskog lokalsamling: Registrering utført av Willy Bray
- 440 Indre Akershus Blad 24/11 1956

- ⁴⁴¹ Dette var et magasingevær med sylindermekanisme og fast magasin for 5 patroner under låsekassa. Geværet er konstruert av oberst O. H. J. Krag og bøsse-maker Erik Jørgensen. Det norske Krag-Jørgensen-geværet er av modell 1894, kaliber 6,5 med mer. Til bruk som spesialvåpen ble det fabrikkert en karabin. Dette var norsk armegevær i perioden 1894-1940. Jørgensen var for øvrig fra Aurskog.
- ⁴⁴² Rømskog lokalsamling: Brev fra Kristian Lien 7/8 1938
- ⁴⁴³ Rømskog lokalsamling: Brev fra Kristian Lien 7/8 1938
- ⁴⁴⁴ Indre Akershus Blad 15/9 1909
- ⁴⁴⁵ Indre Akershus Blad 24/11 1956
- ⁴⁴⁶ Rømskog lokalsamling: Brev fra Kristian Lien 7/8 1938
- ⁴⁴⁷ Rømskog lokalsamling: Brev fra Kristian Lien 7/8 1938
- ⁴⁴⁸ Taraldrud, Jensine: Meddelelse
- ⁴⁴⁹ Ringsby, Hemming: Meddelelse 17/8 2010
- ⁴⁵⁰ Rømskog lokalsamling: Registrering utført av Willy Bray
- ⁴⁵¹ Indre Akershus Blad 13/12 1988
- ⁴⁵² Rømskog lokalsamling: Registrering utført av Willy Bray
- ⁴⁵³ Willy Bray
- ⁴⁵⁴ Indre Akershus Blad 15/10 1968
- ⁴⁵⁵ Indre Akershus Blad 19, 23/12 1908
- ⁴⁵⁶ Indre Akershus Blad 22/9 1908
- ⁴⁵⁷ Rømskog lokalsamling: Registrering utført av Willy Bray
- ⁴⁵⁸ Rømskog lokalsamling: Registrering utført av Willy Bray
- ⁴⁵⁹ Willy Bray
- ⁴⁶⁰ Per Erik Nilssen
- ⁴⁶¹ Rømskog lokalsamling: Registrering utført av Willy Bray
- ⁴⁶² Indre Akershus Blad 31/8 1961
- ⁴⁶³ Indre Akershus Blad 31/8 1961
- ⁴⁶⁴ Indre Akershus Blad 9/3, 9/4 1910
- ⁴⁶⁵ Indre Akershus Blad 25/5 1910
- ⁴⁶⁶ Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1932-40, fol. 139b, 141b
- ⁴⁶⁷ Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1932-40, fol. 166a-b
- ⁴⁶⁸ Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1932-40, fol. 176b
- ⁴⁶⁹ Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1932-40, fol. 189b-190a

Kapittel X

OKKUPASJONSTID

Innledning

Grensebygda Rømskog har fra uminnelige tider vært et krigens landskap. Vi har i forrige bind av kulturhistorien sett hvordan krig og konflikter med Sverige kunne føre til nød og død for mange grenseboere. Under siste verdenskrig, derimot, var vi i krig med Tyskland og okkupert. Det nøytrale Sverige kunne etter hvert gi hjelp og en trygg havn for flyktninger. Med sin beliggenhet og med store skogområder som var vanskelig å kontrollere for okkupasjonsmakten, var Rømskog godt egnet for flyktningtrafikk og annen illegal virksomhet. Flere flyktningruter førte dit via Rømskog, og mange kryssende og motstridende linjer på krigens arena møttes nettopp i vår bygde. Her var det NS-folk og motstandsbevegelse, sending av illegale varer og ikke minst flyktningstransporter. Det fantes motstandsfolk både fra Rømskog og andre steder. Vi kjenner bare noen av dem, og selve organisasjonsformen er heller ikke særlig kjent.

Nasjonal Samling (NS) i Rømskog er bedre dokumentert. Enkelte personer markerer seg både politisk og i samfunnet for øvrig. Dermed har de også etterlatt seg et større kildemateriale. Folk flest var lite engasjert i politikk, og var mest opptatt av dagliglivets utfordringer. NS hadde derfor ingen sterk politisk plattform. Partimedlemmer hadde nok en viss personlig påvirkningskraft når det gjaldt holdninger og mentalitet. De fleste rømsjinger hadde fra gammelt av respekt for autoriteter. Hardt kroppsarbeid, tukt og gudstro var bærende krefter. Gamle maktstrukturer var basert på skog og penger, og

denne retning med sitt nettverk ble ført videre gjennom okkupasjonsåra og et stykke ut i etterkrigstiden. De sosiale forskjeller var lite merkbare i det daglige, skjønt alle visste hvem som var hvem, og hva de drev med. Selv om folk flest hadde en negativ holdning til maktøverne og okkupasjonen, var det likevel ingen isfront å spore. Respekt for maktstrukturene var for sterk, og uviljen kom nok helst til syne på andre måter.

I det store og hele hadde befolkningen minimal kontakt med den tyske okkupasjonsmakt. Det lokale styresett med ordføreren på toppen foretok de nødvendige disposisjoner etter direktiver fra sentrale styresmakter. Det var en betydelig flyktningtrafikk, og angivelig skal vel 6000 flyktninger ha passert Rømskog i løpet av krigsåra.

I bygda var det ellers særlig to bemerkelsesverdige hendelser som tidligere er sparsomt belyst; tvangsevakueringen senhøsten 1944 og skyteepisoden ved Stangebrøt 22. april 1945.

Kildekritikk

Rømskog er en av de bygder som kan dokumentere viktige sider av okkupasjonstiden, og gi mulighet til et visst innblikk i den mentalitet krigsåra skapte blant folk på begge sider. Men her som andre steder er det kildeproblemer.

I dag er det ikke mange gjenlevende informanter og sannhetsvitner, og derfor haster det mer enn noensinne med å få bevart og formidlet denne del av vår historie. Hvem var motstandsfolk, og hvorfor valgte noen å stå på tyskernes side? Hva skjedde i

grensebygda under okkupasjonen? Muntlige beretninger kan fortelle noe om dette, men de må underkastes streng kildekritikk. Enkelte beretninger har gått gjennom flere ledd, og noen informanter husker bare enkelte detaljer fra krigsåra uten helhetlig sammenheng. Andre har festet seg ved noen dramatiske begivenheter, som ispedd egen fantasi lett kan bli de reneste eventyrfortellinger. Det samme gjelder personlige notater og dagbøker. Subjektive beretninger rommer ofte store lakuner og utelatelser av realopplysninger. Med slike kilder kan det lett oppstå feil, misforståelser og i noen tilfeller heltedyrkelse, som kan forplante seg videre i den allmenne historieforståelse. Man må således trå særdeles varsomt i bruk av muntlige kilder og personlige beretninger. For å få et tilnærmet fullgodt bilde av hendelsene må derfor flere uavhengige utsagn og kilder sammenholdes. Kilder til okkupasjonstidens historie er uansett et ømtålig materiale både når det gjelder etterrettelighet og personvern.

For øvrig er det utgitt mange overordnede krigsskildringer i både Norge og Sverige. Også her finnes det beretninger som må underkastes streng kildekritikk. Noen historier er annenhånds og dermed sekundære kilder. Enkelte slike fortellinger er likevel under tvil gjengitt i vår fremstilling. Det samme gjelder noen intervjuer fra Rømskog lokalsamling.

Uansett må hovedmålet være å gi et mest mulig objektivt og sannferdig bilde av det som egentlig skjedde. I krigslitteraturen generelt har heltmodige handlinger og dramatiske hendelser en tendens til å overskygge den overordnede historie. Rømsjingene er et sindig folkeferd, og det kan ikke spores noen heltedåd eller glorie hverken i den ene eller andre retning i vår bygd.

Under alle omstendigheter er det mange huller og uetterretteligheter i kildematerialet som gjør det vanskelig å gi et fullgodt

bilde av okkupasjonstiden og krigsoppgjøret etterpå. Vi vet for eksempel lite om virkningene av kirkestriden og skolekonfliktene. Og hvordan var det med «tyskerarbeid», arbeidsliv, svartebørs, propaganda og ungdomsmobilisering? Krigsoppgjøret etter krigen ble bare summarisk gjengitt i datidens aviser. Motstandsbevegelsen er heller ikke godt dokumentert. Derfor kan det lett bli slagside og ensidighet når okkupasjonstidens historie skal skrives. Det ville vært en stor fordel om for eksempel lokale, private arkiv kunne åpnes for forskning. Her ligger det mye upløyd mark, som kan gi ny innsikt og forståelse.

Med såpass mange ubesvarte spørsmål og ulike meninger, vil det alltid oppstå uenighet og debatt.

Bakteppe og forberedelser til krig

Tunge, truende krigsskyer tynget Europa på slutten av 1930-tallet. Likevel følte folk flest seg nokså trygge på våre kanter, fordi krigen foregikk langt unna. Bare et fåtall hadde tanke på at Norge skulle bli overfalt, og nazismen fikk svært liten tilslutning her hjemme. Hverken NS eller andre politiske partier stilte egne lister ved kommunevalget i Rømskog i 1937. Det var flertallsvalg. Ved kommunevalget det året hadde de borgerlige flertall med ni representanter, mens Arbeiderpartiet fikk tre. Anders Taraldrud ble enstemmig gjenvalgt som ordfører.

Til tross for rolige politiske forhold, lå det krig og uro i luften. Sentrale og kommunale myndigheter var høsten 1939 innstilt på at krigen også kunne komme til oss.

Knapphet på mat og materiell ga en fornemmelse av at Europa nå var i krig.

Landbruksdepartementet ba i slutten av august 1939 alle landets husstander besørge «litt reservemat på lager». Ifølge utsendte lister burde hver husstand oppbevare minst tre bokser usukret melk,

1 kg smør, tran, 1 kg spekeskinke, kjøtt-hermetikk, tørrfisk, gryn med mer. Disse varer kostet den gang kr 37,12, og departementets henstilling førte til hamstring. Etter hvert ble enkelte varer rasjonert, og de første midlertidige rasjoneringsbestemmelser kom 2. september 1939. Bensinrasjonering førte til forbud mot privatkjøring. Så snart tyskerne hadde okkupert Norge, ble landet delvis blokkert for import, og knappheten på varer økte.

Skytterlagsbevegelsen fikk et oppsving i slutten av 1930-åra, og ga en påminnelse om krigens lange og mørke skygger. I mars 1940 var det vellykket feltskyting i Rømskog. Over 40 skyttere møtte opp i Rømskog ungdomslokale, og bygdas innbyggere viste både interesse og giverglede. Kommunen bevilget penger til innkjøp av ammunisjon og premier. Etter skytekonkurransen og premieutdelingen ble det holdt taler og appeller, som understreket skyttersakens store betydning som ledd i forsvar og beredskap. Deretter var det pengeinnsamling til krigsofrene i Finland.¹

Overfallet 9. april 1940

Høsten 1939 brygget det for alvor opp til storkrig ute i Europa, og dette skapte uro også her hjemme. Selv om krigsfare var åpenbar, kom tyskernes overfall 9. april 1940 som en overraskelse. Adolf Hitler hadde personlig allerede 2. april undertegnet angrepsordren på Norge, og beordret invasjonsslåten til sine posisjoner langs hele norskekysten. Englands minelegging av Vestfjorden 8. april kom derfor for sent, og var mislykket.

Nordmennene ble tatt på senga, bokstavelig talt, og mange våknet av flydur tidlig om morgenen 9. april. Tyske krigsfly kunne uten risiko fly i lav høyde over distriktene. Det var ingen operasjonsklare styrker, og ingen sikring langs kysten. Alt var uforberedt, og det meste måtte improviseres.

Dagene 9.–14. april var det mobilisering og krig i Østfold, og 13 uskyldige gisler ble skutt av tyskerne i Askim. Søndag 14. april var kampene i Østfold og Nedre Romerike avsluttet etter at de norske styrkene retirerte over Ørje til Sverige.

Det hadde vært kamper tre steder i Østfold, og det var ved Fossum bru, i Trøgstad og ved Greåker fort. I alt mistet 39 nordmenn livet - 21 militære og 18 sivile. Områdene ble etter den tid patruljert av små tyske avdelinger, inntil landsdelen ble pasifisert.

Hvordan opplevde man overfallet i Rømskog? Om morgenen tirsdag 9. april fikk folk vite at Norge var i krig. Folk hørte nyheter i radio, men det oppsto ingen panikk. Ifølge Arne Bergli og andre informanter rådde det en viss angst og usikkerhet de følgende dager og uker.² Det er ikke kjent hvilke disposisjoner de kommunale myndigheter foretok under det korte felttoget.

Ingen beretninger tyder på at operasjonene i 1940 berørte Rømskog direkte. Det er uklart hvordan mobiliseringen ble gjennomført. Normalt skulle bygdas mannskap tjene segjøre i Østfold infanteriregiment nr. 1, første bataljon, men den ble dimittert 29. mars etter 60 dagers nøytralitetsvakt ved Kristiansand. Nå ble de etter få dager hjemme utkalt på nytt. Thor Ringsby fulgte mobiliseringsordren og deltok i kampene ved Fossum bru. Noen vernepliktige tilhørte andre enheter. Ola Taraldrud var allerede utkalt som nøytralitetsvakt på Gimlemoen. Lederen der, general Einar Liljedahl, kapitulerte etter få dager uten kamp.³ Enkelte fra bygda skal ha forsøkt å ta seg frem til norske mobiliseringssteder med lastebil, men de må ha vært sent ute. De kom nemlig ikke gjennom på grunn av sperrede veier, og dro derfor hjem.⁴

Urskog Skytterlag under ledelse av Kristian Wisbeck dro 12. april mot Rømskog med flere lastebiler. De kom som sivilister, og ble

derfor stanset av norske styrker på Rødenesfjellet. Bare militære kunne mobiliseres. De fikk likevel kjøre tilbake til tollstasjonen ved Trosterud. Hensikten var å krysse grensa litt lenger opp for å gjøre nytt forsøk på krigs-innsats fra den kant.⁴

De første tyskere

Når kom tyskerne til grensebygda? Den svenske politimannen Carl Gunnar Carlsson bodde på Rommenäs i Östervallskog. Fra hjemmet sitt kunne han se grensa og var øyenvitne til mye av det som skjedde.

Ifølge Carlsson kom det torsdag 18. april 16 tyske soldater i en gul buss påmontert kulesprutere (automatvåpen) til grensa ved Trosterud. Det var mest unge gutter i tropen, og en av soldatene marsjerte videre frem til den norske tollstasjonen og «inntok» denne. Fra nå av skulle tyske myndigheter ta seg av bevoktningen. Samtidig ble grensa stengt for gjennomfart. Det er ikke kjent når permanent tysk grensevakt ble etablert ved grensestasjonen mot Sverige, eller hvor den fikk sine avløsninger fra.⁶

Hvordan foregikk ellers den tyske fremrykking i vårt område? Beboerne på Trosterud og Flaten var blitt varslet på forhånd om tyskernes ankomst, og noen bega seg hastig med buskap og nødvendig bohaver over grensa til Rommenäs og Bön.

En familie dro hjem samme dag, mens de andre ble værende i Sverige til rundt 1. juli. På den tiden var tyskerne borte fra Trosterud noen dager, og da benyttet nesten alle familiene anledningen til å dra hjem igjen til gårdene sine. Anna Jensen Flaten, født 1893, forteller at hun og familien forlot Flaten da tyskerne kom dit. De dro til Sverige med kyr og hest, men fikk ikke med seg høyet. De var borte noen uker, og søkte om å få reise tilbake. De vendte hjem igjen

i mai-juni, men da var døra låst. Tyskerne hadde vært der. De hadde «røykt sigaretter og vannet blomstene, hadde brøte opp sjefanin (kommoden) og tatt gullringen hennes mor, og tatt putene og mange fine kart».⁷

I de første dagene var det på svensk side uvisst om det var militære eller politimyndigheter som skulle ta seg av flyktninger fra Norge. Men dette ble snart klargjort, og politiet fikk ansvar for alle flyktninger. Fra første dag var det viktig å skille ut spioner, og unngå at slike fikk tak i viktige opplysninger. Svenske militære anlegg og bevegelser ble derfor kamuflert og skjult for flyktningene. Carlsson beretter at en av de første som kom over grensa ved Römungsnäset, var en tysk, politisk flyktning. Han var flyktet fra Hitler-Tyskland til Norge og fryktet med god grunn Gestapo.

Samtidig gikk det rykter om at tyskerne ville invadere Sverige, og i dagene frem til midten av mai var det stor spenning og militær aktivitet på svensk side av grensa. Carlsson forteller at «det var verkligen en kuslig stämning bland oss gränsbor».⁸

Som tjenestemann måtte han etter hvert ta seg av flyktningtrafikk og ulike episoder og konflikter. Således var han i løpet av krigsåra flere ganger i nærkontakt med spioner, flyktninger, provokatører og mistenkelige personer. Av mangel på arrestlokale og andre offentlige fasiliteter tok han ofte med seg anholdte eller ivaretatte personer hjem. Der fikk de både kost og losji eller kaffe med dopp.⁵ Han burde dermed ha førstehånds kjennskap til hva som foregikk ved grensa. Rent kildekritisk bør det bemerkes at dette på linje med annet minnemateriale er rent subjektive beskrivelser, som må sammenholdes med flere ulike og uavhengige kilder.

NS-kommunen

I den første tiden etter 9. april skjedde intet merkbart i Rømskog. Krigen var ikke på sakskartet på det første herredsstyremøtet etter 9. april. Selv om kommuneadministrasjonen fortsatte som før, var det likevel stor usikkerhet om hva som ville skje videre. Dermed var det en viss stillstand i kommunens arbeid. Herredskasserer, ligningssekretær og forretningsfører i forsyningsnemnda hadde sagt opp sine stillinger, og høsten 1940 ble det konstituert og ansatt nye folk.⁹

Budsjettene avspeiler virksomheten i kommunen, og skolen ble en stadig viktigere del av nyordningen. Budsjettet som ble fremlagt 8. april 1940, hadde en samlet utgiftspost på kr 16341. Når alle tilskudd fra stat og fylke var trukket fra, hadde kommunen en netto-utgift på 8400 kroner.¹⁰ 20. mai 1940 måtte budsjettet reduseres på grunn av den inntrådte krisetilstand, og kommunens nettoutgift endte på 2880 kroner.¹¹ Deretter nedla medlemmene i skolestyret sine verv. Lærer Paul Høitorp overtok skolestyrets videre funksjoner.¹²

Senere kom Lydia Sandem og andre som rådgivende medlemmer.¹³ I deres periode var det få møter og saker, men desto flere rundskriv om nyordningen. Mange skriv gjaldt manglende respekt for NS og skoleelevers manglende interesse. Det var også på tale å innføre tyskundervisning i folkeskolen. Slike rundskriv og bestemmelser var felles for alle norske kommuner.

Dette var første skritt på veien mot statlig og kommunalt diktatur. Det finnes ikke belegg for at Høitorp var tilhenger av nyordningen. Han ble nærmest tvunget til å påta seg vervet. Både han og lærer Johan Hatleli ble satt under sterkt press under den såkalte lærersambandssaken i mars 1942. De nektet å la seg tvangsinnmelde i det nazistiske lærersamband, og ble således positive forbilder for andre yrkesgrupper. Skolestyret og

ordføreren kom med standard trusler, men de to lærerne bøyde seg ikke.¹⁴ De ble likevel ikke arrestert.¹⁵

Nyordningen kom for alvor 21. desember 1940, da det kommunale selvstyre ble avskaffet. Landetskommunerskullefraogmed 1. januar 1941 styres etter førerprinsippet. De overordnede tiltak var en dramatisk endring av det norske samfunnet fra demokrati til diktaturstat. Fra nå av skulle ordføreren ha all den makt og myndighet som tidligere var tillagt formannskapet. Herredsstyret fikk offisielt navnet herredstinget, og møtene ble holdt i kommunelokalet på Kirkerud. Formannskapet ble kalt kommuneråd, og antall formannskapsmedlemmer skulle fremdeles være seks.¹⁶ Det ble innført sensur, og for å få full kontroll over trykksaker, ble kommunene anmodet om å benytte Nasjonal Samlings Rikstrykkeri. Samtidig fulgte den nyordnede forvaltning Reichskommissariat, som hadde ansvar for kommuneforvaltningen, nøye med i alle budsjettforslag. De ble av og til sendt i retur for korrigerings.

Anders Taraldrud var ordfører da krigen brøt ut, og var det helt frem til freden 8. mai 1945. Men han var ikke valgt av rømsjinger til ordfører under krigen. Emil Ringsby ble varaordfører.¹⁷

Kommuneledelsen med selveiende bønder var preget av et konservativt, tradisjonelt miljø, og dominert av skog- og jordeiere. Taraldrud var tidligere aktiv bygdepolitiker i Bondepartiet, og ordfører helt siden 1923. Han meldte seg inn i NS 26. september 1940, og begrunnet innmeldelsen med at «det norske folk var i tilbakegang med blant annet nedsatt kurve for fødselstallet og et ødelagt forsvar». Han mente det var viktig å få helt nye samfunnsforhold i landet.¹⁸ Dette var et vanlig argument blant NS-medlemmer. Med Taraldruds innmeldelse ble partiet etablert i Rømskog, men det fikk liten oppslutning.

Ordføreren som enehersker

I realiteten ble ordføreren enehersker i kommunen, og kommuneprotokollen var dermed bare en vedtaksprotokoll. I protokollen står det: «Ordførerens vedtak», og deretter: «Formennene var enig i dette vedtak». En viss opposisjon kan likevel av og til spores. I møte 7. august 1941 var fem i formannskapet uenig i ordførerens vedtak om å bevilge kr 500 til Den Norske Legion, som var en tysk hæravdeling med norske frivillige. (Tidligere var det blitt bevilget et enda større beløp til samme formål.)

Vedtaket om pengestøtte til Den Norske Legion ble stående, for i samme møte fikk budsjettet for 1941-42 ny behandling for blant annet å øke tilskuddet til Finlands-hjelpen. Det ble besluttet å øke formueskatten for dermed å styrke budsjettposten «Tilfeldige utgifter».¹⁹ Fra og med 1. januar 1942 ble det etter forslag fra Fylkingen bevilget kr 150 pr kvartal til Den Norske Legion.²⁰ Dette ble iverksatt for to kvartaler.²¹

Samme år vedtok herredstinget å gi skattefrihet for dem som tjenestegjorde i Den Norske Legion eller Waffen SS.²² Det ble også bevilget penger til Frontkjemperkontoret.²³ Dermed ga Rømskog kommune både direkte og indirekte økonomisk støtte til denne viktige del av okkupasjonsmaktens krigføring.²⁴

Enkelte medlemmer av kommunerådet sa seg av og til uenig i bevilgninger til Frontkjemperkontoret, og uttrykte dermed en viss opposisjon eller motstand. Dette gjaldt for eksempel Arne Bergli, Kristian Myrvold og Ole Ringsby på møte 5. februar 1945.²⁵ Disse var ikke medlemmer av NS.

For øvrig var viteringssystemet fjernet, og det var ikke mange saker til behandling, stort sett bare rundskriv, direktiver, instruksjer, reglementer og referater utstedt av okkupasjonsmakten. Dette bekrefter at lokale myndigheter i hovedsak måtte forholde seg til det

okkupasjonsmakten bestemte. Nye medlemmer av styrer, råd og utvalg ble stadig oppnevnt. Kommuneøkonomien var fremdeles god, og tilbakevendende problemer med utbygging av elektrisitet og veier var oppe til behandling av og til.²⁶ De praktiske anliggender i kommunen ble ivaretatt av Thoralf Ringsbu. For øvrig var han motstandsmann, og samtidig fastlønnet kommunefunksjonær under hele krigen.

Hverdag og arbeidsliv

Den tyske okkupasjonen medførte altså ingen umiddelbar krisesituasjon i Rømskog. Hverdagen og arbeidslivet i bygda gikk til å begynne med sin vante gang, selv om det i Norge var krig og krisetid. Bygda var nærmest selvforsynt med viktige landbruksprodukter, fordi det foregikk en viss byttehandel. Selv om folk hadde penger, var det ikke så mye varer å få kjøpt.

Penger i omløp under krigen, kunne få økenavn. Mangel på metall førte til at mynter ble erstattet med sedler. Det var vanlig å kalle den lysegrønne enkronen «usling», mens den lyserøde tokronen ble kalt «quisling». Det het på folkemunne at «det gikk to uslinger på én quisling».²⁷

Under hele krigen var det nok av arbeid, og skogen var fremdeles viktigste arbeidsplass. Det var for øvrig så liten tilgang på egne arbeidsfolk at det i flere år var blitt brukt arbeidskraft fra andre steder. Hugging og kjøring av tømmer var i full gang, og vedhogst ga bygdas arbeidere sysselsetting ut hele året 1940 og våren 1941.²⁸ Rømskog ble pålagt å drive ut 40 000 kubikkmeter tømmer, mens normal avvirking var det halve. Forstmester Ole Jacob Skattum fortalte om tvangsavirkingen under krigen i et intervju i Indre Akershus Blad i september 1946: «For Rømskogs vedkommende var det nesten stillstand, og generelt er det nok skjedd en oppsparing av trematerialer under

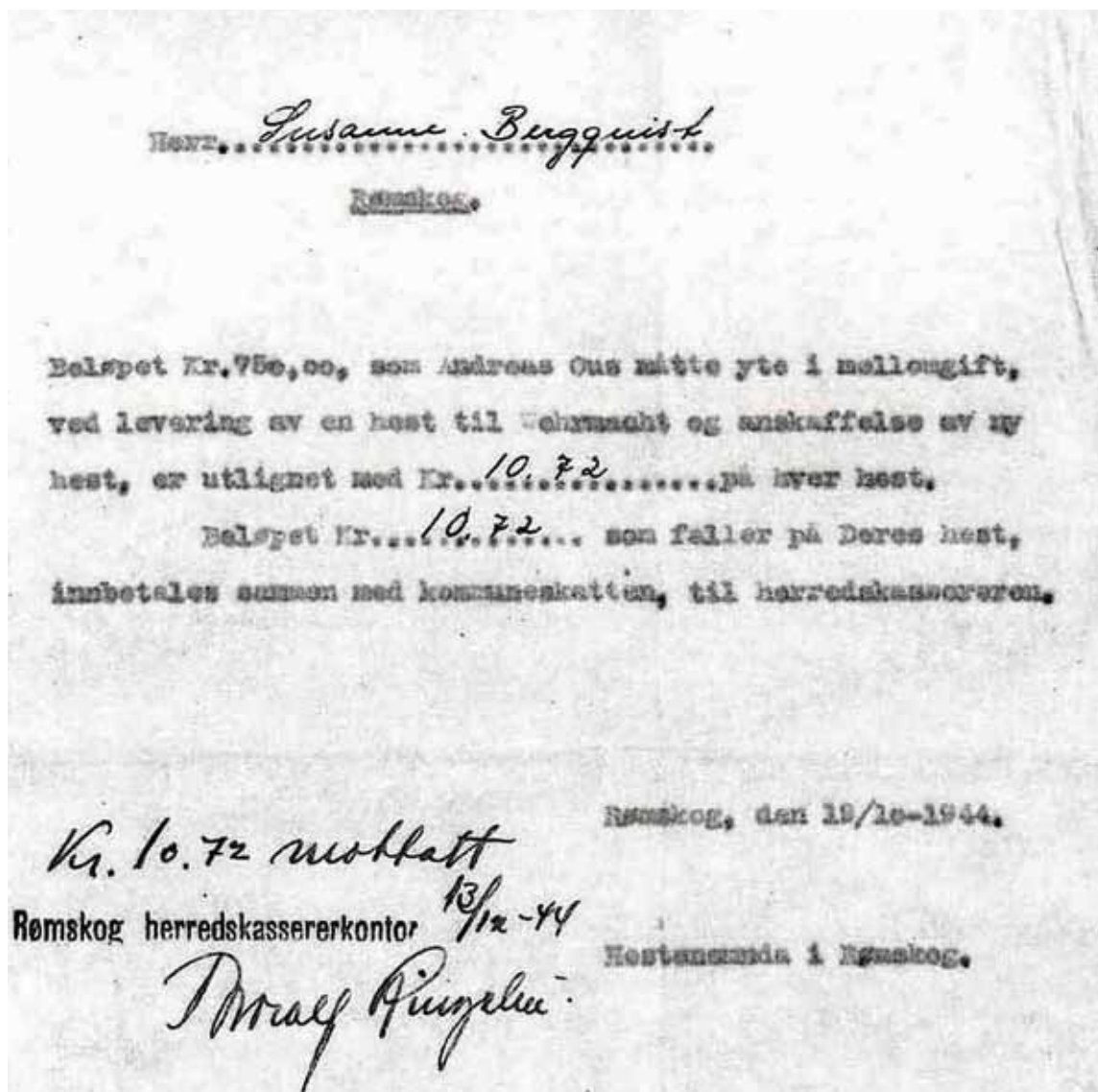
Adler med vedgassgenerator, også kalt knottgenerator. Den ble brukt blant annet under 2. verdenskrig da det var mangel på bensin. En knottgenerator er en slags ovn hvor brensel bare delvis forbrennes, idet det samtidig omformes til brennbar gass. Brensel var knott, små vedstykker 6-8 cm lange, helst av or. 2,5 kg knott tilsvarte ca. 1 liter bensin. Trekkraften ble redusert, og det kunne føre til store problemer i motbakker. Girspaken måtte brukes flittig. Foto: Adler katalog.

krigen. Men de skoger som lå beleilig til, ble selvfølgelig hardt beskattet.»

Okkupasjonsmakten sto foran store praktiske oppgaver og trengte hestekraft. På nyåret 1941 kom det krav om utskrivning av hester til Wehrmacht. Dette skapte problemer for våronna, og fylkesmannen anmodet kommunen om å gå til anskaffelse av gassgeneratorer til flest mulig traktorer.²⁹ Men det var mangel på drivstoff, og som-

meren 1941 ba Forsyningsdepartementet kommunene hjelpe til med å anskaffe gassgeneratorer til biler. Rømskog kommune garanterte for innkjøp av inntil to gassgeneratorer.³⁰ Hver garanti måtte forelegges Justisdepartementet til godkjenning.

Sosiale forskjeller var lite merkbare i dagliglivet. Det var ingen partipolitiske aktiviteter, men et øredøvende propagandatrykk fra alle media, plakater, opprop, og trusler

Tyskerne rekvirerte ofte hester. Ovenstående faksimile fra Nordli er et eksempel på det. Andreas Ous måtte levere en hest til tyskerne. Mye tyder på at de andre hesteeierne på Rømskog bidro hver med kr 10,72, slik at Ous kunne kjøpe seg en ny hest.

om straff. Vanligvis var det stor avstand mellom okkupanter og lokalbefolkning, og man skulle helst holde seg langt unna tyskerne. Tyskerne på sin side levde sitt eget liv. Ytre sett var altså krigen lite synlig. Krigsherjingene ute i Europa var desto mer merkbare, og det gikk som kjent innsamlingslister for

å hjelpe ofrene. Sognepresten kunne allerede sommeren 1940 meddele at det i Rødnes og Rømskog var kommet inn vel 6400 kroner, som den gang var et imponerende beløp. Alle bidragsyternes navn og beløpets størrelse ble utførlig referert i Indre Akershus Blad.³¹

NÆRINGSDEPARTEMENTET
Afdelingen for
proviantering og rasjonering.
Skjema nr. 230/43.

Reg.nr. 79

Oversikt

over

potetareal og leveringspliktig potetkvantum 1943/44

for

Navnet på bruket Nordli g.nr. 67 br.nr. 10
Bruker Susanne Bergquist adresse Rømskog

1. Beregning av leveringspliktig kvantum 1943/44.

Potetareal dyrket 1943 ifølge arealtellingen ^{*)}, 1943 3.516 dekar

Friareal:

0,2 dekar × 5 ant. pers. i produsentens husholdning 1- dekar
0,2 " × " " " i faste jordbruksarbeideres,
kårsfolks og bortforpakteres husholdning " "

Mulig tillegg for settepoteter for produsent som ikke nådde
det pålagte areal i 1943:

Pålegg 1943 3.500 dekar
+ dyrket 1943 3.516 " "

Differanse — dekar × 0,2 — "

I alt friareal 1- "

Areal hvorav leveringspliktig 2.516 "

Leveringspliktig innen 1 juni 1944 pr. da. ^{*)} 1200 kg. i alt leveringspliktig 3100 kg.

*) Kvantumet er bestemt av Direktoratet for proviantering og rasjonering. Fradrag er gjort for settepoteter til et areal som er lik det pålagte i 1943.

Rømskog Forsyningsnemnd

2. Leveringsoppgaver.

I alt leveringspliktig i henhold til ovenst. beregninger 3100 kg.

Levert iflg. oppgave på skjema nr. 231 i tiden til ¹¹/₁₁, 1943 (1ste termin) " "

Gjenstår å levere ¹¹/₁₁, 1943 " kg.

Levert + svinn iflg. oppgave i tiden ¹¹/₁₁, 1943—¹/₁, 1944 (2den termin) " "

Gjenstår å levere ¹/₁, 1944 " kg.

Levert + svinn iflg. oppgave i tiden ¹/₁—¹/₄, 1944 (3dje termin) " "

Gjenstår å levere ¹/₄, 1944 " kg.

Levert + svinn iflg. oppgave i tiden ¹/₄—³/₄, 1944 (4de termin) " "

Gjenstår å levere ³/₄, 1944 " kg.

Levert utover det leveringspliktige kvantum " kg.

Myndighetene påla i 1945 Susanne Bergquist på Nordli å levere 3100 kg poteter. Bøndene ble under okkupasjonen pålagt å levere bl.a. kjøtt, tømmer, skurlast, ved, flylemmer og jernbanesviller. Fra Nordli måtte det i 1944-45 blant annet leveres 183 kg kjøtt.

Import av matvarer og drivstoff fra utlandet ble stanset like etter krigsutbruddet i april i 1940. For å sikre forsyning av mat til den okkuperte norske befolkningen, ble det innført rasjonering av alle forbruksvarer. Skogarbeidere ble favorisert med ekstra tildelinger som følge av tungt skogsarbeid. Kortene var inndelt med merker for hvor mye du kunne kjøpe, og til hvilken tid merkene gjaldt. Kjøpmannen brukte saks og klippet antall merker for varemengden du kunne kjøpe per gang, og som kortet var stemplet for.

Materielle behov og matauk

Det ble innført rasjonering på alle slags varer, og hjulene måtte gå rundt selv om det var krig. Mange praktiske problemer oppsto. Det var mangel på elektrisk kraft, og strøm måtte skaffes utenfra. I bygda var det som kjent fire små elverk; ved Klubbetjern, ved Steinbyfossen, ved Kopperudfossen og et ved Os, utløpet av Rømsjøen.³² For øvrig fikk noen gårder i grende-

Det kom mange slags forbud fra myndighetene under krigen. Det var for eksempel forbudt å gå med rød toppplue, ha binders på jakkeslaget og mange flere. Et annet var forbudet mot å selge ferskt brød. Det ble imidlertid opphevet tirsdag og onsdag i påskeuka 1941. Faksimile fra Romerike Blad.

Å plukke tyttebær for salg kunne gi en kjærkommen ekstrainntekt under krigen. Disse bæremeisene for tyttebær ble laget av Johan Nilssen, og mye anvendt under krigen. Han fortalte at han fikk ca. 50 liter bær i den største meisene. Og han kunne gå helt fra Østkroken til Østtukuhea for å plukke bær. Foto: Nils Nilssen, 2010.

ne Østtukun og Trosterud elektrisitet fra Sverige. Felles for samtlige verk var at de var overbelastet og uten mulighet for utvidelser. Mangel på kraft ga heller ingen ny industri i bygda.³³

Men fremfor alt ble dagliglivet rammet. Lyset ble særlig svakt om kvelden, og mange var avhengig av strøm til fjøsstell, vedkapping, tresking og vannpumper. Slike problemer ble hovedsaker i etterkrigstidens

Rømskog. Inntil videre ble det satt av penger på et elektrisitetsfond.

Blokaden av importvarer førte til at folk på egen hånd måtte besørge mat og brensel. Grensebygda Rømskog var som kjent langt på vei selvforsynt med begge deler. Det største problemet var forsyning av korn, slik det også hadde vært under krig og kriser i tidligere tider.

Bærplukking var viktig «matauk», og de rikholdige tyttebærfeltene i Rømskog tiltrakk folk fra nær og fjern. Sesongen startet vanligvis når det ble tillatt. En søndag i begynnelsen av september 1941 kom rundt 1000 bærplukkere. Mange var fra Mysen og Askim. Klokket halv åtte om morgenen sto det ved Kroksund 15 fullastede lastebiler og ventet på tur med ferja. Og trafikken bare økte. Mange kom på sykkel. Hver bærplukker fikk i gjennomsnitt med seg ti liter tyttebær hjem.³⁴

Noen greide å plukke opp til 40–50 liter pr. dag. Det var bærplukking i stor stil også på hverdagene, og med så mange utenbygds folk kunne det oppstå uhell og ulykker. I september 1941 gikk åtte bærplukkere fra Mysen og Eidsberg seg vill i Rømskog. Bærplukkere fra de indre østfoldbygdene benyttet som regel Fjellstua eller Sundsrudstua ved Langvannet som utgangspunkt, og letingen startet i de områdene. De savnede hadde gått hver for seg, og dukket omsider opp i Søndre Høland.³⁵

Senere samme måned skjedde det en tragisk ulykke under overfarten ved Kroksund. En lastebil med åtte personer på vei til Rømskog for å plukke bær, rullet bakover og ut i sjøen. De fem som satt i førerhuset, kjempet for å komme ut, og svømmedyktige folk på land utførte en stor redningsdåd. Men en kvinne fra Askim druknet, mens hennes

Under krigen underholdt ungdommen seg som best den kunne. Sang og musikk hørte med, mens dans var forbudt. «Hagens trio» brydde seg ikke om forbudet da de dro opp belgen på Hagan i 1943. Fra venstre Ruth Hagen, Daniel Hagen og Margit Hagen. Eier: Aimee Johnsen.

16 år gamle sønn var vitne til ulykken. Han ble holdt igjen da han ville hoppe ut i vannet for å hjelpe moren sin.³⁶

Utflykter til bærstedene betydde også sosial kontakt og samhold. Okkupasjonsmakten la seg lite opp i dette. Myndighetene var desto mer opptatt av barn og unge som et viktig ideologisk satsningsområde, og iverksatte flere sosiale tiltak og samlinger. Sommeren 1943 opprettet NSH feriekoloni ved Rømsjøen. Lederen for kolonien var Mona Tokle fra Lillestrøm, og hun fortalte om 50 barn fra Lillestrøm på ferie i Rømskog. De var fordelt på to kull, og forsyning av mat gikk ganske bra. Rømskog med sin beliggenhet et godt stykke fra sentrale strøk, egnede seg godt for barneleir, selv med vanskelige kommunikasjoner. Nå skulle det bygges videre på erfaringene i Rømskog, slik at feriekolonier kunne utvikles videre.³⁷

Ellers måtte folk på egen hånd finne lyse punkter i tilværelsen. Organisert underholdning og dans var altså forbudt og straffbart, men ungdommen møttes likevel hemmelig for å more seg. Ingen arrestasjoner er dokumentert. Sang og musikk betydde mye der folk møttes i smug.

Tvangslevering av varer og tjenester

Rekvisisjonene startet for alvor etter at de lovlig valgte kommunale utvalg og styrever var erstattet med såkalte «lovlydige nasjonale myndigheter». Tyske myndigheter behandlet Rømskog likt med alle andre kommuner i Norge. Det ble truet med høye bøter eller dødsstraff dersom tyskerne ikke fikk utlevert ulltepper, telt, gummistøvler med mer. Samtidig ble det rekvirert høy, halm, hester og biler.

Okkupasjonsmakten mobiliserte all ledig arbeidskraft for å styrke selvforsyningen. Særlig jord- og skogbruket krevde ekstra arbeidsinnsats og leveringer. Således var det både tvangshogst av tømmer og

ved, og pliktig innlevering av korn til Kopperud mølle.

Mølla malte under hele krigen. Ifølge regelverket skulle alt males etter rekvisisjon, og det kom stadig kontrollører. Likevel tok mølleren, Thorvald Høilund, sjansen på å male litt ulovlig også. En dag ble han derfor arrestert, men slapp ut av fengselet etter åtte dager.³⁸ Under alle omstendigheter var brudd på rasjoneringsbestemmelsen den gang en ordinær norsk kriminalsak, og ikke statsfiendtlig handling.

Skogsdriften krevde flere folk enn noensinne. Hestekraft var vanligvis ingen mangel, men det var knapphet på arbeidskraft. Også mangel på mat skapte etter hvert problemer. Bygdas kjøpmenn hadde kvoter bare for egne kunder, og sommeren 1941 var det umulig å skaffe matforsyninger til utenbygds vedhuggere. Flere av dem måtte derfor reise hjem. Dette rammet skogsdriften fordi bygdas egne folk også hadde andre arbeidsoppgaver. Sagskur, fløting og slåttonn var noen av de viktigste. Kommunen var i 1941 pålagt å hugge 3000 favner ved, og ordføreren regnet med at det skulle gå bra, selv om arbeidet kom sent i gang.³⁹

Ordføreren opplyste i desember 1943 at Rømskog kommune skulle få 20 hester fra Askim og 25 fra Trøgstad til skogsdriften. Dessuten var det mulig å skaffe 25 hester fra Akershus. Problemet var imidlertid at det ble hugget for lite både på grunn av mannskapsmangel, og fordi det var dårlig vinterføre i skogen.⁴⁰

For å stimulere både arbeidsinnsats og rekruttering, ble det gjennom Skog- og Landarbeiderforbundet, som ble omdannet til en naziorganisasjon, delt ut ekstra tobakskvoter til skogsarbeidere som hugget et bestemt minstekvantum hver måned. I 1943 fikk skogsarbeiderne også økt brennevinskvote, som en slags «ekstrapremie». Alle skogsarbeidere over 21 år som i løpet av fire

Poteten har reddet folk i krig og hungersnød mange ganger i historien. Hver eneste kvadratmeter der det kunne dyrkes noe matnyttig, ble da tatt i bruk. Her er potetonna i full sving på Hagan i Rømskog i 1941. På bildet fra venstre: Aimée Skattum (etter hvert gift Johnsen), Oskar, Anna og Ragnar Hagen, Aimée Skattum og Ole Jacob Skattum. Bak står sønnen Ole J. Skattum junior. Traverhesten Prins Virus drar potetkjerra. Eier: Aimee Johnsen.

arbeidsuker hadde hugget 60 kubikkmeter tømmer eller mer, skulle få kjøpetillatelse til en ekstra flaske brennevin i måneden. Forbundet krevde at de enkelte avdelinger sendte avskrift av arbeidsboka. På grunnlag av den ville forbundet utstede kjøpetillatelse, og dette gjaldt selv om arbeideren hadde kjøpekort fra tidligere eller ikke.⁴¹

Arbeidstjenesten (AT) og NS-ideologi

I 1940 ble militær tjenesteplikt overført til Arbeidstjenesten, AT. Deretter ble alle vernepliktige nordmenn innkalt til arbeidstjeneste, som dermed var en videreføring av det tidligere militære utskrivningssystem. Det ble anlagt arbeidstjenesteleirer, og verneplikten i leirene var et halvt år.

I 1942 gjorde en del ungdom fra Rømskog tjeneste på Ystehede ved Iddefjorden.

Det var Truls Haugen, Torgrim Sandem, Thomas Myrvold og Mads Sletten. Året etter var Magne Ringsby, Reidar Skogheim og Sigurd Haugen på Havnås og i Rygge. Kjeld Magnussen var innrullert i Rømskog, men slapp på grunn av skolegang.⁴²

Ministeren for arbeidstjeneste og idrett, Axel Stang, var en av forkjemperne for arbeidstjenesteleiren på Bjørkelangen. Den ble opprettet i 1941, og prosjektet «Senkingen av Bjørkelangen sjø» var den direkte foranledning. Formålet med prosjektet var å tørrelegge et område på 6000 mål som skulle brukes til korndyrking. Ungdom fra hele Østlandet ble innkalt til tjeneste her, men deres motivering var ikke den beste. Til å begynne med bodde de i telt, mens det ble reist brakker. Foruten arbeid med mudring av Hølandselva og senking av sjøen, var ung-

Hester og AT-soldater.

Saugbrugsforeningen hadde stort behov for arbeidskraft både under og etter krigen. Vernepliktig norsk ungdom, som var innkalt til arbeidstjeneste i leiren på Bjørkelangen under krigen, ble en verdifull ressurs for konsernet. Her er en gruppe AT-soldater på arbeidsoppdrag sammen med lokale hestekjørere. Eier: Rømskog lokalsamling.

dommene i AT-leiren pålagt tjeneste på gårder i Aurskog, Høland, Setskog og Rømskog. I tillegg skulle de håndgrave vannledning til Bjørkelangen vannverk. Selv om de ikke bar våpen, måtte de delta i eksersis. Med spade som «våpen» ble de drillet i eksersis på kommandoplassen i leiren. Det ble simulert flyangrep ute i terrenget, og da kastet de seg ned og siktet på «flyene» med spaden.

Okkupasjonsmakten hadde nok et videre formål med denne eksersisen. Hjemmefronten fryktet derfor at apparatet til AT kunne bli brukt til tvangsutskrivning for tysk militærtjeneste. Quisling-regimet så her en mulig bistand til tyskerne, fordi direkte utskrivning ville vekke kraftige internasjonale reaksjoner. Hjemmefronten oppdaget hensikten, og ødela en del av registreringskontoret

4. og 6. mai 1944. Sesjonsregisteret i Oslo ble sprengt i lufta 18. mai. Dessuten rømte flere av de vernepliktige til Sverige. Det var nok også flere andre grunner til at AT-virksomheten stoppet opp. Leiren skulle blant annet brukes til å huse flyktninger fra Nord-Norge.

Arbeidskraften fra AT-leiren fikk en viss betydning for skogbruket i omkringliggende kommuner. Vernepliktige ungdommer ble kjørt ut til forskjellige skogsskoier og deltok i hogst og kjøring. Også dette arbeidet var manuelt, og de få traktorene som fantes, var påmontert vedfyrt generator. Rømskog som manglet arbeidskraft, benyttet seg av tilbudet. Bønder i Høland foretrakk lokale arbeidsfolk fremfor uvillige ungdommer, som helst ville komme på landet og spise god mat.

AT-leiren på Bjørkelangen ble fra høsten

1944 brukt til deporterte innbyggere fra de evakuerte kampområdene i Nord-Norge. Barn, unge og gamle ble sendt hit, og deres første møte med leiren var avlusingen. Luseplagen var større enn problemer med dårlig mat.⁴³

Ideologi og NS-propaganda

NS bygget på kort tid opp et velsmurt propagandaapparat på nasjonalt nivå. Appeller og forordninger kom på løpende bånd. 29. september 1941 var årsdagen for utsettelsen av de gamle politiske partier, og statsrådene ga i den anledning rapporter om det arbeid som hittil var utført, samt en videre programerklæring. Oppbyggingen av hele det norske samfunnsmaskineriet etter nazistiske retningslinjer var et viktig statsanliggende, og mange av målene appellerte til folk med «nasjonalt sinnelag», selv om erklæringene var ispedd tydelig rasisme, eneveldig makt og sterke fordommer. Gulbrand Lunde var statsråd for Kultur- og folkeopplysningsdepartementet og profilerer partiets merkesaker.⁴⁴

Rettsvesen, næringsliv og «misforstått liberalisme og demokrati» skulle gjennomgå bestemte «renselsesprosesser». Det var innlysende at staten måtte ha fullt herredømme over fordeling av både egen produksjon og import. Befolkningsutviklingen var et viktig anliggende på alle felt, både nasjonalt og i et større perspektiv. Den største ytre fiende var Russland og bolsjevismen. Sovjetunionens vinterkrig mot Finland 1939-40 førte til store landavståelser, og skapte alminnelig frykt. I perioden 1941-44 fortsatte Finland krigen på tysk side. Mens kommunister skapte frykt, ble jøder som folkegruppe betraktet som en farlig gift i hele Europa og resten av verden.

Noen, særlig i bygdene, følte at Nasjonalsosialismen ga ny tro på menneskene og fremtiden, og det var hovedhensikten med alle appeller og propaganda. Også Depar-

Propagandaplakater ble flittig brukt av Nasjonal Samling, og de satte store ressurser inn i produksjonen av dem. Plakatene ble i all hovedsak utformet av Kultur- og propaganda-departementet. Denne er laget av Harald Damsleth, og ble produsert i 100.000 eksemplarer.

Kopi fra «Den norske nasjonalsosialismen» av Hans Fredrik Dahl, Bernt Hagtvet og Guri Hjeltnes.

tementet for arbeidstjeneste og idrett kom med sterke uttalelser i den retning. Departementet var det første i sitt slag i Norden, og gjennomførte som kjent obligatorisk arbeidstjeneste for menn. Ifølge ministeren betydde dette mye for det nasjonale gjenreisingsarbeid både materielt og mentalt.⁴⁵

Rømskog tilhørte Mysen krets av Nasjonal Samling, og kretsleder var dr. August Ingier fra Mysen. Bygda fikk sitt eget NS-lag, og NS oppnådde en sterk stilling gjennom personlig påvirkning. Enkeltpersoner og deres

ideologiske holdning og meninger betydde nok mer enn selve NS-partiet. På den måten utøvet særlig ordføreren en sterk innflytelse under hele krigen.

Det fantes også en del sympatisører, både passive og mer aktive, som ikke var medlemmer.⁴⁶

Forbud, påbud og stille motstand

Forbud fulgte forbud, samt utallige påbud og restriksjoner. Den første forskrift om blending kom 29. januar 1941, og alle måtte ha blendingsgardiner. Mørkleggingen varte helt til freden kom 8. mai 1945. Det var som kjent forbudt med lag, foreninger og all annen organisert virksomhet. Slike sammenslutninger kunne danne grunnlag for organisert motstand. Likevel forekom det også andre ulovlige sammenkomster med sang og spill. Det fortelles at Stordahl og Engedahl opptrådte i en hemmelig sammenkomst på Tårnby-saga i 1942. Det var ikke forbud mot religiøse forsamlinger, og under krigen var det en oppblomstring av religiøst liv og vekkelser.⁴⁷

Høsten 1941 ble radioen inndratt. Bare de færreste apparater kom til rette i god behold etter krigen. Et unntak var en radio innlevert i Oslo, og benyttet av rikskommissær Josef Terboven. Det var en Telefunken 898 WK fra 1938, som til slutt havnet i Rømskog. Thoralf Tukkensæters onkel, Toralf Frogner i Oslo, hadde kjøpt radioen, og måtte levere den inn. Det var et dyrt og flott apparat, og Frogner hadde skrevet navn og adresse på to steder. Han forteller «at krigen var ikke mer enn så vidt over, jeg tror faktisk det var på selve frigjøringsdagen. Da kom det to menn i en stor flott bil, og svingte opp foran porten vår. Karene kom opp, banket på og spurte om jeg var nazist.» Da de forsto at Frogner var en vanlig Oslo-borger, overleverte de radioen. Hjemmefrontkarene hadde funnet den i et rom på Skaugum, som

Denne radioen ble beslaglagt av tyskerne i 1941 og plassert på Skaugum der Reichskommissar Josef Terboven bodde fra 1940 til 1945. Den ble levert tilbake til Toralf Frogner, John Colletts allé 88 i Oslo. Opplysninger er gitt av Thoralf Tukkensæter. Toralf Frogner var bror til Thoralfs mor, Agnes. Radioen står nå i våningshuset på Kurvøen. Foto: Nils Nilssen, 2010.

var tilholdssted for de høyere offiserer med Terboven i sin midte. De hadde plukket ut og brukte de fineste apparatene. Thoralf Tukkensæter kjøpte radioen av sin onkel en gang på 1950-tallet, og således kom den til Rømskog. «Og den låter fint fremdeles,» forteller Tukkensæter i 1976.⁴⁸

Alle former for våpen var naturligvis forbudt. Bare partimedlemmer fikk beholde radioer og våpen. Likevel tok noen sjansen på å lure unna ulovlige gjenstander, og dette var nok en begynnelse på illegalt arbeid. Flere lyttet ulovlig på radio, og ga nyhetene videre. Thoralf Ringsbu og Jørgen Kind gravde en kjeller i sandryggen, der Ola Øgar Svendsen senere bygget hytte. Kjelleren var dekket med bord og overstrødd med sand. En trapp gikk ned til rommet med gjemt radio. Kjeld Magnussen husker at det var en samling på Kirkerud 17. mai 1942. Dit kom Thoralf og Ole Ringsbu, Ole Braaten, Kristian Lien, Andreas Kind og Jørgen Kind. De seks karene snakket alvorlig sammen, og temaet var

politikk. I ettertid kan man anta at denne og lignende sammenkomster kan ha vært starten på en motstandsbevegelse i nordre Rømskog. Andre som sognet til denne gruppa var Andreas Tørnby på Sand og Torin Sandviken. Det er senere blitt fortalt at de drev skyteøvelser på svenskegrensa ved Bjønnespjut.⁴⁹ Helge Christiansen fra Milorg i Høland var instruktør under skyteøvelsene.

Episoden i Rømskog kirke

Rømskog var preget av hverdagen, og ingen våget å gjøre synlig motstand mot makthaverne. «Forholdet mellom stedets befolkning og okkupasjonsmakten var kjølig og korrekt.»⁵⁰

Dagliglivet gikk altså sin vante gang, og det finnes få kilder om hva rømsjingene egentlig følte og tenkte. Men det forekom nok at NS-folk kunne oppleve negative holdninger og aggresjon fra andre hold. Det er likevel én lokal hendelse som bør bemerkes. 1. januar 1942 var det i Rømskog kirke først gudstjeneste, og deretter barnedåp hvor NS-folk møtte opp i uniform. Den gamle kirkevergen Thor Ringsbu syntes dette var usømmelig. Han reiste seg og gikk ut av kirken. Det samme gjorde resten av familien, og deretter fulgte store deler av menigheten. Johnny Jørgensen tråkket orgelbelgen, og han og organisten gikk ut på gangen og var vitner til det hele. Det meste av menigheten samlet seg ute på kirkebakken og gikk så hjem. Tre dager senere ble episoden anmeldt til politiet, og deretter kom alle forhørene både ved statspolitiet og det lokale politi. Thor Ringsbu ble spurt hvorfor han forlot kirken, og svarte: «Je er en gammel mann. Je måtte ut å pisse!»⁵¹ Som følge av bygdas særegne ironiske humor ble etterforskningen etter hvert helt umulig, og saken henlagt.

Episoden førte likevel til at to personer fra Rømskog ble oppført på tyskernes «jøs-singliste» over sivile gisler. Det fikk ikke kon-

sekvenser, men politianmeldelsen ble årsak til en økt straffeutmåling ved landssvikeroppjøret.

Passtvang og grenseboerbevis

Riksgrensa ble sperret i mai–juni 1940, og det ble innført passtvang og grenseboerbevis. Sommeren 1940 ble det utstedt grensesonepass til alle over 15 år. Dette var et særskilt legitimasjonsbevis, som måtte forevises av dem som oppholdt seg i eller reiste inn i grensesone øst. Denne sonen omfattet et område på tre mil øst for Glomma til svenskegrensa. Passene hadde tysk tekst og ble utstedt av lensmannen. Ulovlige passeringer medførte «Anzeige» (anmeldelse) med strenge straffer til følge. I juli året etter ble stats- og grensepolitiet opprettet. Det var underlagt SS-Polizei med Wolfgang Fehmer som øverste sjef.

Rømskog tilhørte grensesone øst, og fra og med 1. januar 1944 kom det nye og strengere bestemmelser.⁵² Grensesone øst skulle heretter følge herredsgrensa, og ikke lenger ha jernbanelinjer og veier som grenser. I Østfold omfattet grensesone øst Halden, Hvaler, Idd, Berg, Aremark, Degernes, Rakkestad, Øymark, Mysen, Eidsberg, Rødenes, Rømskog og Trøgstad.

Det var ikke så strengt i begynnelsen av krigen, og falske pass var i omløp.⁵³

Det var forunderlig at mange flyktninger overnattet på Østtukun, bare 400 meter fra Sverige. Jørgen Ringsby forteller at de den gang ikke tenkte på hvilke konsekvenser dette kunne få. Men tyskerne manglet lokalkunnskap. Ikke alle de åtte grensevaktene forsto hvor nærme grensa gården egentlig lå. En av dem skal ha bemerket at det ikke var blendet i alle husene, og husene han pekte på, lå i Sverige, som ikke var pålagt blending.⁵⁴

Tyske grensevakter var stasjonert på tollstasjonen ved Trosterud under det meste av krigen. De kunne til å begynne med overse at folk dro over til Sverige for å handle.⁵⁵

GRENZZONEN-BESCHEINIGUNG
Grenzzone Ost
GRENSEBOERBEVIS
Grensesone Ost

Nr.: 1497

Polizeimeister/Lensmann in
Politimesteren/Lensmannen i **RØDBNES**

Inhaber dieser Grenzzonen-Bescheinigung,
Innehaveren av dette grenseboerbevis
Kjermmoen, Anne geb. am *3/1901* in *Rømskog*
født den *3/1901* i *Rømskog*

Beruf: *Kjermmoen* Staatsangehörigkeit: *Norvege*
Yrke: *Kjermmoen* Nasjonalitet: *Norvege*

hat seinen/ihren ständigen Wohnsitz in *Kjermmoen, Rømskog*
har sin faste bopel i: *Kjermmoen, Rømskog*

Polizei/Lensmanns-Bezirk: **RØDBNES**
Politi/lensmanns-distrikt: **RØDBNES**

Diese Bescheinigung berechtigt zum Verkehr in folgenden Polizei-
bezirken der Grenzzone Ost:
Dette bevis gir innehaveren rett til å ferdes i følgende politi-
distrikter i Grensesone Øst:

Sarpsborg, Halden
og Romerike.

Ort: **RØDBNES**
Sted: **RØDBNES**

Datum: *22. aug. 1940*
Datum: *22. aug. 1940*

Eigenhändige Unterschrift
Egenhendig underskrift

Minidgvald
Unterschrift des Polizeimeisters bzw.
Lensmanns
Politimesterens eller lensmannens
underskrift

Den tyske okkupasjonsmakten var tidlig opptatt med å kontrollere trafikken i grensesonen mot Sverige, og innførte allerede i juli 1940 et grensonebevis for alle nordmenn over 15 år som bodde innenfor en tre miles sone fra Sverige. En av dem var Anne Kjermmoen i Rømskog. Hun var en av de mange som fikk utstedt et slikt bevis mot å betale 50 øre. Alle som bodde øst for riksveien Mysen- Fet og jernbanelinjen Fetsund langs Glomma fikk slike grensonebevis. De som bodde utenfor denne grenselinjen måtte sørge for å skaffe seg passerseddel når de ønsket å reise inn i sone øst. På forhånd måtte de søke om tillatelse, og gi god dokumentasjon på at de hadde behov for å besøke grenseområdet. Gode grunner var besøk hos familie, eller at de skulle på arbeid i skogen eller på bondegårdene. De som kom innenfor denne tre miles grensa uten passerseddel, ble arrestert. Myndighetene opprettet egen avdeling for grensepolitiet. Grensepolitiet i den østre delen var hovedsakelig stasjonert på Bjørkelangen, men hadde samtidig oppsyn med trafikken i Rømskog.

Veiene til Sverige ble dermed ikke stengt umiddelbart. De første tyskerne kom angivelig ikke til Østtukun før i oktober 1944.⁵⁶ Det var imidlertid svenske nøytralitetsvakter langs grensa under hele krigen. Selv om flere av dem var strenge, var det ifølge noen utsagn lenge ganske fritt frem for grenseboerne i distriktet å krysse grensa. Således var det nær og fortrolig kontakt med

svenske grensevakter like ved Østtukun. Jørgen Ringsby forteller at de en dag ba dem på kaffe, og de kom.⁵⁷

Under hele krigen var det ifølge flere informanter kontakt og varebytte over grensa. Folket på Østtukun og Utroa hadde veiforbindelse og sto i en særskilt stilling på grunn av sitt nære nabolikskap med Sverige. Grensepasseringer forekom, og de kjøpte va-

Tyske soldater ved Rømskog Tollstasjon 3. april 1942. Fra venstre: Smith, Hodel, Lansteiner, Kønig, Erik Eriksen og Weber. Eriksen bodde bare 100 m unna, og var ofte på besøk på tollstasjonen.

Kønig overlevde krigen og fikk jobb som politimann i Vest-Tyskland. Han var senere på besøk hos Erik på Husa, og Erik besøkte Kønig på 1960-tallet.

Karene koser seg med musikk i vårsola, og optimismen er nok på topp før den store sommeroffensiven på Østfronten. Den resulterte som kjent med katastrofe for den 6. armè ved Stalingrad, og var det store vendepunktet på Østfronten. Eier: Hemming Ringsby.

rer i nærmeste butikk i Sverige. Selv om det var rasjonering også i Sverige, fikk de et eget «betyg» på Østtukun for å handle. Tollereren krevde utførselstoll av innkjøpte varer.⁵⁸ Andreas Stenby forteller at de kjøpte sukker og andre varer. Problemet var mangel på svenske penger, men de kunne bytte med blant annet tørrfisk, oksehuder og bildekk.⁵⁹ På denne og andre måter ble det gamle naturhusholdet gjenopplivet og praktisert.

Sune Ottosson, født 1939, har bodd på Gate i Östervallskog hele livet. Stedet lig-

ger lengst nord i Östervallskog bare noen hundre meter fra grenselva Langebekk, der stien krysser elva ved Systemon. Han forteller at Gate var et sentralt sted for mange rømsjinger under krigen.⁶⁰

Det kom ikke så mange flyktninger, men rømsjinger gikk over Langebekk for å høre radio og lese svenske aviser. Samtidig hentet de bestilte varer og handlet i butikken i Bottner. Sune husker at det var slike besøk hver dag i alle krigsåra, bortsett fra en julaften. Mora hans bakte runde, flate svenske-

kaker for å gi gjestene skikkelig servering. Fra han var tre, fire år gammel var han med faren til Systemon hver søndag formiddag for å møte rømsjinger som ville ha nyheter. Etter hvert som kontrollen ble strengere, måtte det organiseres illegale og mer kompliserte transporter av både varer og mennesker. Motstandsbevegelsen fikk med andre ord nye utfordringer, men lot seg ingenlunde stanse.

Grenseboerne fryktet okkupasjonsmakten, og følte seg av og til mellom barken og veden når det kom folk som ville over grensa. De visste ikke om de var spioner, provokatører eller flyktninger, og pliktet å melde fra til myndighetene dersom de så mistenkelige personer. Anna Jensen Flaten var en av dem som ble oppsøkt av folk som spurte etter veien til Sverige. Av og til ga hun dem både kost og losji, men var redd for å bli anmeldt og sendt til Grini. Når de gikk om morgenen, ville hun ikke se hvilken vei de fulgte. Dermed unngikk hun ifølge eget utsagn å bli medskyldig.⁶¹ Det ville fått de mest forferdelige følger dersom hun etter angiveri ble tatt av statspolitiet.

Grensevaktavdelingene var underlagt Wehrmacht, og i tillegg kom Grenzpolizei (Grepo). Grensevakta ble organisert fra Ørje, og ellers var det en tysk, militær grensevaktposter ved Trosterud tollstasjon. Den nærmeste avdeling av SS tysk sikkerhetspoliti var stasjonert i Setskog. Basen her var på Heggedal bedehus. Derfra patruljerte de strekningen langs grensa ned til Rømskog.⁶²

De patruljerte helst veiene i Setskog, og våget seg sjelden utenfor dem. En gang gjorde de et unntak, og kom uventet med en tropp på 20–30 mann gjennom skogen fra Setskog til Trandemsetra i Rømskog. Her rekvirerte de bryggerhuset for et opphold på vel en uke. Med dette som base patruljerte de stien mellom Delingsby og Krokvassheia,

men ikke strekningen inn til saga ved Hølvannet.⁶³

Sikkerhetspolitiet med stasjon på Bjørkelangen hadde i sin tjeneste et norsk statspoliti med avdeling grensepoliti (Grepo). Det norske grensepoliti var organisatorisk tilknyttet Sicherheitspolizei (Sipo). Okkupasjonsmaktens lokale politi i Rømskog besto av Grepo og NS-partiets hirdavdeling.

Nærkontakt med tyskere

Da de første tyskere kom til Trosterud 18. april 1940 flyttet de inn i Veslestua på Vestua Trosterud. Soldatene gikk vakt her på ei støpt plate utenfor huset. Hæljerna hørtes godt under marsjeringen frem og tilbake. Ole Ringsby (1902-85) spurte om de ikke kunne gå på grabakken om natta, da hans mor Marianne, ikke fikk sove. De gikk ut vakta på plata den natta, men fra neste natt gikk de på grabakken. Høsten 1940 flyttet de til Solheim – tollstasjonen, hvor de bodde til krigens slutt.

Man har ofte fått inntrykk av at grensa til Sverige var hermetisk lukket, men det var den altså ikke. Marianne Ringsby (1874-1941) bodde på Vestua Trosterud, og fire av barna var gift og bodde i Sverige. Hun avtalte med tyskerne at hun fikk gå til Sverige mellom klokka 9 og 10 på formiddagen og komme tilbake mellom klokka 3 og 4 på ettermiddagen. Da hun døde i april 1941, kom noen av soldatene med krans av granbar til begravelsen.

Det var ofte bytte av soldater, og noen av dem som reiste, hadde fått et «godt» forhold til lokalbefolkningen. Når de dro, advarte de med at soldatene som kom, kanskje gikk mer etter boka. Folk burde derfor ta det litt forsiktig, og kanskje ikke gå til Sverige de første dagene! En episode som Olaf Flaten (1908-67) fortalte, omhandlet en gang han kom veien fra Sverige og skulle passere grensa. Da ble det ropt «halt». Dette reagerte

Denne sveiten (avdelingen) av tyske Wehrmacht hadde som oppdrag å verne Hagasundbrua i tilfelle invasjon fra Sverige. De la sprengladninger under brua med ledning opp til uthuset på Sundet, og gikk vakt hele natta for å vokte ledningen.

To av tyskerne bodde i hovedbygningen, mens de andre holdt til i uthuset. De bygget seg et lite hus hvor de innvredet et kjøkken. En gang i uka kom det mat og post til dem med bil fra Oslo. Tyskerne bodde på Sundet fra 1. mai 1944 og reiste derfra 10. juli 1944.

Aimee Johnsen forteller at en av tyskerne var fisker av yrke og kom fra et av Østersjø-distriktene. En annen het Braun og en tredje Pallox.

Motstandsmannen og senere ordfører Ole Jacob Skattum bodde på Sundet den gang, og for ham ble det en vanskelig situasjon å ha tyskere i huset samtidig som han foretok mange illegale turer til Sverige. Men han fanget opp mange nyttige opplysninger idet tyskerne hadde radio, og lyttet til de norske sendinger fra London.

Bildet viser tyskerne den dagen de dro fra Hagasund. Eier: Rømskog lokalsamling.

han ikke på for han regnet med at tyskerne kjente ham. Det han ikke visste, var at det var kommet en ny kontingent med soldater. En av disse løftet geværet, men det sto en av de eldre ved siden av og ropte til ham at han måtte stoppe. Etter denne episoden ble Olaf mer forsiktig. Når de gikk til Sverige, gikk de om Bråten på Flatasida, eller om Rønninga øst for Trosterud.⁶⁴

Det forekom også personlig nærkontakt

med tyskere. En av grensevaktene, Herbert Magera, var ofte med og hjalp til i onnene på Mellom-Flaten. John Flaten forteller at de hadde kontakt med ham også lenge etter krigen.⁶⁵

Johs Ramberg, født 30/12 1940, har gode barndomsminner om tyskere. Under krigen bodde han på Gåsvik i Setskog sammen med foreldrene sine, og her vanket det to tyskere. De var barnevennlige, og han fikk

godterier. En jul hjalp de til under slakting og brukte kubjelle til skolling av grisen. Johs husker at det gikk rivende raskt. De to tyskerne het «Junknic» og «Daim» og feiret julaften sammen med Johs og familien hans. Etter krigen var det kontakt også med disse tyskerne.⁶⁶

Illegalt arbeid

Selv om bare en liten del av det norske folk gjorde direkte motstand mot okkupasjonsmakten, foregikk det mye motstandsarbeid i det stille. Målet var både å stikke kjepper i hjulene for okkupantene, og hjelpe folk som måtte flykte. Motstandsfolk kunne ha flere ulike oppgaver, og det var således lettere å bli tatt. De som arbeidet illegalt, var helt vanlige folk, som utgjorde en del av den norske hverdag. Ingen kunne peke dem ut.⁶⁷

Mange som drev illegalt arbeid, ville før eller senere bli oppdaget, og stadig flere måtte rømme ut av landet. Det var derfor viktig at tjenesten ikke varte for lenge ad gangen. Det var vanlig at de fortsatte motstandsarbeidet i Sverige eller i allierte land. Mye av krigen mot okkupasjonsmakten foregikk derfor utenfor landets grenser. Man måtte ikke havne i tyskernes arkiver, og det var vanlig å bruke dekknavn og koder.

Det foregikk særlig tre former for straffbart motstandsarbeid; informasjon og varer fra Sverige, flyktninghjelp og våpenøvelser. De fleste motstandsfolk deltok i alle de tre virksomheter, og risikerte dødsstraff. Samtidig benyttet okkupantene norske medarbeidere til å spionere, angi og infiltrere motstandsmiljøer. Ingen kunne stole på noen. Første bud var derfor å si minst mulig, og motstandsfolk ble instruert til å holde munn. Motstandsbevegelsen vokste seg sterkere da tysk militær overlegenhet ble svekket etter krigsvinteren 1941-42. En viktig oppgave for motstandsbevegelsen var å hindre tvangsmobilisering.

Kurervirksomhet

Den norske legasjon i Stockholm var det viktigste bindeledd mellom Regjeringen i London og Hjemmefronten. Kurervirksomheten var organisert av legasjonen med hjelpere på norsk og svensk side. Når det gjelder Rømskog, var det vitterlig en slik kontakt gjennom Thoralf Ringsbu, skjønt det mangler dokumentasjon om hvor formell den var.⁶⁸

Han forteller selv at han var et bindeledd mellom nordmenn på norsk og svensk side av riksgrensa. Under alle omstendigheter fikk han flere oppgaver innen motstandsbevegelsen, og var blant annet med på å løse flyktninger over riksgrensa. Her var han lommekjent, og visste om alle stier og lønneveier. Hvilke oppgaver hadde for øvrig kurerene?

Kurertrafikken innebar føring av post og varer over grensa for videre forsendelse til Oslo. Kurerene opprettholdt forbindelsen til Stockholm, og bragte informasjon begge veier. De besørgte også viktige forsyninger som våpen, sabotasjemateriell, radio- og trykkeriutstyr, samt medisin, mat og penger. Kurersjefen, skikongen Johan Grøttumsbråten, var knyttet til Legasjonen i Stockholm.

Det bodde flere kurerer på andre siden av grensa. En av dem var angivelig Rudolf Myrvold på gården Nol-Gate i Remjäng sør for Koppom. Han hentet i Arvika filmer og annet illegalt materiale, som han bar over til Engen på vestsiden av Rømsjøen. Her bodde broren, Kristian Myrvold, som var første kontaktmannen på norsk side.⁶⁹

Noen kurerer fulgte dessuten flyktninger over grensa. Flere av dem var til daglig skogsarbeidere, som kjente alle tømmerveier og stier over grensa. Det var også mange gode hjelpere bak kulissene på begge sider av grensa. De arbeidet i det stille, og flere av dem var kvinner. Det var et nettverk av kvinner som ordnet sengeplasser, laget mat og kokte kaffe til alle nattevandrende flyktninger og loser. Ikke få kvinner var selv kurerer

og flyktningloser, eller de drev motstandsarbeid på andre områder. I noen tilfeller var også barn involvert. Felles for dem alle var stor lokalkunnskap og en uegennyttig holdning til et farefullt arbeid med livet som innsats. Motstandsfolk var anonyme, og ennå i dag kjenner vi navnet på bare enkelte. De tusenvis av turer kurerene gjennomførte kommer sjelden med i offisielle statistikker.

I løpet av krigsåra ble til sammen 65 personer i Øymark, Rødenes og Rømskog arrestert av tyskerne på grunn av forskjellige forhold. Over halvparten av dem ble tatt for kurer- og flyktningtrafikk.⁷⁰

Flyktningtrafikk

Etter hvert som okkupasjonsmakten strammet grepet om det norske samfunn, økte flyktningtrafikken. Hele grensa fra Svinesund til Treriksrøysa er over 1600 kilometer lang, og store strekninger av grenselandskapet mot Sverige består av skog og sjø. Dette gjelder ikke minst Rømskog. Det var umulig for tyskerne og NS å føre fullstendig og effektiv kontroll med en slik grense. Over halvparten av flyktningene til Sverige dro via Østfold, som dermed var landets største «eksportfylke». Halden var «eksportkommune» nr 1, og ellers rømte det folk gjennom Aremark, Marker og Rømskog. Helt i syd var det forbindelse over Hvaler til Koster og skjærgården rundt Strömstad. Mottak av flyktninger på svensk side var i nåværende Strömstad og Tanum kommuner, og i grensekommunene i Dalsland og Årjäng – Östervallskog i Värmland.⁷¹

Flyktningene utgjorde en sammensatt gruppe, og ikke alle var politiske flyktninger. For å skjerpe kontrollen ble det som kjent, 1. juli 1941 opprettet et eget norsk, nazistisk stats- og grensepoliti i tillegg til det tyske. Begge var underlagt SS-Polizei.

Den tyske okkupasjonsmakten var altså lite synlig i Rømskog. Vakthold foregikk bare

Grensepoliti Borger Stensli på vakt ved Rømskog tollstasjon. Grensepolitiet, også kalt Grepo, var den suverent største avdeling av Statspolitiet, formelt opprettet høsten 1941 og i funksjon fra januar 1942. Grensepolitiet arbeidet med flyktningsaker, jødespørsmål, falske legitimasjonskort, grenseboerbevis og passersedler. På sitt største, i 1943, talte styrken 183 mann. Eier: Hemming Ringsby.

ved tollstasjonen på Trosterud, og ble ivare tatt av tysk grensepoliti med base på Ørje. En grepo-mann var stasjonert i Rømskog. Det kjennes ikke til noen kontroverser mellom tyskere og bygdefolk.⁷²

Det var tre kjente fluktveier over grensa fra Rømskog; nemlig Flatasetra, Teigen/Østtुकun og Røvassdammen. Det gikk bilvei frem til Flatasetra, og den såkalte «Kommunistruta» gjennom Søndre Høland nådde frem til Sverige denne veien. I Rømskog ble strekningen kalt «Williamsruta».

Virksomheten ble organisert utenfor Rømskog, og hadde sitt utspring gjennom Oslos østmark, Øyeren i Fet og Sollia i Høland. Hovedveien over Trosterud tollstasjon

var som kjent det eneste sted i Rømskog som var offisielt bevoktet av tysk grensepoliti. Det er ikke kjent om noen ble stanset eller arrestert her i organisert flyktningstrafikk, men bygdefolk hadde god kontakt med sine svenske naboer.

Teigen/Østtjukun hadde et svensk nabo-skap, som ga aktiv støtte til slekt og venner på norsk side. Særlig Systemon er omtalt som et sentralt sted for informasjon og vareformidling over grensa. Røvassdammen var et grensepasseringssted som var meget benyttet av flykninger og nordmenn i kontakt med norsk myndighet i Sverige. Ifølge ubekreftede opplysninger opererte i dette området SOE (Special Operations Executive, britenes organ for offensiv og irregulær krigføring) og XU (den største norske etterretningsgruppa) under ledelse av Johan Grøtumsbråten.

Oslo var utgangspunktet for flyktningsrutene til Sverige. Her var senteret for motstandsbevegelsen, og her lå også hovedkvarteret for Gestapo. Illegale husverter gjemte flykninger i Oslo før de ble tatt over til Sverige. Blant flykningene var det også mange utlendinger som var kommet hit fra kontinentet før 1940. Flere av dem var jøder og politiske flykninger. Etter hvert kom det en lang rekke ruter fra Oslo, likesom tråder fra en edderkopp. En viktig seksjon i flyktningsarbeidet i Oslo ble derfor kalt «Edderkoppen».

De viktigste rutene fra Oslo gikk over Eidskog, Odalen, Setskog, Rødenes, Rømskog, Ørje, Aremark, Rakkestad, Halden, Hvaler og Fredrikstad. Vinterstid gikk noen på skøyter over Iddefjorden til Krokstrand eller Hälle, og om sommeren kunne noen av de sprekeste svømme over. Trafikken var da blitt organisert i faste former og større omfang. Og det var mange ledd. For øvrig var det organisert flyktningstrafikk over Moss og Fredrikstad.

Flyktningsstrømmen økte fra senhøsten 1940, og blant flykningene var de første motstandsfolkene, som var blitt avslørt, og måtte vekk. På slutten av året 1942 økte antall jøder på flukt. Det største problemet for flykninger og loser var ikke den siste etappen frem til grensa, men det å komme ut av Oslo. For øvrig var det særlig vanskelig å krysse Glomma og Haldenvassdraget med sjøer og elver som naturlig hindring. Ved overfartsstedene ved vassdraget hadde tyskerne og NS best kontroll. Fetsundbrua var et farlig knutepunkt for flykningstrafikk. Mye av trafikken gikk derfor med båt over Øyeren på sommertid, og på isen om vinteren. Grenselosene var lommekjent i terrenget, og visste om alle krokveier. De var godt kjent med den strenge bevoktingen av Fetsundbrua.

Flyktningsruter i Rømskog

Hovedruta i vår bygd gikk over Flatasetra.⁷³ Dette var møteplass for flere ruter. Skirfoss nord for Kroksund var et viktig punkt for trafikken til Flatasetra. Den største flyktningstransporten gikk fra Søndre Høland til Rødenes og videre inn i den sørvestlige del av Rømskog. Den passerte Sundrud og Flaten skog og gikk videre over riksgrensa til Römungsnäset. Skogsbilveiene her gjorde det mulig å bruke lastebil helt frem til Flatasetra.

I oktober 1944 var noen motstandsmenn på vei hjem fra Sverige. Blant dem var Sivorgs eksportsjef Dag Egede-Nissen. (Sivorg er Hjemmefrontens sivile organisasjonsdel). De dro over Römungsnäset, og da de skulle krysse veien ved Flatasetra, ble de overrumplet av bevæpnede stapofolk (Stapo – Statspolitiet), som sprang ut av en bil. Motstandsfolkene ble arrestert, og sensitive opplysninger tatt. Dermed ble Sivorgs rute over Rømskog ødelagt. Henry Hauge, som var rutesjef for Sivorg-ruta over Høland og Rømskog, kom seg unna.⁷⁴

I området rundt Rømmungen i Rømskog og Østervallskog var det særlig stor flyktningetraffikk. Flatasetra var et viktig punkt, for hit var det vei og kort avstand til den avsidesliggende gården Rømmungsnäset i Sverige. Her gikk «Williamsruta» også kalt «Kommunistruta» som tusenvis av flyktninger fulgte. Ruta startet ved Basnes ved Mjermen etter overfart av Mjermen til Bjurbekken. Derfra gikk den over Skarabolmosen videre til Steinstjern og Vortungneset. Herfra til Røytjern fulgte flyktningene med til Engemosen og fortsatte videre stort sett langs den blå stien, som i dag er avmerket på kart.

Thoralf Ringsbus oppdrag med å løse flyktninger kom aldri inn i noen fast ruteordning. Dette var en del av sikkerhetsopplegget. Han gikk med flyktningene når forholdene lå til rette for det, og han løset aldri mange på en gang. Man fryk-

tet provokatører, og før de la ut på ferden var det viktig å utveksle stikkord. Losen kunne si omtrent slik: «God kveld! Så dere den reven?» Så kom svaret: «Ja, det måtte være en flyktning!» Dermed var stikkordet gitt, og Thoralf fortsatte: «Kom med meg,

Landsfiskal Åke Hiertner fra Koppom i Järnskog var en av dem som sendte mange flyktinger tilbake til Norge. Han overtok embetet 1. oktober 1941, og hans distrikt omfattet Skillingmark, Östervallskog, Järnskog og Töcksmark, som utgjorde omtrent strekningen mellom Magnor og Ørje.

Hiertner førte nøyaktige lister over alle som passerte grensa fra Norge frem til 8. mai 1945, og nesten 10 000 navn er oppført. Foruten nordmenn, som var i flertall, var det folk fra 22 nasjoner og flere statsløse.⁷⁹

Han var en typisk byråkrat og praktiserte loven til punkt og prikke, og håndhevet dermed Sveriges nøytralitet. I ettertid er det reist spørsmål om hvor nøytralt Sverige egentlig var, siden tyskerne kunne bruke landet til transitt av materiell og soldater.

Etter flukten fra Rømskog i november 1942 møtte Max Tau landsfiskalen på hotellet i Töcksfors. En av landsfiskalens oppgaver var å besiktige flyktinger. Hiertner var for øvrig interessert i litteratur, og dermed ble det straks etablert en god kontakt mellom de to. Tau har gitt en interessant beskrivelse av møtet, og han uttaler: «Åke Hiertner hørte til dem som uten selv å ha opplevd flyktingens skjebne, eide en dyp, indre forståelse for hva den var. Før han sendte fra seg de nyankomne, tok han dem meget nøye i øyesyn. Den som ikke hadde skikkelig skjorte, fikk en av ham.»⁸⁰

Langt fra alle flyktinger kunne gi samme rosende omtale, og det finnes dokumenterte tragiske skjebner.

så skal dere få en skautur.» Ferden videre mot svenskegrensa var nå i gang. Når de var kommet såpass langt inn i skogen at de følte seg trygge, tok de en hvil. «Det hendte også at jeg tente et lite bål, hengte over kjelen, og spedde på med ekte svenske bønner.»

Flyktingene visste ikke hvem Thoralf var, og han kjente heller ikke dem. Likevel var det som om de kjente hverandre. De siste kilometer av turen var en stri tårn for mange. Det var stor glede da han endelig kunne si: «Nå er dere i Sverige!»⁷⁵

Det var størst fare for å støte på norske okkupasjonsmyndigheter. Tyskerne holdt seg helst til hovedveiene, og våget seg sjelden utenfor allfarvei eller inn i skogene. Det var til stor fordel for både motstandskamp og flyktingtransport at okkupantene holdt seg unna villmark, og manglet oversikt over alle fluktrutene. Flyktingferdene gikk derfor på lønnstier inne i de mørke grenseskogene. Til gjengjeld måtte losen være ekstra vakt-

som når følget skulle krysse en hoved- eller bygdevei. Kanskje sto det grensepoliti rundt nærmeste sving. Dette ble etter hvert en del av rutinen. Men angivere kunne man aldri gardere seg mot. De fantes der man minst kunne ane det.

Hundrevis, trolig over tusen loser, var i tjeneste i kortere eller lengre tid. I rutene fra Oslo kunne noen ganger to fulle lastebiler dra i følge. Av og til ble det brukt drosjer. Ferden stanset ikke før i Rømskog eller i grensebygdene lenger sør.⁷⁶ Siste etappe gikk nesten alltid til fots i mørke og i ulendt terreng, og det kunne være strabasiosøst for gamle, syke, kvinner og barn. Losen gikk foran med ryggsekk og annen oppakning. Han bar kanskje også et barn på ryggen. Spedbarngråt var et problem, og små barn var derfor ikke populære i flyktinggruppene. Som regel fikk de sovemedisin på veien mot Sverige.⁷⁷

Nervene sto ofte på høykant, og dramatiske situasjoner kunne oppstå. Mens trafikken var på det største, måtte enkelte loser

tørne ut flere ganger i uka. Samtidig skulle de passe sitt daglige arbeid, og de nattlige ekspedisjoner måtte ikke vekke mistanke i nærmiljøet.

Sjåførene

Ikke minst sjåførene var hardt presset, og i enkelte harde perioder kjørte de på fenedrprintabletter (psykostimulerende legemiddel – amfetamin). Alle som var med i denne virksomheten, jobbet som kjent med livet som innsats. Det var en stor lettelse når flyktningene var kommet vel over til Sverige og til nærmeste svenske militærforlegning. Derfra gikk ferden videre til Kjesäter eller et annet sentralt flyktningsmottak. Men ikke alle svenske vaktmenn og landsfiskaler var like vennlige. Landsfiskalen var svensk statlig tjenestemann i rettsapparatet. Han var anklager og politimester med arbeidsområde på landsbygda. Det hendte at de sendte jøder og andre flyktninger tilbake over grensa og rett i armene på tyskerne.⁷⁸ De fleste endte i

døden. Det fantes også svenske nazister, spioner og angivere, som kunne være farlige for det illegale arbeid og motstandsbevegelsen i Norge. Värmland var kjent for sine mange nazisympatisører.

Lokale losere og kurerer

Johs. Skau (1905-98) var kurer fra Rømskog. Han dro til Oslo med varer og tok med seg flyktninger tilbake. Det var mye sambandsutstyr gjemt blant vanlige varer. Han brukte falske pass. Skau ble til slutt tatt i Setskog. Også to flyktninger ble tatt, men slapp straffefølgelse. Det er særlig merkelig at Skau slapp straffefølgelse. Ifølge Terbovens forordning av 26. september 1941 var det dødsstraff for ulovlig å forlate norsk område, eller bistå personer under flukt. Samme straffeansvar, uansett partitilhørighet, gjaldt kjennskap til slike forbrytelser. Rømskog var intet unntak.

Andreas Tørnby fra Rømskog var blant dem som ble arrestert for kurer- og flyktningvirksomhet.⁸¹ Andreas Tørnby drev

Innsettelsestid	27/10.43. H. 1943	Frakke	
Navn	Anton Jørgensen	Jakke vindfjable.	
Stilling	Handarbeider.	Vest grå	
Fødselsdato	15/10.1888.	Bukse grønn	
Fodested	Rømskog	Busserull	
Bosted	Bjæskiløngen: Rømskog.	Ulltrøye Ant. v. m. v. v. v.	
Høyde	1.69 m.	Skjorte blå	
Hår	Blond.	Underbukse linnhvitt	
Skjegg		Sko	
Øyne	Blå	Stovler lakkørn	
Statur		Stromper sorte lunge.	
Særkjønne		Krave	
	Vekt: 74 kg.	Skjerf	
		Lue grå	
		Hatt	
	V. T. F. 4.		

Det ble vist tysk grundighet ved alle arrestasjoner slik som her da Anton Jørgensen ble arrestert 27. oktober 1943 og fengslet på Bredtvedt. Noen dager seinere ble han flyttet til Møllergata 19, og 27. november til Grini. Han fikk fangenummer 8952. Der var han til han ble løslatt 6. april 1944.

Opplysninger fra «Nordmenn i fangenskap» og «Norske fanger» under «Riksarkivets vårslipp 2010».

Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei
und des SD, Oslo

Polizeifangenenlager Grini

Der Tag der Entlassung kann nicht angegeben werden.

Der Häftling darf im Monat . . . Briefe oder Postkarten empfangen und absenden. Eingehende Briefe dürfen nicht mehr als 2 Seiten à 20 Zeilen enthalten und müssen übersichtlich und gut lesbar sein. Geldsendungen sind nur durch Postanweisung zulässig, deren Abschnitt nur Vor-, Zuname, Geburtstag, Häftlingsnummer trägt, jedoch keinerlei Mitteilungen. Geld, Fotos und Bildereinlagen in Briefen sind verboten. Die Annahme von Postsendungen, die den gestellten Anforderungen nicht entsprechen, wird verweigert. Unübersichtliche, schlecht lesbare Briefe werden vernichtet. Lebens- und Genussmittelpakete (Rauchwaren etc.) sind verboten. Besuchs-erlaubnisse sind beim Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Oslo, Viktoria terrasse 7, einzuholen. Im Lager kann alles gekauft werden.

15/1 44

Der Lagerkommandant.

Kjæreste Lene Jane og Jens. Minne beste ønsker til dere for det nye år. 43 gikk det opp, et for oss tungt år. Vi får håpe at 44 blir godt, at vi snart kan bli gjenforenet, jeg ønsker og tror. Jeg hadde en god jule, veldig tåk, lenn, pappa skal julekvelden feires uten en liten kjennelse fra de kjære - men ut på kvelden kan komme fra dere og søstrene, å være del av det og gjøre meg glad. Hakkat tre 30e og 80e, lenn. så store og kjente dere guttene med er litt, så glad det skal bli å være sammen igjen, så skal vi ta igjen noe av det vi har gått og [redacted] [redacted] Vi er så takknemme, å være godt vi får være friske. Synd at dere har mistet hjelperen, men jeg håper du snart er. - Ellers for du fortalte at du kan høre for å få noen til deg. Så vi så la det så godt så kan høre Lene og dere små guttene mine får fortalte og være til store og sterke og være sunde og greie med mer. Jeg har alt hva jeg trenger. Hvis så kjærlig til lenn og jeg og alle Sirkula, alle nummer og til hause. Høstlige hilsener fra din hustru, dere for

Andreas Tørnby (1907-95) ble arrestert og fengslet i halvannet år og det meste av tiden var han på Grini. Både inn- og utgående post var underlagt sensur.

Kopi av et brev han skrev hjem til kona Anne i januar 1944. Eier: Bjørn Tørnby.

lastebiltransport som næring og kjørte Rømskog–Oslo tur/retur. Foruten varer hadde han plass til passasjerer, og tok noen ganger med flyktninger. En gang fulgte det også spioner med. Han ble arrestert 3. september 1942, og kjørt til Møllergata 19. Derfra ble han overført til Grini som fange nr. 6232. Hans kone Anne fikk ikke beskjed før 14 dager etter arrestasjonen, og han ble løslatt 2. mars 1944 etter halvannet år i fangenskap. Bilen han brukte til flyktningstransport og annen illegal virksomhet, ble beslaglagt ved arrestasjonen.⁸² Han ble intervjuet av Mari Haukvik i 1990, og forteller detaljert om arrestasjonen og oppholdet på Møllergata 19 og Grini.⁸³

Bård Dahlum (1915-73) ble arrestert og satt en drøy måned i fengsel i Halden. Her fikk han en tøff behandling. Han ble anmeldt av en annen rømsjing for å ha svenske aviser. Bård var en meget flink tømmerhugger og etter påtrykk fra Ole A. Stang (1872-1955) gjennom sin sønn, minister Axel Stang (1904-74), ble han sluppet fri.⁸⁴

Det var som kjent strengere kontroll på slutten av krigen. Selv om Skau måtte slutte med flyktningstrafikken, fortsatte han visstnok med annet illegalt arbeid. Han hentet radioer i Sverige og leverte dem i Oslo. Til dette formål ble det laget et hemmelig rom på lasteplanet. Fra Oslo tok han med ulike papirer og gjenstander som skulle videre til Sverige. En dame, med dekknavn Lilly, var kontaktperson i Oslo. De møttes på ulike steder i byen.⁸⁵

Etter hvert skulle også flere andre delta i slikt illegalt arbeid. Mange lastebiler gikk med kull fra kullbrenneriet på Flatasetra. Beliggenheten er meget avsides langt inne i skogen ved grensa mot Sverige. Samtidig er det her kort vei til hovedveien mellom Oslo og Stockholm. Derfor var dette et av de viktigste steder i Norge når det gjaldt flyktning- og kurervirksomhet. Følgelig var arbeiderne her under et konstant press fra

illegale organisasjoner, og de følte stadig livsfare. Ole Burås og Thor Bjerke var kjente flyktningloser her inne. I det daglige drev de vedkjøring med hest. Harald Øiestad hadde lastebil, og kjørte også kullknuseren, som ble drevet av det ene bakhjulet på bilen.

Trekull var et særlig ettertraktet produkt under krigen fordi en del biler brukte det som drivstoff. Når lasten ble losset i Oslo, var det ikke bare trekull. Underst på lasteplanet var det skjult våpen, sekker med sprengstoff, trykkepresse og radioapparater, som var kommet fra Sverige. Der lå det også mye mat beregnet på hjemmestyrkene i Nordmarka. Varene ble rodd over Rømungen til Flatasetra. To svenske tollere, Åleby og Andreasson, hjalp til. Varene ble plassert midt på lasteplanet og dekket til med kull på sidene og over. Deretter var det å fyre opp i generatoren og begi seg på den farlige veien til Oslo. Det var ikke lov til å kjøre lenger enn til Askim uten ekstra kjøretillatelse, og Harald Øiestad hadde en hel bunke søknads-skjemaer ferdig stemplet av lensmann Sverre Lislegård i Øymark. Han trengte bare å fylle ut og underskrive med dekknavnet «Osvald Nythe – betjent». Han og andre sjåfører måtte trene ganske mye for å få til denne underskriften.

Askim var et farlig sted når det gjaldt kontroll, og de svarte kullene var meget bra til kamuflasje. Tyskerne hadde nemlig ikke noe særlig lyst til å rote i dem. Ved Ski måtte blendingshettene settes på billyktene. De hadde en spalte som var fem cm lang og én cm høy. Lyktene ga dermed så lite lys at den beskjedne farten med vedgass måtte reduseres enda mer. Ved ankomsten til Oslo ble først kullet losset, og deretter var det en nervepirrende kjøretur gjennom byen med bare illegale varer. Disse ble levert til en hestekjører, som fraktet dem videre dit de skulle.

Øg bilene kjørte som nevnt i retur med

Arbeidslivet gikk sin gang, også under krigen. Her brenner Johan Nilssen kull for Anders Taraldrud ved Torneby sag i 1941. Skogeierne fikk pålegg om å levere både kull og ved. På Torneby disponerte man to lastebiler. Mye kull fra Rømskog ble solgt til Oslo, og i disse lassene lå det ofte gjemt illegalt utstyr fra Sverige til den norske motstandsbevegelsen. Eier: Nils Nilssen.

Situasjonen ble vanskelig etter at kullbrenneriet på Flatasetra tok fyr og brant ned. Kullageret tok etter hvert slutt, men den illegale transporten måtte likevel fortsette. Til slutt hadde de ikke noe annet å dekke varene med enn en gammel presenning. Harald Øiestad husker spesielt en gang de kjørte med mange 400 liters jerntønner fulle av varer. De dro presenningen over, og hjelpegutten Ole Svendsby, som var kjent for sine mange snedige påfunn, krøp under. Han la seg på tønnene og sov fra Rømskog til Oslo. Det fortelles at Ole i en tysk kontroll ble spurt om hva det var i tønnene. Han ba dem skyte et skudd gjennom dem. «Er det sprengstoff, så smeller det. Men er det tyttebær, så renner det!» Tyskerne bare ristet på hodet og gikk.⁸⁶ Han snakket neppe tysk, og soldatene forsto antagelig ikke noe.

flyktninger. De ble plukket opp forskjellige steder i byen, og en personbil kjørte gjerne foran for å rekognosere. Langs ruta mot Rømskog var det gjort avtale med lokalbefolkningen, som varslet når det var fare på ferde. Dersom for eksempel en sykkel sto parkert et bestemt sted på den ene siden av veien, var det fritt frem. Sto den ikke der, varslet det fare. Det gikk omtrent fire slike turer hver uke, og langs ruta var det 30 - 35 personer som samarbeidet. For sjåføren var det om å gjøre og komme til Flatasetra og laste ny last så snart som mulig, selv om han hadde kjørt flyktninger hele natta. Han måtte skjønne det daglige arbeid, slik at makthaverne ikke fikk mistanke om at han drev med illegalt arbeid.⁸⁷

Øiestad måtte slutte med flyktningstransporten fra Oslo etter at han kom med i kurrervirksomheten.

Som tidligere beskrevet, foregikk en del sivil virksomhet som skalkeskjul for illegalt arbeid. Bak kulissene på lovlige foretak kunne det forekomme betydelig motstandsarbeid.

Under hele krigen var okkupasjonsmyndighetene svært opptatt av å styrke brenselsforsyningen og sikre seg trelast. Skogrike kommuner fikk strenge pålegg om å skaffe et visst kvantum ved og skurlast. Påleggene ble stort sett etterkommet, men etter hvert måtte man trenge stadig dypere inn i skogene for å få tak i tilstrekkelige mengder av ønsket virke. Rømskog hadde mange uveisomme, øde skogstrekninger langs riksgrensa, der det var rikelig med trevirke. Men de ble regnet som såkalte nullområder, fordi driftene var vanskelig tilgjengelig og derfor ulønnsomme. I slike områder langt fra allmenn ferdsel kunne det opprettes fluktveier og base for motstandsarbeid. Ifølge informanter var sagbruket ved Hølvannet, som ble etablert under krigen, kamouflasje for illegal virksomhet.

Saga ved Hølvannet

Per Erik Nilssen har sett nærmere på anlegget av saga, og skriver følgende:

Gode forekomster av bjørk, som også var godt egnet for snekkervirke, var foretakets økonomiske grunnlag. Trelastforretningen til Jens Frang i Oslo var avhengig av god kvalitet på bjørk i sin finerproduksjon. Trevirket ble før krigen importert. Under okkupasjonen var utenlandske handelslinjer brutt, og derfor fattet firmaet interesse for norsk virke. Av en eller grunn fikk eierne vite at det ved Hølvannet sto bjørk godt egnet for finerproduksjon. Firmaet kom til enighet med Sigurd Dahl om levering av bjørk og oppsetting av sagbruk ved Trandemsetra. Sønnen Bjarne Frang som ledet bedriften, var imidlertid mer opptatt av å få reist et sagbruk nær svenskegrensa, og fikk tillatelse. Betingelsen

var at bedriften selv sørget for å bygge vintervei frem til saga. En gunstig tomt ble funnet ved Hølvannet i Trandem skog. Eier var Margrethe Tukkun Berg.⁸⁸

Hvorvidt trelastvirksomhet var eneste grunn til at bedriften bygget vintervei av høy standard inn til vannet med delelinje til Sverige, spekuleres det fortsatt i. Den vel seks kilometer lange veien ble i 1941 anlagt fra Trandemsetra, over Gjesstjern, Sundvannet og Flinttjernmosen til Hølvannet.⁸⁹

På den tid var alle dampmaskiner i Rømskog i bruk, bortsett fra én. Gulbrand Taraldrud hadde en ledig ved Fjørbeekktjern, like ved riksgrensa. Selv om maskinen sto bare noen kilometer fra Hølvannet, skulle transporten vise seg å by på mye besvær og dramatik.

Lastebilsjåfør Bjarne Skullerud fra Bjørkelangen hentet dampmaskinen ved Fjørbeekktjern og kjørte den som tilhenger langs Langebekk og inn i Östervallskog på svensk side. Ved hjelp av gode forbindelser fikk man tillatelse til å ta maskinen over til Norge. Veien inn i Norge gikk via tollstasjonen ved Trosterud, og transporten fortsatte på den gamle veien over Nes og flytebrua ved Hagsund, og videre nordover bygda til Trandemsetra. Transporten med kurs for Hølvannet fortsatte med gassgeneratorfyrte lastebiler som trekraft innover den nye vinterveien. Men så langt kom ikke ekvipasjen uten store komplikasjoner. På vei mot Gjesstjern røyk bakakselen på lastebilen. Dampmaskinen ble da påmontert plankemeier, som gikk tungt i snøen. Trelastfirmaet kjørte med sin egen bil.

På vei over Sundvannet merket sjåføren at isen var i ferd med å briste, og forsøkte å øke farten ved å koble over fra vedgassbrensel til bensin, men det var for sent. Maskinen dro lastebilen med seg ut til syv meters dyp i Sundvannet, 50 meter fra land. Sjåføren greide å redde seg i siste liten.

Det var sparsomt med underholdnings-tilbud i Rømskog under krigen. En dampmaskin på bunnen av Sundvannet var en sensasjon, og vekket så stor oppmerksomhet at det en søndag ble rene folkevandringen til skogsvannet i ødemarka.

Det ble iverksatt en storstilet redningsaksjon hvor bygdefolket deltok med all sin kunnskap. Jørgen Jovall på Trandemsetra var en tusenkunstner, som fikk laget en gedigen dregg. Av en bakaksel fra en lastebil smidde han en diger krok, som de greide å feste i støtfangeren på lastebilen. Men det var umulig å heve lastebilen og dampmaskinen samtidig. Derfor ble det montert en baufil på en lang stang. Ved hjelp av denne redskapen greide Helge Moen å file av lenken mellom de to sunkne maskinene. Dette var en nitidig og presisjonskrevende jobb.

Både lastebilen og dampmaskinen ble således berget. Men for å heve dampmaskinen måtte det hentes dykkere fra Oslo. Den ble kjørt videre med hester. Etter en strabasios ferd på norsk og svensk side kom maskinen endelig til Hølvannet etter å ha tilbakelagt fire mil, mesteparten gjennom bygda. Etter dukkerten i Sundvannet fikk den navnet Moses. Kroken som Jørgen Jovall smidde, henger i stabburet på Kurøen som et minne om tildragelsen.

Jens Frang var heldig med sitt sagbruk ved riksgrensa de to - tre år han drev. Vinterkulda var ekstra hard, slik at sjøer, tjern og myrer var tilfrosset. Dermed fikk de utvirke det ellers var vanskelig å transportere. Veien ble slåddet, og var i så fin forfatning at den ble betraktet som en autostrada i skogen. Det ble hugget store mengder reisved, og saga gikk for fullt. Firmaets kontor var i Jørgen Jovalls hytte ved Gjesstjern. Kontorfunksjonærene Semb og Palbo bodde der og deltok i administrasjonen av driftene. Som skogeier sto Sigurd Dahl selv som hovedansvarlig for driftene. Telefon lånte de

på Trandemsetra. Samtalene mellom Oslo og Rømskog var både lange og gåtefulle, og vertskap og bygdefolk ante nok at det foregikk noe illegalt.⁹⁰

Fra og med høsten 1941 foregikk det omfattende uthogst i skogene rundt Hølvannet, og alt tilgjengelig lastebilmaterieell ble rekvirert til transporten. Den gang ble lastebilnæringen i grenseområdet administrert av Johan Slorafoss i Rømskog Samvirkelag. En dag under krigen ble det registrert 42 lastebiler med ved eller trelast fra Hølvannet.

Okkupasjonsmyndighetene oppdaget ikke illegale sendinger og agenter som lå gjemt i lasten. Det vanlige var å legge vedkoster på kantene og plassere våpen og utstyr i midten. Det er uvisst hvor mye som ble transportert til motstandsbevegelsen i Oslo denne veien. Angivelig var det store mengder, og bygdefolk, enten de var partimedlemmer eller ei, skal ha vært oppmerksomme på at det foregikk noe illegalt. I ettertid er det vurdert om veibyggingen til Hølvannet ble finansiert med midler fra de allierte. Det var kort avstand mellom saga ved Hølvannet og Røvassdammen, som var et sentralt punkt for informasjon og vareformidling med norske myndigheter i Sverige. Men det eneste som kan dokumenteres, er at Bjarne Frang var involvert i motstandsbevegelsen.⁹¹

Det var i så fall neppe noen tilfeldighet at Bjarne Frang, som ledet trelastforretningen til sin far Jens Frang, insisterte på å få saga lagt så nær grensa som mulig. Dermed kunne det åpnes en ny veiforbindelse like inn til grensa mot Sverige, hvor det var enkelt å transportere våpen og illegalt utstyr sammen med planker og ved, samt agenter på vei til Oslo.

Johnny Jørgensen, født 1922, forteller at det under krigen var vanlig å se agenter i hvite forsvinningsdrakter på ski over Hølvannet. Han kan bekrefte at det var stor illegal trafikk over Hølvannet, og mener den var en

av de viktigste. Den gang var han sveivegutt for Andreas Tørnby og Johannes Skau, og var med på å hente mange lass plank og ved fra saga ved Hølvannet. Bjørkeplankene ble fraktet til Bjørkelangen og lastet i jernbanevogner. På Sørumsand ble de omlastet for videre transport på Kongsvingerbanen og videre til Jens Frangs trelastlager på Loenga i Oslo.⁹²

All transport var underlagt okkupasjonsmyndighetene, og man måtte ha kjøretillatelse for å bruke bil. Bestyrer Johan Slorafoss hadde ansvaret for transportsentralen i Rømskog. Han utstedte kjøretillatelser med norsk og tysk tekst, som ble klistret godt synlig på frontruta. Ifølge Johnny Jørgensen var transport av illegale varer ikke organisert i faste ruter. Svenske kurerer henvendte seg mer tilfeldig til sjåførene. Ikke alle sjåfører våget å delta, men Johannes Skau og Andreas Tørnby tok altså sjansen. Som sveive- og hjelpegutt var selvsagt også Johnny Jørgensen medskyldig. Han forteller at apoteker Waldemar Lindaas på Bjørkelangen var en sentral person i nettverket. Flere sekker og kasser med illegale varer ble kjørt til ham. Han og andre mottakere på Bjørkelangen fikk ikke bare varer fra saga ved Hølvannet. Også fra Eidet ved Rømsjøen var det transporter, som besto av våpen, ammunisjon, mat, aviser og tidsskrifter i sekker og kasser, ofte plassert på toppen av lasset. Det ble benyttet samme slags sekker til knott og illegale varer, og sekkene lå blandet om hverandre. Johnny Jørgensen husker flere nervepirrende episoder under slike transporter.⁹³

En annen sjåfør, Åge Lunner, født 31. august 1923, forteller også om virksomheten. Han var godt kjent med den illegale trafikken av våpen- og utstyrssendinger spesielt i bilene som transporterte brensel. Han husker godt han kjørte mange vendinger med bjørkeplank til Jens Frangs trelastla-

ger i Schweigaardsgate i Oslo. Det lå midt i smørøyet for motstandsbevegelsen i Oslo. Han mener at det helst var på Jens Frangs biler det ble gjemt våpen og utstyr. De hadde også agenter fra Sverige til Oslo gjemt i lasten.

Det var ellers bare sporadisk flyktningstrafikk over Hølvannet. Lunner forteller at han hadde med seg bare noen få, som fikk kort vei til Sverige over Hølvannet.⁹⁴

Det var vanlig å holde flyktningrutene unna steder hvor det foregikk annen illegal virksomhet. Ifølge Per Erik Nilssen kan det være forklaringen på at det var forholdsvis få flyktninger som ble ført over grensa i nordre Rømskog.⁹⁵

Jødeforfølgelse

I november–desember 1942 slo okkupasjonsmyndighetene til mot norske jøder. Norsk statspoliti og sivilpoliti gjennomførte systematiske forfølgelser under ledelse av politisjef Karl A. Marthinsen. Vel 700 norske jøder endte i gasskammer, eller døde på annen måte i den ytterste nød. Bare 25 deporterte norske jøder kom levende hjem igjen. Mellom 900 og 1000 ble berget over til Sverige, og mye av den transporten gikk gjennom Akershus og Østfold på grunn av den korte avstanden. Flere av dem fulgte fluktruter via Rømskog.

Fra slutten av november 1942 gikk det regelmessig trafikk via den såkalte «Kommunistruta» Oslo–Fetsund–Mjermen–Rømskog, og Oslo–Enebakk–Rømskog. Man rodde over Øyeren til Enebakkeset. Denne ruta ble som kjent i utgangspunktet organisert for kommunister på flukt. Sverre Sigurdsson og mange andre nordmenn engasjerte seg i redningen av flyktninger. Dette er den eneste flyktningruta via Rømskog som er noenlunde dokumentert. Når jødeforfølgelsene pågikk som verst, ble det stilt store krav til transportapparatet. «Eksport» var det

vanligste ordet når det gjaldt å få folk over grensa. Sverre Sigurdsson skrev boka «Jaget» om sin virksomhet.

Torkel Fornes, født 1914 i Stavanger, var sammen med Sverre Sigurdsson leder av den faste ruta og ansvarlig for det østlige avsnittet. Fornes fikk dekknavnet «Hans», og 150 kroner uka i betaling. Det var opptil 60 personer med i følgene. Han fulgte flyktningene til Sverige, og tok med våpen, post og andre varer i retur. Som skalkeskjul for sin virksomhet lå også han som kullbrenner, og var skogsarbeider på Vadalen ved Mjermen. Om dagen brente han kull, og fulgte flyktninger om natta.⁹⁶ Han var flere ganger i tyskernes søkelys, og ble nesten tatt.

Rundt 500 flyktninger, de fleste jøder, skal ha fulgt «Kommunistruta» før den ble sprengt i midten av januar 1943.

Römungsnäset

Under hele krigen var småbruket til Rut og Paul Edvinsson på Römungsnäset like sør for Østre Römungen et viktig ledd i det illegale motstandsarbeidet. De hadde drevet småbruket siden 1926, og huset, som var base for arbeidet, lå bare et steinkast inne på svensk område. De hjalp mange flyktninger.

De aller fleste flyktningene via Rømskog kom over til Sverige her. Ifølge Thoralf Tukkensæter ankom vel 6000 flyktninger Römungsnäset i løpet av krigsåra.⁹⁷

Fra Römungsnäset ble flyktningene fulgt ca tre kilometer videre ned til Bönskroken, der de ble innløsjert i en anlagt brakke til flyktninger. Her var det også en egen grensevaktpostering som hadde det nærmeste tilsyn med flyktningene ved ankomsten. På en nabogård hos ekteparet Betsy og Olof Bryntesson fikk flyktningene både mat og hvile.

Den svenske politimannen Carl Gunnar Carlsson var ansvarlig for registrering og videre transport av flytningene til en karantenestasjon i Töcksfors. Her skulle de

bade og gjennomgå legeundersøkelse. Klær og bagasje ble desinfisert. I desember 1943 passerte omkring 600 flyktninger av jødisk herkomst karantenestasjonen, og ca 1300 mennesker ble tatt imot i august og september året etter. De aller fleste var nordmenn. En søndag på den tiden var det flyktninger fra ikke mindre enn syv nasjoner. Alle flyktninger fikk midlertidig oppholdstillatelse og ble videresendt til Arvika og ulike leire.⁹⁸

Andreas Åhs var mannen i den norske familien på Römungsnäset. I 1940 flyttet han med familien fra Ørje til Römungsnäset og ble nær nabo til Paul og Rut Edvinsson.⁹⁹ Gården lå bare noen hundre meter på svensk side av grensa, og han arbeidet på Flatasetra

noen kilometer inne på norsk side. Av myndighetene fikk han et grenseboerbevis, som ga ham rett til å ferdes og arbeide inntil tre mil innenfor norskegrensa. Han drev aktivt motstandsarbeid fra slutten av 1943. Om dagen kjørte han ofte varer fra Sverige til Fjellstua, og benyttet gjerne nettene til å føre våpen over grensa fra Sverige. En dag ringte Harald Øiestads søster og sa bare: «Send to brød!» Hun arbeidet på telefonsentralen og kunne avlytte alle samtaler. «Send to brød» var en kode, og nå visste Andreas at det brennte under føttene hans. Han måtte straks dra over grensa, og det drøydde ikke lenge før det kom en tysk patrulje for å få tak i ham. Men da var han allerede i sikkerhet.¹⁰⁰

Flyktninger på Römungsnäset. Endelig er de trygge, og det smaker med mat og røyk. Her bodde Rut og Paul Edvinsson. De var hjelpsomme og vartet opp med mat og drikke til flyktningene, som kunne være nokså forkomne etter strabaser under flukten. Noen ganger fikk de husrom for natta også. Flyktningene ble sendt til Kroken der det svenske militære tok seg av dem videre. Eier: Per Erik Nilssen.

Max Tau på flukt

En av de mest kjente jøder som passerte bygda i november 1942, var forfatteren og litteraturhistorikeren Max Tau (1897-1976). Han hadde i 1938 rømt fra Hitler-Tyskland, og har skrevet to bøker om sin flukt, først fra Tyskland og deretter fra Norge. I boka «Ein Flüchtling findet sein Land» beskriver han flukten fra Oslo til Rømskog og videre til Sverige.¹⁰¹ Thoralf Tukkensæter, født 1920, har gitt en utførlig beretning av Max Taus flukt fra Tukusetra til Sverige.¹⁰²

Tau hadde fått ansettelse som forlagskonsulent i Johan Grundt Tanums forlag i Oslo, og måtte i oktober 1942 gå i dekning. Han måtte snarest mulig komme seg over til Sverige, og Tanum organiserte flukt fra Oslo. Han eide Tukusetra i Rømskog som feriested. Her er det to kilometer til nærmeste nabo, og 10–12 kilometer til Sverige. I 1942 var det hverken elektrisitet eller telefon i huset. Til eiendommen lå det vedskog, og Tanum hjalp venner og ansatte i forlaget med brensel. Han hadde tillatelse til å kjøre i grensesonen, og derfor gikk det jevnlig vedtransport med lastebil fra Rømskog til Oslo. Sjåfører var Ole og Henrik Bernhus. De gjorde en stor og uegennyttig illegal innsats og måtte passere flere bevoktede, farlige «flaskehals» på strekningen. Det var faste vaktposter ved Lillestrøm, Fetsund, Sørumsand og Bjørkelangen.¹⁰³

En dag bilen skulle tilbake til Rømskog, sa Tanum til Tau at de skulle ut på kjøretur. Tau ble plassert i lastebilen, og Tanum satte seg ved siden av ham. Ole var sjåfør. Fetsundbrua var et knutepunkt med mye kontroll av både last og folk. Tau hadde et typisk jødisk utseende, og måtte skjules så godt som mulig. Da de nærmet seg Fetsund, røykte Tanum sigarer så kraftig at kupeen var stinn av røyk. Ingen kunne se inn der. Sjåføren kunne knapt se kjørebanelen over den smale brua. Heldigvis var det ingen kontroll hver-

ken ved Fetsund eller på veien videre til Rømskog. De kom vel frem til Tukusetra. Tanum hadde tidligere tatt kontakt med herredsskogmester Ole Ringsbu, som ventet på dem. Der var også Thoralf Tukkensæter og foreldrene Agnes og Andreas. Moren ordnet med mat og husly. «Tau så jo litt puslete ut, liten, foroverbøyd og nærmest forskremt. Han var ikke noe prakt eksempelar for en marsj på 10–12 kilometer i nattemørke.» Og han var dårlig til bens. Tau ble plassert i biblioteket blant bøkene, som var hans hovedinteresse. Over et glass vin diskuterte man hvordan han skulle komme til Sverige. Det var for risikabelt å kjøre med bil til grensa, der det var NS-politi og tyske vakter. Derfor var eneste mulighet å gå til grensa, og derfra fem–seks kilometer til svensk militær grensepost. «Vi kunne bare følge Tau til grensa, og så takk og farvel. For å kunne hjelpe ham videre, måtte vi få kontakt på svensk side, og en som møtte oss der. Ole mente at vi måtte få kontakt med Karel på Systemon.»

Ole Ringsbu tok seg av dette, og dagen etter gikk Tanum og Tau tur på skogstier, slik at Tau skulle få litt trening og begrep om terrenget. På riksveien var det ofte kontroll, og Thoralf Tukkensæter ble kontrollert av tyskere etter en sykkelturne ned i bygda for å hente post. Han måtte vise gyldig grenseboerbevis. Dette bekreftet antagelsen om at det var risikabelt å kjøre bil til grensa.

Ole Ringsbu kom tilbake 1. november og meddelte at Karel skulle vente ved Røvassdammen dagen etter klokka seks om morgenen. Tau pakket deretter en liten sekk med det aller nødvendigste, og klokka åtte kvelden før ga følget seg i vei. Tau tok farvel med vertskapet, og Tanum fulgte med til skogkanten. Det var tåke og yr, og til lykt brukte de en fiskebollboks med lys i. Lykta fikk senere navnet «grenselosløkta». Det var to og en halv kilometer å gå langs stien til nærmeste bolighus, som var Nylenda.

Ole gikk foran og bar sekken, deretter Tau, og til sist Thoralf Tukkensæter med lykta. Det å gå på stier med steiner, glatte, kroketete røtter og gjørmeputter var vanskelig nok i dagslys. For Tau var nok denne ferden i mørke og uvisshet et mareritt. Følget tok hvilepauser underveis, og ved halv tittiden om kvelden kom de frem til Nylenda. Her var alt stille og mørkt, og lykta måtte slukkes. Tau hadde greid seg bra så langt, men fra nå av måtte de gå i mørke langs en kjerrevei, som delvis passerte skogholt, gårdsplasser og jorder. Spenningen var stor, og nå skulle de krysse riksveien, som var turens farligste punkt. De krysset veien ved Nordre Trandem, og gikk videre øst for Øvre Moen og forbi Myrvold. Der gikk de inn i skogen igjen, og fulgte en sti vel fem kilometer. Sørvest for Gryttjern tok de en rast med litt mat. Foran dem lå den mest kronglete etappen forbi Gryttjern og opp Kleiva. Dette var en særlig lei og bratt fjellskrent å komme opp. Her måtte derfor Ole Ringsbu dra Tau opp etter armene, mens Thoralf Tukkensæter skjøv på bakfra. Men de kom til slutt opp, og vel oppe begynte Ole å synge Bellmann-viser. Det hjalp på humøret. Omsider kom de til Stangebrøtt, der de måtte ro 1800 meter over til den andre enden av vannet. Her fikk Tau en velfortjent hvil, og han og Ole begynte å snakke om Olav Duun og bøkene hans. Her var begge på hjemmebane. Vel over Stangebrøtt var det å gå videre på stien i regn og mørke. Nå var det bare litt over en kilometer igjen til Sverige. Da de var vel 100 meter fra grensa, stanset de opp. Ole Ringsbu ba dem bli stående, mens han gikk for å kontrollere at grenseovergangen var trygg.

Han kom snart tilbake, og ferden gikk videre over Røvassdammen, og dermed var de kommet til Sverige. Klokkas var da litt over fem om morgenen. Tau var i overraskende

Max Tau tilbake på Tukkensetra etter krigen. Fra venstre Johan Grundt Tanum, Max Tau, Agnes Tukkensæter og Thoralf Tukkensæter. Foto: Indre Akerhus Blad, 1974.

god form etter å ha gått mange timer i den mørke og regnfulle novemberratta i ulendt terreng. Han var ikke klar over at de hadde passert grensa, og Ole ropte at han nå var reddet. De fant ved og gjorde opp varme, og noen av klærne ble hengt opp til tørk. Thoralf Tukkensæter hentet kaffevann, og det ble kaffe og mat. Det var en god og avslappet stemning. Klokkas var seks, og det gikk enda en halv time, men ingen Karel å se. Hva hadde skjedd? Det var risikofyllt å gå mot Systemon, fordi det her var både svenske tollere og militære, som hadde oppsyn langs grensa. Følget følte uvisshet. Men litt før klokka syv kom Karel blid og fornøyd. Forklaringen på forsinkelsen var norsk sommertid, mens Sverige hadde normaltid. Dette hadde man ikke tatt med i beregningen da møtet ble avtalt. Ole og Thoralf kunne

Hvem var den gode hjelper Karel på Systemon? Han var født i Rømskog i 1877 med etternavnet Kristiansen. Familien flyttet til Sverige i 1885. Han var skogsarbeider og skomaker, og giftet seg ikke. Plassen Systemon ligger lengst nord i Gategrenna, to–tre hundre meter til nærmeste nabo, og omtrent like langt til norskegrensa. Under krigen var det derfor stor trafikk hos Karel. Mange rømsjinger gikk dit for å høre nytt fra London, og fikk kanskje også en kopp kaffe og litt hvitt brød. Om kvelden satt det gjerne fem, seks personer der. Karel var snill og hjelpsom under hele krigen. Han tok imot brev for videre forsendelse til nordmenn i Sverige. Likeledes mottok han brev som kom i motsatt retning. Han skaffet også varer som gummistøvler, sukker, kaffe med mer, som kunne byttes mot skinn, tørrfisk og brennevin. Penger kunne ikke benyttes. De som ikke hadde byttevarer, kunne gjøre opp senere.¹⁰⁴

Karel på Systemon. Eier: Sten Arnesen.

så ta farvel med Tau, som sammen med Karel ga seg i vei mot Systemon. Herfra ble flyktninger sendt videre til norske mottak i Sverige. Ole og Thoralf gikk til Karistua, en skogskoie, før de dro hjem. Turen hadde vært meget vellykket.

I 1974 vendte Max Tau tilbake til Tukken-sæter sammen med Johan Grundt Tanum. Her fikk Thoralf Tukken-sæter og moren hans hilse på dem og gjenoppfriske minner fra flukten til Sverige. Thoralf fikk som vennskaps gave fra Tau en lystestake, som et hyggelig minne fra en sjelden mann og en spesiell tur.

Streng straffer

Makthaverne kom stadig med advarsler til «de ubesindige» om at flukt eller forsøk

på flukt fra landet medførte de alvorligste følger. Rikskommissærens forordning av 12. oktober 1942 var en alvorlig påminnelse, som ble gjengitt i avisene. Flyktninger kunne straffes med døden, tukthus eller fengsel. De mistet også eiendom og formue. Enhver som hjalp flyktninger, skulle anholdes og straffes etter samme forordning. Samtidig måtte man regne med at det ville bli tatt gisler blant familie, slektninger, venner og bekjente.¹⁰⁵

Anton Jørgensen (1888-1972) opplevde å bli arrestert. Det skjedde mens han arbeidet i skogen en oktoberdag i 1943. Grunnen til arrestasjonen er usikker, men kunne være at datteren Elna tidligere var rømt til Sverige. Han havnet tilslutt på Grini etter å ha vært innom Bredtvedt og Møllergata 19.

Han ble løslatt 6. april året etter. Johny Jørgensen, sønnen til Anton, rømte til Sverige i januar 1945, der han kom inn i polititroppen.¹⁰⁶

Selv om ingen kunne føle seg trygge, fortsatte flyktningstransportene med uforminsket styrke. Det største problemet var angiveri og uheldige omstendigheter som kunne føre til at fluktruter og transporter ble avslørt. Flyktinglos Ole Burås var en av dem som ofret livet. Han bodde på Hemnes i Høland og kjørte tømmer på Rødenesfjellet. Det var et ideelt utgangspunkt for å kunne hjelpe flyktinger. Burås oppholdt seg i grensetraktene uten å vekke mistanke, og sammen med Torkel Fornes fulgte han flyktinger langs Kommunistruta. Ved Mjermen overtok de siste etappe over skogen til Römungsnäset.

Tragedien ved Krok mølle

Sent på kvelden 20. april 1944 kom to lastebiler med flyktinger på vei til Mjermen.¹⁰⁷ Det var 44 mennesker i alt, og en av kvinnene var gravid. Det var flere barn i følget. Fra Mjermen skulle de føres videre til fots over skogen via Flatasetra til Römungsnäset i Sverige. Dette var en tur på vel 15 km. Men denne natta var føret svært dårlig. Det ville bli en slitsom vandring i råtten snø og mørke, ikke minst for kvinner og barn.

Man diskuterte muligheten for å transportere flyktingene videre via Kroksund til grensa ved Flatasetra. I så fall måtte de kjøre inn på riksveien forbi Skulerud og Grønvik, og over Kroksund mot grensa. På den måten ville de kunne dra rundt hele det store skogsområdet mellom Mjermen og Rømsjøen, og spare nesten seks timers gange. Men de som skulle lede følget, var uenige. Torkel Fornes hevdet at det var farlig å kjøre flyktingene forbi krysset ved Kroksund, fordi grensepolitiet av og til hadde vaktposter der. De var norske hirdmenn, som sorterte under Gre-

pos hovedkvarter for indre Østfold i Mysen (Grepo-grensepolti).

Ole Burås derimot mente det ikke var så farlig. Han kjørte ofte forbi krysset til og fra arbeid, og hadde ikke sett noe urovekkende. Grepofolkene var ifølge ham særlig opptatt av å kontrollere trafikken ved ferjestedet. Derfor mente han at det var trygt å kjøre forbi. Han ville nødigg ta det store følget gjennom skogen i ulendt terreng.

De to sjåførene ville nødigg kjøre lenger, og ville helst kjøre flyktingene tilbake til Oslo. Det oppsto en kraftig diskusjon, og en kurer i følget, Marit Nesse, sa at hun hadde gått strekningen over skogen fra grensa til Mjermen, og visste hva det innebar. Og den veien ville ikke hun gå, dersom også kvinner og barn skulle være med. Diskusjonsemnet var velkjent for de fleste loser. Skulle man ta den tunge, trygge ruta i skog og fjell, eller den lette, farefulle langs veien? Burås og vaktene ville ta landeveien, og sjåførene resignerte. Til slutt bestemte flertallet at landeveien var beste alternativ. Dette skulle vise seg å være en fatal avgjørelse.¹⁰⁸

Først kjørte bilene seg fast i gjørma da de skulle snu, og det trengtes et stort mannskap for å komme løs. Omsider kom Burås og meddelte at de var klare til å ta flyktingene på bilene igjen. De tok inn på riksveien ved Skogheim og kjørte langs Skulerudsjøen. Underveis var de innom en gård og skaffet ekstra forsyning av knott til den ene bilen, siden kjøreturen denne gang ville bli flere mil lenger enn vanlig. Bilene kom etter hvert forbi veiskiltet ved Kroksund, og det var ikke mer enn en halvtimes kjøring igjen. Derfra svingte de opp til venstre mot et nytt kryss. Derfra kunne de ta sørover mot Rødenes, eller nordøstover i retning Rømskog. Denne veien går parallelt med grensa, bare et par kilometer unna på det nærmeste.

Der ved Krok mølle oppdaget den første bilen at det blinket rødt i to lykter, og to

grepomenn sto midt i veien med hver sin maskinpistol. Sjøføren, Ragnvald Thoresen, skrev et par dager senere ned det han opplevde: «Jeg lar bilen stanse like foran dem, og de retter sine våpen mot meg. Da sveiver jeg ned ruten, idet den ene skriker at jeg må gå ut, og at lemmene skal slås ned. Da jeg kom ned på stigtrinnet, ble jeg beordret foran vogna i lyset. Jeg holder hendene over hodet og sier til politimannen at han ikke behøver å skyte meg som ingen våpen har. Jeg var ikke kommet mer enn så vidt foran bilen i lysene, da jeg fikk høre at Gunnar (Felldal) hurtig rygget sin bil tilbake. Den ene politimannen ropte da til sin kollega: «Ta deg av den bakre bilen!» Denne løp da bakover for å stanse Gunnar. Da så jeg mitt snitt til å gjemme meg bak min bil. Men i det samme skjøt han etter meg og streifet min høyre hånd. Gunnar hadde i mellomtiden rygget et stykke, da politimannen kom imot ham, og kjørte så i full fart mot politimannen.»

Gunnar Felldal forteller 25 år etter: «Jeg hadde tappa blendingslyktene mine. Så drar jeg ut fullt lys samtidig som jeg kjører, og så ser jeg at han (politimannen) skvetter ned i grøfta.»

Ragnvald Thoresen forteller videre: «Med det samme skyter Ben (Bjarne Eidsvold), mens politimannen ligger der. Så kjører Gunnar opp på siden av meg, og Ben hopper av ved min bil, mens Gunnar forserer seg videre fremover. Da skyter han som står ved min vogn en serie skudd tvers gjennom Gunnars førerhus, så glasset fyker.»

Det oppsto voldsom dramatik og intens skyting. Ben og Ole gikk til angrep etter å ha blitt utsatt for flere salver fra politimannen. Ole gikk da med pistolen ut på stigtrinnet for å skyte. Dermed ble han truffet, og falt død ned.

De forsøkte å løfte ham opp i bilen, men måtte bare la ham ligge. Alt var nå stille. De ville forsøke å kjøre videre. Men i det samme

Ragnvald Thoresen starter bilen, smeller en ny serie skudd, og rattet blir skutt i stykker i hendene hans. Så måtte de ut på baksiden igjen, og Ben skyter et par skudd til før de kom seg av gårde. En av grensepolitimennene ble truffet i benet, og den andre i armen. I forvirringen som oppsto, ga sjåførene Ragnvald Thoresen og Gunnar Felldal full gass. «Nå begynte et voldsomt race på en forferdelig vei, og det var rene hellet at alt gikk bra. Da vi kom til en skarp kurve, stanset vi for å vente på Gunnar, for han kjørte på knott. Men vi ble snart enig om at under så usikre forhold, var det ikke bare å stå der og vente. Ben gikk da ut av bilen og bemerket at han hadde to kuler igjen, en til dem og en til seg selv. Han tok post for å vente på Gunnar.»

Han kom omsider. Veien mot Flatasetra var en svært dårlig tømmervei med trebruer over små bekkefar. Sjøførene ble enige om å slenge wiren rundt den ene brua, og dra den med seg for å forsinke forfølgerne. Girspaken på bilen til Gunnar gikk i stykker, men de greide likevel å kjøre videre, og dra med seg enda flere bruer. De kom ned til Flatasetra, der losene pleide å sende flyktningene fra seg inn i Sverige. Planen var å kjøre bilene ut på Rømungen, og la dem gå gjennom isen, slik at politiet ikke skulle få tak i dem og eventuelt bevismateriale. Men det var bare gjørme rundt vannet, og det var umulig å komme ut på isen. Derfor rev de av skiltene og tok med alle papirene i bilen, slik at etterforskningen skulle forsinkes. Passasjerene i bilen til Thoresen gikk sammen med sjåføren rundt vannet og over på svensk side. Felldal som kom ned til sjøen litt senere, fortsatte med flokken sin til fots over den svake isen mot Sverige. (Det var 21. april). Midt ute på Rømungen så de lysene fra forfølgernes motorsykler, men da var de allerede i sikkerhet.¹⁰⁹ De 44 flyktningene kunne deretter innlosjeres hos Rut og Paul Edvinsson på Römungs-

Her følger losen Fritjof Heyerdahl Simonsen en gruppe flyktninger i Vortungsneset på vei mot friheten i Sverige. Eier: Privat.

nåset. Ingen var alvorlig såret. Mens alle flyktingene ble reddet i sikkerhet, satt en gravid enke igjen hjemme i Høland med 11 farløse barn.¹¹⁰

Denne og to andre lignende hendelser samme natt skapte reaksjoner hos tyske myndigheter. Det er uvisst hvordan folk i Rømskog reagerte på denne dramatiske historien like i nabolaget.

Hjemmestyrkene

Under siste del av krigen ble de illegale oppgavene enda mer omfattende med organisering av hjemmefrontmannskap. Ole Basnes var områdesjef for milorg 11.4.2, som omfattet Søndre Høland, Setskog og Rømskog.

Hjemmefrontmuseet i Oslo oppbevarer utfylte skjemaer fra noen av dem som var med i Hjemmestyrkene. Det finnes 27 regi-

strerte rømsjinger, samt tre som seinere flyttet til Rømskog. Skjemaene gir detaljerte opplysninger om dem som var med. Det finnes også korrespondanse. De fleste oppga at de kom med i Hjemmestyrkene de siste månedene av krigen. Troppssjef Ole Jacob Skattum, opererte under dekknavnet «Sverre», og oppga at han hadde ansvaret for å organisere en tropp på 40 fra Rømskog. Således var det neppe alle som fylte ut skjemaene. Thor Ringsby hadde vært med på trefningene ved Fossum bru, og var trolig med i Hjemmestyrkene, selv om han ikke har fylt ut noe skjema. Han og Skattum var med da Hjemmestyrkene defilererte for kong Haakon 9. juni 1945.¹¹¹

Det ga moralsk styrke at tyskerne etter hvert var på vikende front. Foruten å være flyktningløs deltok Thoralf Ringsbu i tre-

ning og våpenøvelser i skogen på svensk side, der det var lagring av våpen og ammunisjon sluppet fra allierte fly. Dette var livsfarlige oppdrag, men han ble aldri tatt. Lastebilsjåfør Henrik Bernhus var med da det ble tatt ut mannskap til hjemmestyrken.¹¹²

Troppen i Rømskog fikk våpeninstruksjon i skogen mellom Rømungen og Rømsjøen. Våpnene som ble brukt, kom trolig fra slippene på Rømungen. Instruktører her var Erling Fagersand fra Setskog og Alf Wiik fra Søndre Høland. En instruktør fra Oslo med dekknavnet «Iver» hadde gitt dem opplæring på Ellefsbysetra i Sverige.¹¹³ På våpenøvelser for ungdom fra Rømskog, Setskog og Hølands-bygdene deltok rundt 50 deltagere.¹¹⁴

Under hele krigen var Thoralf Ringsbu som kjent fastlønnet kommunefunksjonær. Han var en av dem som aldri mottok betaling for sin innsats i motstandsbevegelsen. «Men en gang fant jeg en femtikroneseddel, som en hadde stukket i jakkelomma mi uten at jeg visste om det.»¹¹⁵

Slipp og slippgjenger

Høsten og vinteren 1944, og våren 1945 ble det sluppet våpen og ammunisjon i fallskjerm fra allierte fly over Østfold. Det var åpenbart hvilken vending krigen tok, og Hjemmefronten måtte styrkes i tilfelle tyskerne i Norge ikke ville kapitulere. Tyskerne hadde store styrker som kanskje ville fortsette å krige.

For å kunne gjennomføre vellykkede slipp, var man avhengig av flere forhold. I den lyse årstiden var det farefullt å foreta slipp, og operasjonene foregikk derfor for det meste i perioden oktober - april. Manøvrene var avhengig av måne og klarvær, slik at pilotene kunne orientere seg over det mørklagte Norge. Det beste tidspunkt for slipp var uka før og etter fullmåne. Flymannskapene gjorde en stor innsats bare med å finne frem

til slippstedene. De hadde ingen landkjenningsmerker eller radiopeilinger. De hadde til å begynne med bare instrumentene, kartlesing og visuelle observasjoner å stole på.

Slipp-plassen måtte ligge i flatt og oversiktlig terreng som var lett å se fra luften. Lave tåkeskyer var et stort problem. Mange tokter ble avbrutt på grunn av været, eller fordi flyene ikke fant frem. Når et slipp var forestående, ble det lest opp en særmelding i BBC. Her var det kortbølgesendinger hver dag. Det hele ble dirigert fra England, og flyplassene lå i Sør-England. Transportflyene var firemotors britiske Halifax og Stirling eller amerikanske Liberators. Hvert fly rommet fra 12 til 18 containere, samt pakker.

Når flyene kom, var plassene vanligvis markert med fire lys. De var plassert tre på linje og ett ut på siden for å markere vindretningen. Av sikkerhetsmessige grunner ble ikke lysene tent før flyturen var observert. Ved det fjerde lyset ble det morset kjenningsbokstav til flyet da det ankom. I Rømskog ble det som regel brukt lommelykt til signalisering. Flyene fikk etter hvert Rebecca-mottagere. Samtidig fikk slippgjengene Eureka-sendere som virket som et slags radiofyr for flyene. Dette var et nykonstruert peileapparat som ble plassert på en høy topp, slik at flyene kunne peile seg inn og finne slipp-plassene selv i overskyet vær.

Eureka-stasjonen på Høgnipen i Degernes var den nærmeste stasjon flyene kunne peile seg inn på. Navnet på stasjonen var «Paradis», og karene som betjente den, fikk særmeldingen: «Intet er som paradismadrassen». Signalet for flyslipp over Søndre Høland og Rømskog var «En sjømann går i land».¹¹⁶ Steinstjern, Vortungneset og Flatsetra i Rømskog var viktige slipplasser i området, og slippene fikk egne kodeord fra BBC.

Lasten ble sluppet mot vindretningen fra 150 til 250 meters høyde. Flyene gjorde flere

Torkel Fornes, under dekknavnet Hans, var aktiv som flyktingelos. Han var med og tok imot flyslipp i Vortungneset på grensen mellom Søndre Høland og Rømskog. Her har han restene etter en container, som i sin tid inneholdt engelske våpen og utstyr.

Fornes var los på «Williamsruta», også kalt «Kommunistruta». Den startet på Basnes ved Mjermen, og endte hos Rut og Paul Edvinsson på Römungsnäset. Fornes satte stor pris på Rut og Paul. Hver 16. mai etter krigen var han på besøk på Römungsnäset. Etter at de hadde gått bort, var han på kirkegården i Östervallskog med blomster. Grunnlovsdagen feiret han i Norge. Foto: Per Erik Nilssen.

innflyvninger og slapp litt av lasten hver gang for at slippet skulle bli minst mulig spredt. Lasten lå i containere eller i pakker.

I Østfolds nordøstre distrikt ble det sluppet våpen og materiell i tre omganger, og operasjonene ble organisert av Mysen-avsnittet. Motstandsbevegelsen brydde seg ikke om fylkes- og kommunegrenser. Derfor var det et utstrakt samarbeid mellom folk fra Rømskog, Setskog og Søndre Høland. De utgjorde samme milorg-avdeling.

Det første slippet skjedde på Vortungsneset ved grensa til Søndre Høland.

Våpnene ble lagret i en hule i Søndre Høland til krigen var over. «Gutta på skauen» tok noen av våpnene i bruk til øvelser, slik at de skulle være rustet til å ta et eventuelt væpnet oppgjør med tyskerne under kapitulasjonen.¹¹⁷

En sen novemberkveld i 1944 var engelske fly på vei med slipp. Karene hadde ventet lenge på dette slippet, som skulle fraktes til en hule i Svartjernhøgda i Søndre Høland. Hulen er innvendig tre meter høy, og inngangen er umulig å se uten å vite om den. Slipp-plassen var på en myr vest for Steinstjern, og de syv karene sto på rekke og rad med lommelykter pekende mot himmelen for å gi signal om slipp. Det var tre korte og et langt blink. Flyet signaliserte at det var oppfattet, og så gled containerne ut i fallskjerm. I dette første slippet var det 25 sylindere med våpen og ammunisjon. To containere traff fjellet og ble ødelagt, men de fleste landet mykt i myrene rundt om. De var ca 1,60 meter lange med en diameter på 40 cm. og inneholdt sprengstoff, rifler, Stengun, US-karabiner, kalt «Rock Ola» og ammunisjon i kasser. Sprengstoff og ammunisjon ble helst lagt i enden av containerne, og for å dempe støtet ble det lagt filt her. Fallskjerner og det som var ødelagt, ble tråkket ned i myra.¹¹⁸

Senvinteren 1945 var det flere fallskjerm-slipp i området Østre Rømungen og Flata-

høgda. I dette området ble det også drevet våpeninstruksjon. Noen av våpnene ble fraktet til Paul Edvinsson på Römungsnäset på svensk side av grensa.

Andreas Åhs på Römungsneset var en sentral mann også i slippgjengen. Han deltok under slipp like før midnatt 22. februar 1945.¹¹⁹ Det var gode værutsikter, og det ble derfor bestemt at to fly skulle foreta slipp over Flatasetra. BBC fikk ordre om å spille platen «En trofast matros» to ganger, klokka 14.30 og klokka 18.30. To store «Short Stirling» firemotors fly forlot militærflyplassen Shepherds Grove 22. februar klokka 19.05 og 19.07. De gikk i stor høyde over Nordsjøen. Dette var ingen ufarlig ferd. Tyskerne hadde hittil skutt ned 31 fly, og 200 besetningsmedlemmer omkom. Denne gang gikk turen bra. Det var måneskinn, og ingen problemer med å finne frem over det mørklagte landet. Flyene hadde en rekkevidde på 3400 km, og det kunne være i knappeste laget, dersom de ikke straks fant målet. Flyene måtte i så fall gjøre vendereis med uforrettet sak. Besetningen i hvert av flyene besto av syv mann, en «flying officer», en pilot, en navigatør, en radiotelegrafist, en tekniker, en «Air Bomber» og en skytter. Hvert fly fikk en last på tre pakker og 18 containere utstyrt med fallskjerner.

I Östervallskog drev Andreas Åhs med vedarbeid, og gikk for å høre på BBC ved de aktuelle klokkeslettene. Han hørte platen og visste hva det betydde. Andreas gjorde seg klar, og da han ved ellevetiden om kvelden gikk ut for å sele på hesten, møtte han tollerne Åleby og Andreasson. I denne siste fase av krigen hadde Sverige godtatt den illegale trafikken, og tollerne ble derfor med. De møtte de andre i slippgjengen, og Andreas hadde lommelykta parat. Ved halv tolvtiden hørtes flydur i det fjerne. Det første flyet slapp lasten fra 3000 fot, og fra så stor høyde ble den spredt over et altfor stort

område. Den andre fallskjermen foldet seg ikke ut, og containeren gikk derfor gjennom isen. Noen minutter senere kom det andre flyet i bare 500 fots høyde. All last falt derfor ned på et konsentrert område, og oppsamlingen gikk uten problemer. Alt måtte være fjernet innen daggry. Flyene kom velberget hjem til England og landet på Lossiemouth flyplass klokka 03.20 og 03.35.¹²⁰

Våpen og utstyr ble båret til Römungsnäset på svensk side. Her hjalp Paul Edvinsson nordmennene å bringe det hele i sikkerhet. 3. mars samme år var det enda et slipp samme sted.¹²¹

Feilslipp

Det forekom også feilslipp. Det skjedde 28. februar 1945 på et område som i dag kalles Fallskjermåsen.¹²²

Det slippet var trolig beregnet på et sted i Halden-distriktet. Ole Jacob Skattum beretter i Milorgposten at «det kom et slepp en stormnatt i februar sånn rent utenfor programmet. Ingen lyssignaler og ingen karer var til stede for å ta imot. Etter sigende satt det noen andre karer nede ved Halden et sted og ventet forgjeves den natta. Slik ble sleppet liggende der strødd utover åsen langs svenskegrensa med skjerner flagrende i furutoppene.»

I lang tid var det ingen som visste om slippet. Når som helst kunne det komme en patrulje på grenseinspeksjon og få øye på skjermene, som hang der og blafra i vårsola. Tyskerne på tollstasjonen visste naturligvis om de nattlige slippene, men de gikk aldri inn i skogen om nettene. Men på dagtid var de på patrulje.

Hansine Ringsby opplevde dette slippet og forteller at familien den gang bodde i Rødstua på Nes, etter at familien måtte evakuere fra Veststua på Trosterud. Det var midt på natta, og hun og hennes mann, Ole, hørte et fly som lenge sirklet over Nybru-

høgda. De fryktet at flyet skulle bombe Nes. Men etter en stund var flyduren borte, og de tenkte ikke mer over det. 29. mars, som var skjærtorsdag, gikk de for å besøke Oles søster på Sagbakken i Bön i Östervallskog. De kunne ikke passere tollstasjonen, for der var det tyskere. Derfor gikk de over Nybro, videre til Fjøsdaalen og skogsveien til Kornbråtadalen. Derfra gikk de opp til Johannesmyra og sørover inn i Sverige. Turen tilbake fulgte samme rute. Da fikk de se noe i forskjellige farger som hang i trærne på Flatahøgda ved Johannesmyra. Dagen etter gikk Ole og hans brødre tilbake dit de hadde sett gjenstandene. Der fant de ca 20 fallskjerner med containere fulle av våpen og ammunisjon. Fallskjermene hang høyt oppe i trærne, og det var merkelig at ikke tyskerne på tollstasjonen hadde sett dem. De neste dagene var de oppe og gjemte utstyret på en plass som heter Kjerringhelvete. De tok vare på noen få av fallskjermene som var av silke, og laget blant annet skjorter av dem. Resten ble gravet ned. Samtidig ble det gitt beskjed til Ole J. Skattum, som var sjef for hjemmestyrkene i distriktet.¹²³

Stedet der slippet var havnet, lå ikke langt fra Seterveien som går fra Flaten til Østre Rømungen. Denne veien brukte tyskerne ofte når de patruljerte langs grensa. Det var derfor svært risikabelt å ha utstyret i dette området, og det ble ikke flyttet før i begynnelsen av mai 1945. Skattum ga beskjed om at gjenstandene skulle flyttes til Høland. I mellomtiden hadde rømsjingene våpenøvelser ved Østre Rømungen. De brukte både Stengun og granater.¹²⁴

«Tito-gjengen»

Mads og Agnar Sletten forteller at de skulle møte den såkalte Tito-gjengen i nærheten av Østre Rømungen 1. mai 1945, for å bære våpnene ned til Skillesvika. Men «Tito-gjengen» var ennå ikke kommet, så rømsjinga tok de

Våpen fra slippet i Flatahøgda. Stedet fikk som et minne navnet Fallskjermåsen.

Fra venstre: Ole Jacob Skattum jr., Ole Jacob Skattum sen., Gunnar Sundsrud på lastep Janet og Agnes Skattum foran. Våpnene er av typen Lee Enfield og Stengun. Noen av dem ble igjen på Rømskog og benyttet på elgjakt etter krigen. Eier: Aimee Johnsen.

våpnene de kunne bære ned til Skillesvika. Der gjemte de våpnene under et berg. «Tito-gjengen» var en gruppe deserterte svensker som ville hjelpe nordmennene. I krigens slutfase ble ifølge Carl Gunnar Carlsson en del arbeidsløse sjøfolk vervet i Göteborg for å bistå norske hjemmefrontsmenn på svensk side av grensa. Dette var starten på Tito-gjengens arbeid. De fikk opplæring i våpenbruk i grenseskogene ved Rømskog og brukte skogsarbeid som skalkeskjul for virksomheten. De påsto at de arbeidet for godseier Ole A. Stang. Et par av dem ble skadet og hentet av Carlsson. De oppga hogstulykke som årsak, mens det i virkeligheten dreide seg om skyting. Carlsson visste ikke hvor mange «rekrutter» som var i virksomhet, men folk har i ettertid

fortalt at det «knattrade och small friskt tidvis där uppe i skogarne invid gränsen.»¹²⁵

En svensk offiser med dekknavnet «Tito» var sjef, og den jugoslaviske partisanen Josip Tito var forbildet. De var 10–20 tøffe karer og bodde i en liten hytte mellom Hølsetertjenna og Perseterdyvelen vest for Flatasetra. Gruppen ble etter hvert utvidet til 30–40 mann, men fikk etter hvert problemer med svenske myndigheter. De oppholdt seg derfor delvis i norske skoger, og var til stor hjelp for hjemmestyrkene, ikke minst i Rømskog.¹²⁶ Men det var nok først etter frigjøringen at de ble til særlig nytte.

Mads og Agnar med flere forteller at de spiste havregryn og drakk vann de dagene de var med og bar våpen. Neste dag, 2. mai, dro

Tito-gjengen, også kalt «Grupp Fritjof» på svensk side, hadde en av leirene sine ved Hølsetertjerna på norsk side, vest for Römungsnäset. Stedet er seinere kjent som Fallskjermåsen. Forsyninger av mat var et problem, og som bildet viser måtte de noen ganger ta til takke med en grevling til middag. Sjefen het Bertil Harding og hadde Fritjof som mellomnavn. Eier: Forlaget Hjalmarsson & Högberg, Stockholm.

de av sted på nytt, og traff da Tito-gjengen. Noen av dem ble satt til å holde vakt, og ordren gikk ut på at skudd skulle kun løsnes i ytterste nødsfall. Men det hadde karene store problemer med å forstå. De ropte: «Vi måste skjuta, för fan, för her er plenty med kjerr. Vi graver ned dom på stellet.» De kom også med andre forslag krydret med sterke gloser, men ble etter hvert roet ned. I stedet bar de våpen, og 5. mai var det våpenpuss. Fire dager senere begynte de å frakte våpen til Høland, og det var tunge bærer, selv om de var flere om å bære. De møttes på Torsbråtan, og gikk ruta over Nordgarslund og Steinsborg i Vortungsneset. De kom til Basnes om morgenen 10. mai, og deretter til Bøn i Søndre Høland. Ved Basnes brukte

«gutta på skauen» våpnene til øvelser. De ble aldri brukt i krig. Våpen som var til overs, ble lagret i hula ved Svarttjernhøgda til krigen var slutt. Noen av våpnene finnes fremdeles i Rømskog, og et og annet kunne brukes til jakt. En av typene er Lee Enfield, som ble brukt av Ole og Thor Ringsby til et stykke ut på 1960-tallet.¹²⁷

Tvangsevakuering høsten 1944

Sent på høsten 1944 ga ordføreren beskjed om at alle som bodde nærmere enn én km fra svenskegrensa i Rømskog skulle evakueres. Bestemmelsen gjaldt vel 40 personer fordelt på 13 bosteder. Foruten Rømskog var det bare Finnmark som fikk et slikt pålegg, og begge evakueringer skjedde i månedskif-

tet oktober/november. Hva var bakgrunnen for slike drastiske bestemmelser?

Det er vanskelig å få helt rede på hva som egentlig skjedde og hvorfor. Lensmann i Rødenes og Rømskog, Marius Agnalt, opplyste ifølge rapport til fylkesmannen (jnr. 7451) at to tyskere innfant seg på hans kontor 25. oktober 1944. Deres navn og myndighet kjente han ikke, men den ene var i uniform og den andre i sivil. Han trodde de kom fra det tyske sikkerhetspoliti i Kongsvinger. De ga en skarp muntlig ordre om evakuering av bebyggelsen ved riksgrensa i hans distrikt. Skriftlig ordre skulle komme senere. Den sivile oppga at han kjente ordfører Taraldrud, og Agnalt ringte ham straks etter møtet. Dagen etter kom de to tyskerne til Rømskog og ga ordføreren ordre om å evakuere alle som bodde nærmere riksgrensa enn én kilometer innen 14 dager. Heller ikke Taraldrud oppga deres navn og myndighet, og skriftlig ordre skulle komme. Den ville gå ut på at alt skogsarbeid skulle opphøre, skogshyttene rives, og de viktigste grenseovergangene minelegges (jnr. 7411). All gårdsbebyggelse skulle brennes, og det ble truet med dødsstraff dersom ordren ikke ble etterfulgt (jnr 8029). Ordføreren holdt samme dag «Herredsting» i kommunehuset uten at saken sto på sakskartet eller nevnt i referatet fra dette eller andre møter med bygdefolk (jnr. 7419).¹²⁸

Den tyske SS politikontakt for Østfold, Aussendienststelle Sarpsborg, kjente ikke saken.

Fylkesmann Hans S. Jacobsen skrev 31. desember 1944 brev til *Befehlshaber der deutschen Sicherheitspolizei, Victoria Terrasse i Oslo* om «Evakuering av 1 km bred grensesone langs riksgrensen i Rømskog og Rødenes i Østfold.» Han påpekte at det ifølge rapport fra ordføreren i Rømskog og lensmannen i Rødenes ikke kunne være tvil om at ordren om evakuering ble gitt 25. oktober til lens-

mannen og 26. oktober til ordføreren av en uniformert og en sivilkledd tysker fra Sicherheitspolizei, Kongsvinger. I brevet påpekte fylkesmannen videre at Kongsvinger politi 2. november meddelte at evakueringen skulle fortsette til tross for hans kontraordre, som var sendt etter beskjed fra *Befehlshaber*. Tyske vaktavdelinger på åtte–ti mann kom samme kveld (2. november) «for å legge seg inn i grendene». Fylkesmannen skrev til slutt at evakueringen allerede hadde funnet sted «da jeg fikk rede på saken og tok den opp med Dem (*Befehlshaber*). – Gjenpart av brevet ble sendt Innenriksdepartementet.¹²⁹

26. oktober gikk det rykter om at Østtukkun og Utroa skulle evakueres. Ordføreren og hans bror, Gudbrand Taraldrud, kom til Østtukkun og ga beskjed.¹³⁰ Det ble ikke gitt noen begrunnelse for tiltaket eller opplysninger om hvem som sto bak. Jon Ringsby opplyste i et intervju i november 2008 at han ble innkalt til ordføreren og bedt om å gå hjem til Østtukkun med beskjed om evakuering innen åtte dager.¹³¹

Evakuering av vel 40 sambygdinger skjedde altså til tross for at fylkesmannen etter pålegg fra tyske myndigheter hadde gitt stoppordre sendt som iltelegram torsdag 2. november.¹³² For øvrig rommer arkivet etter fylkesmann Jacobsen et viktig materiale som gjelder evakueringens videre forløp.¹³³

Det er intet som tyder på at NS fylkesfører A. Tokle i Akershus og kretsleder August Ingier på Mysen eller andre NS-partiorganer ble underrettet om evakueringen. Ingen NS-folk deltok, og hus ble ikke brent.

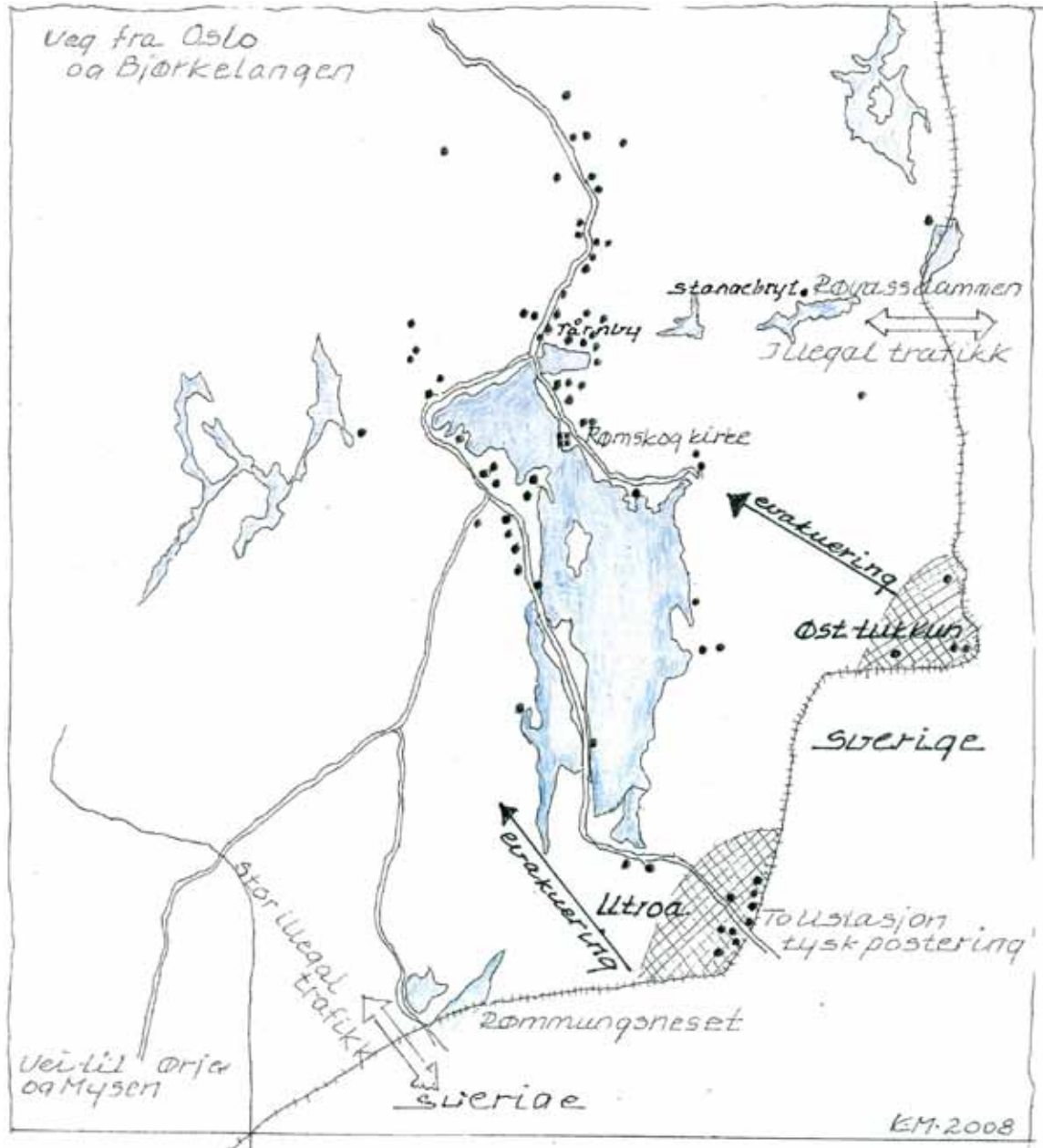
I praksis var det bare Utroa og Østtukkun som ble berørt.¹³⁴ Håkon Ringsby har gitt følgende opplysninger: «Høsten 1944 kom brødrene Anders og Gudbrand Taraldrud med beskjed om at Østtukkun skulle fraflyttes. Folk måtte ta med alt av verdi, for husene skulle brennes. Deretter kom evakueringen. Kort tid etterpå fikk vi beskjed fra fylkesman-

nen at vi kunne flytte tilbake.»¹³⁵ Ifølge notater startet evakueringen 1. november, og foregikk så til ulike tider.¹³⁶

I en dagbok Aurora Skogheim på Nybro skrev 26. oktober står følgende: «Hanna inne

hos oss en tur i dag og fortalte at Trosterud skulle evakueres».

Det oppsto mange praktiske problemer. Og hvor skulle folk gjøre av seg? Alle som måtte evakuere, hadde husdyr, og flyttingen

Kart over tvangsevakueringen som viser hvor folk bodde og måtte flytte, og avstanden til grensen.
Tegnet av Kjeld Magnussen.

Hvem måtte evakuere, og hvor flyttet de?

Det var sent på høsten og dårlig vær. Pålegget ble utført på dugnad. I løpet av den følgende uke ble de som var rammet, hjulpet av naboer, slekt og venner. Det er ikke kjent at noen protesterte.

De som slapp å evakuere, hadde trolig gode kontakter i NS-kommunen.

Evakueringen gjaldt altså beboerne på Trosterud/Flaten og Østtukun-området, og omfattet vel 40 personer.¹⁴⁰

I Trosterud-grenda måtte familien på Husa flytte til Øststua Haukenes. Hansine Ringsby forteller at Johannes Eriksen var svakelig, og slet så hardt under evakueringen at han ble liggende syk hele vinteren. Familien på Løvli dro til Nybrobrakka, og en av sønnene flyktet til Sverige. Også de på Fredheim flyttet til Nybro. Familien på Trosterud – Oppi flyttet til Haukenes, og de på Trosterud – Neri til Rødstua på Nes. Ole Enger og hans søster Rina (Halvorine) på husmannsplassen Enger kjøpte i 1944 Kvarnåsen på Bön i Östervallskog, og flyttet dit. Eiendommen var forlatt helt til Ester og Olaf Flaten med familie flyttet dit i 1945.

Ous ligger ca to km fra grensa, og Andreas Ous med sønnene Truls, Jørgen og Erling ble boende der.

De som sognet til Flaten, bodde på Bråten, Haugen, Mellom-Flaten, Nord-Flaten og Nybro. Anna og Anders Flaten ble boende på Bråten under hele krigen. På Haugen bodde det ingen under krigen, og de som var hjemmehørende der under krigsutbruddet, dro til Sverige. Folket på Mellom-Flaten flyttet til Jenny og Anders Sundsrud i Arstua. Våren 1945 slo de seg ned på Enger i Trosterud-grenda, som da sto tomt.

Søsknene Gunhild og Gudbrand Flaten på Flaten nordre flyttet til Due-villaen, også kalt Sundsrudvillaen, på Vestsida. De var også de siste fastboende på Flaten nordre, der familien hadde bodd siden slutten av 1700-tallet.

Folket på Nybru slapp å evakuere, men flyktet til Sverige 8. november 1944. Anders Skogheim bodde på Nybru, og var bror av Ole Skogheim, som drev kurervirksomhet. Det var fare for gisseltaking. Ole dro til Sverige noen dager før de andre, og kom til stedet Tappudden. Sammen med Anders dro også kona Signe, datter Aurora, far Edvard Skogheim og Signes søster Hanna. Anders, Signe og Aurora kom tilbake til Nybru 23. mai 1945.¹⁴¹

Tukun østre besto av boplassene Nestua Østtukun, Oppstua Østtukun og Teigen. Beboerne på Nestua Østtukun flyttet først til Øststua – Haukenes, deretter til Ramberg nordre, og til slutt til Struten, der de bosatte seg. Folket på Oppstua – Østtukun flyttet til Sandvika. De kjørte med høyvogn fylt med høy, slik at ikke bohavet ble knust på veien. Veiene var svært dårlige, og Jens Sandem hjalp Håkon Ringsby med å flytte. Da de kom frem til Østtukun, spurte Håkon hvordan veien var. «Je har ette sett noen vei, je,» svarte Jens.¹⁴²

Familien på Teigen dro til Trandem vestre. Jens Gustavsson forteller at bestefaren Johan var dårlig til bens, og de var og treska i Oppstua da de fikk vite at de måtte flytte. Dermed syntes han at det ikke var mer å få gjort, og sa: «Je får tre potetene på en ståltråd og dra dem etter meg vestover».¹⁴³

Gunnar Høisveen og Jens Gustavsson var med på evakueringen. Gunnar husker at det var dårlig vei og vær. Han kjørte fra Teigen sammen med Jens Sandem, Helge Moen og Jørgen Ringsby. Alt skulle være med, og det var ca 400 kg pr lass. Jens måtte dra til Trandem vestre for å hente grenseboerbevisene. Håkon og Mina måtte flytte til Sandvika. Dyrene ble satt bort på forskjellige steder. Etter at Østtukun var forlatt, okkuperte tyskere fra grensevakta ved Trosterud enkelte hus. Gårdene fikk elektrisitet fra Sverige, og strømmen ble da kuttet. Tyskerne på Østtukun ble dermed strømløse.¹⁴⁴

skapte et stort styr. De berørte rømsjinger jobbet som maur i noen dager for å ta vare på slekt og venner, løsøre, dyr og avling. Ifølge dagboka til Aurora fikk de god hjelp av folk i bygda. «I dag har vestsiafolket vært her ute og hjelpta oss med flyttinga.» Mandag 30. oktober skriver hun at hele Sundrud var ute med hester og biler for å hjelpe til.

Evakueringen var antagelig ferdig gjennomført lørdag 4. november, for da var det sammenkomst på lokalet, antagelig i ordførerens regi, da det ellers under krigen var forbudt for andre enn ordfører og NS å ha slike sammenkomster. Likevel skjedde det ifølge Reidar Skogheim ganske ofte, særlig mot slutten av krigen. Dagboka beretter at det under festen 4. november var sang av mannskoret, «mens Mads (Sletten), Johnny og Sigurd Jørgensen spilte trekkspill. Videre var det opplesing av Fritjof Falstad og Ole Bøn (Ringsbu), gitarspill og sang ved Hans Høgenes og Ragnar Hagen. Etter underholdningen og utlodningen var det dans med musikk av Mads og Johnny».¹³⁷

Tre uker etter evakueringen kom det beskjed om at de som ville, kunne flytte tilbake.¹³⁸ Det skjedde til ulike tider, og ifølge Hemming Ringsby er det rimelig å tro at de var tilbake til våronna 1945.¹³⁹

Fremdeles kjenner vi ingen begrunnelse for evakueringen, og i nærmiljøet går det fremdeles ulike rykter og spekulasjoner. Beboerne i det berørte området deltok neppe i organisert motstandsbevegelse, og det er heller ikke kjent at det var kurer- eller flyktingruter i denne delen av bygda. Ingen kilder kan berette om noen konflikter mellom befolkningen og okkupasjonsmakten og NS-partiet. Det er heller ikke rapportert noen episoder fra området.¹⁴⁵

I de påfølgende uker etter evakueringen ble det i hele landet organisert et omfattende humanistisk hjelpearbeid for den evakuerte befolkning i Nord-Norge. Arbeidet ble le-

det av NS-administrasjonen, og det innkom både offentlige og private midler. I Rømskog ble det innsamlet kr 1400 til de tvangsflyttede, og det var et stort beløp den gangen. Etter krigen var ikke kommunen like raus med sine egne, tvangsflyttede innbyggere.¹⁴⁶

Evakueringen er i det hele tatt en merkelig historie. Saken ble nevnt under rettsoppgjøret, men ble i ettertid aldri anmeldt eller etterforsket. Derfor ble heller ingen stilt til rettslig ansvar.

Således ligger denne affæren i historiens halvmørke sammen med flere andre uopklarte saker, som fikk store følger for dem de gjaldt. Kostnadene ved evakueringen ble aldri refundert de skadelidte, selv om lokale myndigheter etter krigen tok dette opp med departementet.

Spioner

Norske motstandsfolk og svenske myndigheter hadde under hele krigen et våkent øye på spionasje i tysk tjeneste. Samtidig var man oppmerksom på provokatører som ville infiltrere motstandsarbeidet og flyktingtrafikken. Slike folk, som var både nordmenn og svensker, passerte vitterlig grensa flere ganger i begge retninger. Noen ble tatt like ved grensa til Rømskog. Politimann Carl Gunnar Carlsson beretter om et par som han arresterte på Stormoen i Östervallskog. Paret var på vei til Norge, og begge var norske. Kvinnen, som het Astrid Døvre-Dollis Dahlgren, var ettersøkt av sikkerhetspolitiet. Hun arbeidet visstnok i tyskernes tjeneste med å skaffe opplysninger om flyktinger. Kvinnen hadde tidligere vært i området på oppdrag uten å bli oppdaget. Mannen hun var sammen med var angivelig motstandsmann, og dette var sannelig et merkelig par med helt motsatte interesser. Det viste seg under etterforskningen at de hadde møtt hverandre helt tilfeldig og slått følge mot grensa. Kvinnen var gift med en svenske,

og hadde dermed svensk statsborgerskap, og kunne ikke utleveres til Norge. Dermed unngikk hun også det norske oppgjøret etter krigen. Begge ble dømt i Sverige, men mannen hun var sammen med, fikk en adskillig mildere straff.¹⁴⁷ Samme dag var en tysk ungutt kommet over grensa fra Rømskog ved Bottner. Han fikk gjøre selskap med mannen og kvinnen, og ble sendt videre av Carlsson og hans folk.¹⁴⁸

Svenske grensemyndigheter så meget alvorlig på spionasje mot svenske militæranlegg. Det ble foretatt en rekke arrestasjoner, visstnok av ca 50 i Värmland.¹⁴⁹

Fra rettsforhør etter krigen er det kjent at det tyske Abwehr, Gestapo og SS Sicherheitsdienst i Oslo etablerte kontakt med svenske nasjonalsosialister i samarbeid med NS-miljøet i Rømskog. Spionvirksomheten fra Sicherheitsdienst ble ledet av Hanswolf Gottfried von Herder. Han var født i Tyskland, og oppvokst i Sverige. Virksomheten gjaldt spionasje på svenske forsvarsanlegg og generell politisk aktivitet, blant annet rekruttering av svenske frivillige til SS. Helt siden 1941 hadde det i Sverige pågått hemmelige vervningsaksjoner.¹⁵⁰ Fra slutten av 1943 merket svenske myndigheter at spionaktiviteten fra Norge ble stadig mer alvorlig.¹⁵¹

Tysk sikkerhetspoliti ønsket å knytte kontakt med svenske nasjonalsosialister i Värmland gjennom ordføreren i Rømskog.¹⁵² Hanswolf Gottfried von Herder og noen av hans svenske og norske medarbeidere var to ganger på Tårnby for videre ekspedisjoner til Sverige over Stangebrøt/Røvassdammen.¹⁵³ Dette var en tysk kureroute helt frem til frigjøringen. Røvassdammen var nedslagsfelt for både illegal og tyskvennlig virksomhet, og dermed en såkalt dobbeltrute til og fra Sverige.

Som regel opptrådte von Herder og de andre SS-mennene i sivilt antrekk og under mange ulike dekknavn. En av medarbeider-

ne var Elof Thorvald Calais, født 26/7 1899. Han var fra Arvika, men bodde i Oslo, der han var ansatt ved SS Sicherheitsdienst. Mannen var ettersøkt av svensk politi, men det var ikke utlyst noen dusør.¹⁵⁴ Allerede våren 1943 kom Calais til ordføreren sammen med grensepolitimannen Borger Stensli. Motstandsbevegelsen kjente godt til hans virksomhet gjennom flere år. SOE (Special Operation Executive) var alarmert, og det gikk rykter om at ordføreren risikerte livet for sin medvirkning.

Denne tyske virksomheten fulgte veien fra bygda over Stangebrøt til Røvassdammen, som altså var kontaktpunkt for svenske meningsfeller.

Affæren ved Stangebrøt 22. april 1945

I krigens siste dager var denne virksomheten en foranledning til episoden ved ordførerenes hytte ved Stangebrøt 22. april 1945. Dette var en uke før Hitler tok livet av seg, og det tyske sammenbrudd var nært forestående. Quisling og tysk-norske myndigheter mistet etter hvert grepet, og situasjonen var derfor uklar. Folk følte seg utrygge og fryktet fortsatt tysk motstand. På den bakgrunn ble Milorg mobilisert og bevæpnet ordensvern etter ordre fra den norske regjering i London. Mange holdt seg innendørs.

Det var altså i en spent og risikofylt tid at familien Taraldrud med gjester dro på tur til hytta ved Stangebrøt.¹⁵⁵ Turdeltagerne var ordfører Anders Taraldrud med sin kone Jensine Taraldrud, sønnen Ola Taraldrud med kone Alfhild Taraldrud og deres fire år gamle datter, innkjøpssjef ved Splittkeinfabrikken, Reidar Karlsen, fabrikant Peter Østby, samt kona til Karlsen. Dermed var fire menn, tre kvinner og et barn til stede i hytta den fatale dagen.

På dette tidspunkt var Milorg i Rømskog varslet av svensk politi om at Calais kunne være i området.¹⁵⁶ Politimannen Carl

Hytta på nordsida av Stangebrøt, også kalt Tårnbyvillaen, der skytedramaet fant sted våren 1945. Eier: Nils Nilssen.

Gunnar Carlsson i Östervallskog mente antagelig at Milorg var rette norske myndighet. Tolleren Åleby hentet ved Römungsnåset tre milorgjegere fra D 11.4.2, som altså omfattet Søndre Høland, Setskog og Rømskog. Denne milorggruppe ble dimittert 15. juli 1945. Milorgkarene var Rolf Kristiansen, Trygve Basnes og Jens Christensen Svelvik, alle fra Søndre Høland. Sammen med tre svenske tollere gikk de fra Gatebrua til Stangebrøt, hvor de omringet hytta, der de antok at Calais oppholdt seg. De var tungt bevæpnet med automatvåpen. C. G. Carlsson ledet operasjonen, og var ansvarlig.

Det kom til skuddveksling.¹⁵⁷ Hyttefolket ble deretter kommandert ut. Ola Taraldrud skjøt da to skudd med hagle og traff Basnes i høyre arm og venstre skulder. Også Peter Østby skjøt på ham med revolver og rammet stengunmagasinet. Etter dette ble det avgitt full ild, som tvang hyttefolket ned i kjelleren.¹⁵⁸ Etter trussel fra Åleby om bruk av håndgranater kom alle ut med hendene

i været.¹⁵⁹

Calais var ikke der, og patruljen trakk seg tilbake uten å påføre familien eller deres gjester noen fysisk skade.¹⁶⁰ Trygve Basnes ble bragt til lasarettet i Årjäng og operert for 24 hagletreff.¹⁶¹

Elof Calais videre skjebne er uvis. Ifølge rykter var han de siste krigstider kommet seg til Tyskland, der han forsvant i kaoset som oppsto under kapitulasjonen. Hanswolf von Herder rømte til Sverige, og ble satt under tiltale der.¹⁶²

De kilder som står til rådighet, gir ingen informasjon om svenske eller norske myndigheters reaksjoner på skyteepisoden. Den nevnes heller ikke i vitnemål mot noen av de tiltalte i påfølgende straffesaker etter krigen.

Saken er ellers belyst ved politiavhør av ordføreren og Jens Christensen Svelvik og den tredje milorgmannen som deltok ved Stangebrøt. Dessuten er milorg-rapporten fra Trygve Basnes viktig dokumentasjon. Det finnes også andre beretninger og meninger om affæren.

Konfrontasjon på grensa

Like før krigens slutt oppsto det et dramatisk møte mellom tyskere og nordmenn på grensa mellom Römungsnäset og Trosterud.¹⁶³ Erling Fagersand var med på dette, og beretter:

«En dag i slutten av april 1945 skulle det tyske grensepoliti gå sin vanlige patrulje langs grensa til Sverige. Mellom Römungsnäset og Trosterud gikk det en telefonlinje på svensk side, parallelt med grensa. Av en eller annen grunn trodde tyskerne at telefonlinja var riksgrense. Grunnen til misforståelsen kan være at det var nye tyskere på inspeksjon, fordi tyskerne av og til skiftet mannskap. Etter en stund oppdaget de våpen som lå gjemt under noen kvister. De reagerte spontant, og dro rett til Paul Edvinsson på Römungsnäset, og spurte hva det skulle bety. Han forklarte dem at de nå var på svensk grunn, og at han ikke visste noe om dette. De trodde først ikke på det, men aksepterte etter hvert situasjonen.»

Det er denne episoden Carl Gunnar Carlsson beretter om i sin bok: «Minnen frå gränsen». Han forteller at ekteparet Rut og Paul Edvinsson tidlig på våren 1945 fikk uventet og ureglementert besøk av tyske soldater. De fikk se en tysker i skytestilling utenfor kjøkkenvinduet, og Edvinsson gikk straks ut på trappa. Tyskeren sprang frem, og satte børsemunningen i brystet på ham. Det oppsto et basketak, og det kom enda to tyskere. De varslet russia. Rut ropte da: «Schweden, Schweden!», og tyskerne forsto nå at de var kommet på feil side av grensa. Deretter forsvant de raskt inn i skogen.

Carl Gunnar Carlsson fikk beordret en militærtropp for å ettersøke inntrengerne.¹⁶⁴ Svenske styrker dro straks til grensa og fikk tak i fire tyskere før de kom seg over grensa til Norge, men en av dem unnslopp før de kom til den svenske forlegningen i Töcksfors.

Erling Fagersand beretter videre at hjemmestyrkene, som da lå på Ellefsbysetra og Hedehytta, et par dager senere ble varslet av de svenske tollerne om at tyskerne hadde fått lov til å gå tilbake til Norge. Situasjonen var farlig, og man var enig om at dette ikke burde skje, da det kunne skape forviklinger og vanskeligheter for både svenskene og hjemmestyrkene. De besluttet derfor at ved tilbakelevering av tyskerne, skulle hjemmestyrkene stå ved grensa og hindre tyskerne i å gå tilbake til Norge. Hjemmestyrkene var på forhånd varslet av de svenske tollerne om når og hvor tyskerne skulle komme. Da tyskerne ankom grensa, sto syv-åtte fullt bevæpnede hjemmefrontsmenn klare med våpnene pekende mot tyskerne. Tyskerne, og særlig offiseren, ble rasende. En av nordmennene kunne tysk og forklarte situasjonen for dem. Tyskerne fikk valget mellom å dra tilbake til Sverige som flyktninger, eller å bli skutt på stedet. Da skjønte de alvoret, og dro tilbake til den svenske militærforlegningen.¹⁶⁵

På svensk side oppsto det imidlertid visse problemer fordi tyskerne under oppholdet i Sverige kunne ha fått tak i viktige militære opplysninger. Carlsson beretter at tyskerne under ferden mot Östervallskog og grensestedet hadde fått beskjed om at de ville bli skutt av norske hjemmefrontsmenn så snart de kom inn på norsk område. Men dersom de overleverte all militær utrustning og meldte seg som flyktninger, ville de bli behandlet som sådanne, og dermed redde livet. Tyskerne valgte altså dette alternativet. De visste sikkert at hjemmefrontsfolkene mente alvor.

Carlsson møtte de tre tyskerne senere samme dag, og da var de sivilister. Han kunne dermed behandle dem som vanlige flyktninger, og de ble overført til karantenestasjonen i Töcksfors. De hadde resignert og fant seg i sin skjebne.¹⁶⁶

Øst for nordre del av Langvannet ligger en fordypning som går under navnet «Tyskergrava». Historien forteller at ved en flykningetransport i november 1944 oppdaget losen at de ble forfulgt av tre tyske soldater. Her gjaldt «Krigens lov», meg eller deg. Losen skjøt, og en av tyskerne falt. De to andre stakk av. Losen og en medhjelper kom angivelig tilbake til åstedet noe senere, og fant at den tyske soldaten fremdeles lå der. I kanten på en myr laget de en grav som de kledde innvendig med trematerialer, muligens fra Langvannsaga, og la soldaten nedi.

Våren 2009 ga myndighetene tillatelse til å åpne graven med tanke på en mulig identifisering. En delegasjon fra Kripos og det lokale lensmannskontor, samt grunneier, Rømskogs ordfører og et par andre var til stede ved åpningen. Graven var tom, og saken etterlot seg flere spørsmål enn svar. Foto: Hemming Ringsby.

Tyske barnesoldater vandret i krigens siste dager til fots mot Trosterud i Rømskog for å styrke grensen mot Sverige. I en av de første mairdagene i 1945 returnerte de samme soldatene til fots gjennom Rømskog og Setskog. Idet de passerte Setskog Samvirkelag, knyttet de nevene mot bestyrer Holger Hansen, mens kona Helma stakk opp i 2. etasje og tok bilder av dem. Foto: Helma Hansen.

Thoralf Ringsbu gjemte radioen under nistematen. Slike apparater ble smuglet inn av etterretningsorganisasjonen XU fra Forsvarets Overkommando i London via Den Norske Legasjon i Stockholm.

Eier: Kjeld Magnussen.

Frigjøring og krigsoppgjør

Denne dramatiske episoden var noen av de siste krampetrekninger i krigens slutfase på våre kanter. Freden 8. mai ble en gledens dag med flaggheising og feiring rundt om i hjemmene. Også ordføreren heiste flagg, og det ble oppfattet som en provokasjon. Bruk av nasjonalsymbolet hadde vært en straffbar handling i fem år. Hjemmefronten tok derfor ned flagget.

Etter tyskernes nederlag dunstet okkupasjonsmakten bort av seg selv. NS-folk måtte innse at krigsoppgjøret ventet. Her som overalt ellers, var det vinnere og tapere. Så vidt vites, var Johnny Jørgensen en av de få rømsjinger som hadde stilt opp for Norge i

norsk uniform. Han var norsk soldat i 1945, og kom hjem fra Sverige som politisoldat 10. mai 1945.

Da motstandsmannen Thoralf Ringsbu fikk spørsmål fra skoleelever om hva som hadde gjort sterkest inntrykk på ham under krigen, svarte han at det var 8. mai. Sammen med noen venner hørte han nyheten på radioen, som hadde fulgt ham gjennom de fem krigsåra. «Tyskerne har kapitulert! - Norge er fritt!»¹⁶⁷

Fredstiden som nå fulgte, var turbulent flere steder i Norge. Oppgjørets time var kommet, og det var viktig for myndighetene å opprettholde ro og orden. Særlig i byer og tettsteder ville noen ta loven i egne hender og utøve personlige oppgjør med

landssvikere. Slike tilstander var det ikke på våre kanter. Folk her hadde ikke vært særlig aktive under krigen, og det var ingen voldelig eller aggressiv fremferd. Likevel merket nok de aller fleste arrestanter, uansett hvor de kom fra, en viss aggresjon når de ankom sentrale oppsamlingsplasser. Mange av dem ble kjørt rundt i åpne lastebiler på vei til soningsleirene, og deres åsyn møtte folkets vrede. I Rømskog var det ingen slike tendenser.

Hjemmestyrkene overtar

Hjemmestyrkene fikk i samarbeid med de nye lensmenn et overordnet ansvar med registrering og arrestasjon av sentrale NS-medlemmer. Rømskogs milorg deltok ikke i arrestasjoner. Hjemmefrontens ledelse organiserte det hele, og som regel ble det benyttet personbiler ved arrestasjonene. Det var et problem at det tok en tid før de nye lensmenn var på plass og kunne tjenestegjøre, selv om de ble utnevnt straks etter 8. mai. De aller farligste NS-folk ble arrestert av rikspolitiet, mens NS-folk i Rømskog ble anholdt av politimesteren i Sarpsborg 13. mai 1945, og satt i varetekt i Mysen.¹⁶⁸

I oppgaven over avsagte fengslingskjennelser pr. 1. juli 1945 fremgår det hvem som var blitt arrestert. Det var nesten ingen arrestasjoner etter den tid.

Rettsakene som fulgte, var summariske og overflatiske uten vitneavhør eller nærmere etterforskning av lokale forhold. Rettsreferatene er gjengitt i Indre Akershus Blad. Dommene ble avsaft i forhold til hvilke formelle funksjoner de anklagede hadde hatt.¹⁶⁹

Oppgjør

Under krigsoppgjøret ble NS-folk utelukket fra alle offentlige verv og arrangementer. Også passivt medlemskap var straffbart. Passive NS-sympatisører ble i Rømskog trolig ikke berørt på annen måte enn at de i noen tilfeller var uønsket. Østfold Skogselskap ar-

Endelig er krigen over! Jens (til venstre) og Jan Tørnby feirer frigjøringa på Sand 8. mai 1945.

Eier: Bjørn Tørnby.

rangerte 22. september 1945 skogdag i Rømskog. Alle som ikke hadde vist unasjonalt holdning under krigen, kunne delta.¹⁷⁰

Når det gjelder NS-medlemmer, gjorde de politisk innsats på tysk side, og noen meldte seg også til krigstjeneste. I Rømskog var det tre frontkjempere, som var i aktiv, tysk tjeneste flere steder i Europa. Det var Erik Ringsby, og Hans og Ola Taraldrud. Hans Taraldrud var i Den Norske Skijegerbataljon i Karelen i Finland.

Flere av de landssvikdømte måtte sone i forskjellige arbeidsleire. Tvangsarbeid var en vanlig dom. Arbeidstjenesteleiren på Bjørkelangen og Havnås i Trøgstad ble etter krigen fengsel og senere tvangsarbeidsanstalt for landssvikere på alle nivåer.

9. juni 1945 hadde Milorg oppstilling på Grønland Torg, Oslo, for kong Haakon 7. Ole Jacob Skattum, midt på bildet med hvitt armbånd.

Til høyre står Thor Ringsby også med hvitt armbånd. Ole Jacob Skattum var milorgsjef for Rømskog. Thor Ringsby var med på trefningen ved Fossum bru 12. april 1940. Eier: Aimee Johnsen.

Det ble stort behov for fengselsbetjenter og andre tjenesteytende i og utenfor anstalten, og dermed oppsto det mange nye arbeidsplasser for hele distriktet. Landssvikdømte måtte delta i skogsarbeid på samme måte som AT-guttene under krigen. Lenge etter krigen var det rasjonering på olje og bensin, og vedhogst var en av de viktigste arbeidsoppgavene. En del arbeidskraft ble formidlet til skogeiere i Rømskog, og et av stedene var Flatasetra. Dette var den største leiren som ble administrert fra Bjørkelangen tvangsarbeidsanstalt. På Flatasetra hadde 20 landssviksfanger kvarter, og de hadde eget kokkelag. Saugbrugsforeningen sysselsatte rundt 100 landssviksdømte i sine skoger, derav 20 i Rømskog. Det var også en forlegning på Nordgardslund. I løpet av etterkrigsåra ble stadig flere i Bjørkelangen tvangsarbeidsanstalt benådet på fredagsmøtene i statsråd.¹⁷¹

Arbeidshjelp fra Bjørkelangen tvangsarbeidsanstalt var ikke alltid like velkommen fordi vanlige arbeidere følte seg tilsidesatt av den billige arbeidskraften. Da veianlegget over Rødenesfjellet kom i gang på 1950 tallet, kom det protester fra norske veiarbeidere.

Dommen over minister Axel Stang falt i september 1945. Han var ikke bosatt i Rømskog under krigen, men hans far eide store skogeiendommer her. Han vokste opp i Odalen og flyttet til Rømskog ti år etter krigen. I utgangspunktet var det på tale å idømme dødsstraff, men i stedet ble han dømt til livsvarig tvangsarbeid. Retten konkluderte med at «hans handlinger var ledet av en forvillet idealitet.» Videre ble han dømt til å betale en erstatning på to millioner kroner.¹⁷²

Axel Stang sonet størstedelen av sin dom på Bjørkelangen. Han var en av de siste som forlot leiren da den ble nedlagt i 1954. Det var et merkelig sammentreff at ministeren

Det framgår av Krigsavsnittet at Flatasetra var svært sentral i flyktningetrafikken. Etter krigens slutt ble Bjørkelangen Arbeidstjenesteleir omgjort til tvangsarbeidsleir for de som ble dømt for landssvik. Saugbrugsforeningen var blant dem som hentet arbeidskraft fra soningsleiren. Under en drift i Flaten skog på 1950 tallet var 20 landssvikere stasjonert på Flatasetra. I den forbindelse skjedde en tragisk dødsulykke med traktor i skogen 22. mars 1952. Walter Steen fra Trøgstad fikk traktoren over seg ved en utforkjøring, og døde kort tid etterpå.

Utenfor veggen på Flatasetra fra venstre: tømmerkjører Truls Ous, fangevokter Aksel Norum, Bjørkelangen. Navnene på de tre på trappa mangler, men de var alle soningsfanger. Hesten tilhørte Truls Ous. Eier: Anni Norum Ringsby.

som hadde vært med å opprette leiren, også var med ved nedleggelsen.

Etter at han ble benådet og løslatt våren 1956, bodde han sammen med familien på farsgården Nes i Rømskog. Han bestyrte eiendommene på vegne av sin bror og øvrige familie, og videreførte slektens arbeid med skjøtsel og utvikling av skogen. Han og kona Helene engasjerte seg i det som foregikk i Utroa, og var opptatt av lokalsamfunnets ve og vel. Axel Stang døde i 1974.¹⁷³

Anders Taraldrud ble dømt til to og et halvt års tvangsarbeid, og måtte dessuten betale 40 000 kroner i erstatning. Hans lønn som ordfører ble ikke inndratt.¹⁷⁴

Ola Taraldrud tok et oppgjør med fortiden etter å ha sonet dommen på fire års tvangsarbeid, og var dermed ferdig med nazis-

men. Broren, Hans Taraldrud, ble dømt til seks års tvangsarbeid.

NS-sympatisører i Rømskog var først og fremst tilhengere av ordføreren og kretsen rundt ham. Jørgen Tørnby, født 1922, forteller at det kunne oppstå splittelse i familier med ulike politiske oppfatninger og holdninger.¹⁷⁵

Barn og unge var de fleste steder i en særlig utsatt stilling, og kunne etter krigen bli utsatt for trakassering. Men det finnes ikke beretninger om at slikt forekom i Rømskog. Ingen var ute etter hevn. Det var viktig å gjenvinne tilliten og gjenoppbygge samfunnet med felles anstrengelser.

Krigsoppgjøret gjaldt ikke bare oppgjør med landssvikere. Etterkrigsåra var preget av mange praktiske problemer, og i over-

6. november 1947 kunne man lese i *Indre Akershus Blad* en annonse om krav etter tvangsevakueringen høsten 1944. Det endte, uten noen billighetserstatning.

gangstiden etter 8. mai var det viktig at samfunnet så snart som mulig kom på fote igjen. Det måtte velges nytt kommunestyre, nye råd og utvalg, og komiteer skulle utnevnes. Nyordningen av kommunestyrene som NS hadde iverksatt, opphørte umiddelbart 8. mai. Nye, midlertidige ordførere ble oppnevnt av den nyoppnevnte fylkesmannen. Også de midlertidige kommunestyrene skulle godkjennes av fylkesmannen, og en viktig oppgave var å forberede nytt valg. Det midlertidige kommunestyre ble opprettet i samråd med ledelsen i Hjemmefronten.¹⁷⁶

Krav om billighetserstatning

Okkupasjonen hadde i flere tilfeller medført overlast og påkjenninger for lokalbefolkningen. Det lovlig valgte herredsstyret fattet 8. desember 1947 vedtak om at de tvangsevakuerte høsten 1944 og hjelpemannskapene, samt de som hadde levert materialer på egen hånd, måtte komme med sine erstatnings-

Ettermiddagskaffe hos familien Åhs og Edvinsson på Römungsnäset sommeren 1942. Fra venstre Elsa Karlsson, Tage Paulsson, Per Åhs, Rut Edvinsson, Ester Åhs, Elin Persson, Andreas Åhs og Paul Edvinsson. Jenta med ryggen til er Bjørg Åhs. Foto: Privat.

krav. De skulle fremmes gjennom Rømskog oppgjørnemnd, og samlet krav var ca. 14 000 kroner. I et senere kapittel skal vi se hvordan kommunen fraskrev seg sitt ansvar, og oversendte saken til Rikspolitiet. Dermed kunne den tas med i landsvikoppjøret med ordføreren, men som kjent, ble oppjøret ikke behandlet der. På samme måte som i flere tidligere krigsoppgjør, kokte saken bort i et byråkratisk villnis.

Oppgjørnemnda mottok også andre erstatningskrav, og noen av dem ble innfridd. Men full rettferdighet skjedde aldri fyllest, og de aller fleste skadelidende ønsket bare at livet skulle gå videre.

NOTER

- ¹ Indre Akershus Blad 7/3 1940
- ² Indre Østfold i krig (u.å.): 55
- ³ Taraldrud, Anders: Tanker om krigshistorien i Rømskog 30/9 2010
- ⁴ Fossen, Asbjørn
- ⁵ Carlsson 1972: 28-29
- ⁶ Magnussen, Kjeld: Kommentar 17/5 2008
- ⁷ Rømskog lokalsamling: Anna Jensen, f 1893., intervjuet av Mari Haukvik 24/7 1978, kas. 15
- ⁸ Carlsson 1972: 32
- ⁹ Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1932-40, fol. 199a
- ¹⁰ Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 115b-117b
- ¹¹ Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 118a-b
- ¹² Rømskog kommune: Kommuneprot. 1940-47, pag. 4
- ¹³ Rømskog lokalsaml.: Rømskog skolestyreprot. 1901-1947, fol. 121a-b
- ¹⁴ Rapport til politimesteren i Sarpsborg av 17/2 1947 vedr. rettsoppgjøret
Magnussen, Kjeld: Meddelelse februar 2010
- ¹⁵ ¹⁶ Rømskog kommune: Kommuneprot. 1940-47, pag. 7
- ¹⁷ Rømskog kommune: Kommuneprot. 1940-47, pag. 7
- ¹⁸ Indre Akershus Blad 18/9 1948
- ¹⁹ Rømskog kommune: Kommuneprot. 1940-47, pag. 28
- ²⁰ Rømskog kommune: Kommuneprot. 1940-47, pag. 74
- ²¹ Rettsbok for Rakkestad herredsrett: Hovedforhandling 11. mars 1947
- ²² Rømskog kommune: Kommuneprot. 1940-47, pag. 76
- ²³ Rømskog kommune: Kommuneprot. 1940-47, pag. 128
- ²⁴ Denne frivillige organisasjon, som var tysk, ble opprettet sommeren samme år. Men legionen kom aldri til Finland, og ble i mars 1942 overført til fronten ved Leningrad, hvor den led store tap. Norske Legion ble oppløst 17. mai 1943, og mannskapene overført til SS Divisjon Nordland, avdeling Germanische SS Pantzerkorps, SS Pantzergrenadierregiment Norwegen.
- ²⁵ Rømskog kommune: Kommuneprot. 1940-47, pag. 174
- ²⁶ Indre Akershus Blad 22/2 1940
- ²⁷ Idebøen, Ellen Carlén: Notat 20/7 2010
- ²⁸ Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1932-40, fol. 196b
- ²⁹ Rømskog kommune: Kommuneprot. 1940-47, pag. 9
- ³⁰ Rømskog kommune: Form.sk/herr.styreprot. 1932-40, fol. 196a
- ³¹ Indre Akershus Blad 23/7 1940
- ³² Indre Akershus Blad 30/11 1943
- ³³ Indre Akershus Blad 8/1 1942
- ³⁴ Indre Akershus Blad 9/9 1941
- ³⁵ Indre Akershus Blad 13/9 1941
- ³⁶ Indre Akershus Blad 16/9 1941
- ³⁷ Indre Akershus Blad 31/8 1943
- ³⁸ Rømskog lokalsamling: Kjell Skau, f. 1928, intervjuet av Mari Haukvik, kas. 104
- ³⁹ Indre Akershus Blad 31/7 1941
- ⁴⁰ Indre Akershus Blad 4/12 1943
- ⁴¹ Indre Akershus Blad 7/12 1943
- ⁴² Meddelelse fra Kjeld Magnussen, februar 2010
- ⁴³ Rømskog lokalsamling: Beretning fra Per Erik Nilssen
- ⁴⁴ Indre Akershus Blad 27/9 1941
- ⁴⁵ Indre Akershus Blad 27/9 1941
- ⁴⁶ Tørnby, Jørgen: intervju 27/2 2008
- ⁴⁷ Magnussen, Kjeld 8/6 2008
- ⁴⁸ Indre Akershus Blad 23/12 1976
- ⁴⁹ Meddelelser fra Kjeld Magnussen mai 2008
- ⁵⁰ Kjeld Magnussen: Brev i mai 2008
- ⁵¹ Kjeld Magnussen: Brev 22/5 2007 og muntlig beretning
- ⁵² Indre Akershus Blad 23/11 1943
- ⁵³ Rømskog lokalsamling: Johs. Skau, f. 1905, intervjuet av Mari Haukvik, kas. 106
- ⁵⁴ Nilssen, Per Erik: Indre Akershus Blad 6/4 1977
- ⁵⁵ Rømskog lokalsamling: Kjell Skau, f. 1928, intervjuet av Mari Haukvik, kas. 104
- ⁵⁶ Indre Akershus Blad 6/4 1977
- ⁵⁷ Rømskog lokalsamling: Lydbåndopptak med Jørgen Ringsby 1989, kas. 137
- ⁵⁸ Indre Akershus Blad 6/4 1977
- ⁵⁹ Rømskog lokalsamling: Andreas Stenby, f. 1901, intervjuet av Kristian Strømshaug 3/3 1977, kas. 47
- ⁶⁰ Ottosson, Sune, f. 1939: Meddelelse til Anne S. Lysaker 22/8 2010
- ⁶¹ Rømskog lokalsamling: Anna Flatén Jensen, f. 1893, intervjuet av Kristian Strømshaug 24/7 1978, kas. 13
- ⁶² Nilssen, Per Erik: samtale 20/4 2008
- ⁶³ Nilssen, Per Erik: Meddelelse 8/9 2011
- ⁶⁴ Ringsby, Hemming, f. 1942: Beretning 18. august 2010

- 65 Ringsby, Hemming, f. 1942: Beretning mars 2006
- 66 Ramberg, Johs, f. 30/12 1940, samtale 20/4 2008
- 67 Ulstein 1974: Svensketrafikken I, 8-11
- 68 Magnussen, Kjeld: Brev 4/8 2009
- 69 Överby 1997: 86 ff.
- 70 Johanson: Halden Arbeiderblad 18/11 1995
- 71 Johanson 1999: 231-233
- 72 Magnussen, Kjeld. Meddelelse februar 2010
- 73 Thoralf Ringsbu intervjuet av skoleelever fra Bjørkelangen i april 1976
- 74 Ulstein 1975: Svensketrafikken II, s. 255-257
- 75 Thoralf Ringsbu intervjuet av skoleelever fra Bjørkelangen i april 1976
- 76 Ulstein 1974: Svensketrafikken I, 12-13
- 77 Ulstein 2006: 194-195
- 78 Ulstein 1974: Svensketrafikken I, 195
- 79 Flukten fra Norge 2000: 5
- 80 Tau 1964: 153-155
- 81 Johanson 1995: Halden Arbeiderblad 18/11 «Fangeleksikon», Bjørn Tørnby
- 82 Rømskog lokalsamling: Tørnby intervjuet av Mari Haukvik, kas. 113-114
- 83 Ringsby, Hemming: Notat 27/5 2010
- 84 Rømskog lokalsamling: Johs. Skau, f. 1905, intervjuet av Mari Haukvik, kas. 106
- 85 Krog 1990: 14-16
- 86 Johannesson 1999: 88, 95
- 87 Notat 8. september 2011 fra brødrene Jørgen og Narve Dahl. Opplysning fra Roald Berg
- 88 Nilssen, Per Erik: Notat 8/9 2011
- 89 Nilssen, Per Erik: Notat 8/9 2011
- 90 Nilssen, Per Erik: Notat 8/9 2011
- 91 Jørgensen, Johnny: Meddelelse 8/9 2011
- 92 Jørgensen, Johnny: Meddelelse 8/9 2011
- 93 Lunner, Åge, f. 31/8 1923: Meddelelse 8/9 2011
- 94 Nilssen, Per Erik: Meddelelse 8/9 2011
- 95 Nilssen, Per Erik: Indre Akershus Blad 26/8 1978
- 96 Rømskog lokalsamling: Thoralf Tukkensæter, f. 1920, intervjuet av Mari Haukvik 5/2 1999
- 97 Carlsson 1972: 35-37
- 98 Johannesson 1999: 108-109
- 99 Johannesson 1999: 108
- 100 Tau 1964: 138-153
- 101 Rømskog lokalsamling: Thoralf Tukkensæter, f. 1920 Beretning 23/2 2000
- 102 Thoralf Ringsbu, uttalelse 10/4 1974
- 103 Rømskog lokalsamling: Thoralf Tukkensæter, f. 1920 Beretning 23/2 2000
- 104 Indre Akershus Blad 15/5 1943
- 105 Indre Akershus Blad 15/10 1988
- 107 Ulstein 1975: 170-175
- 108 Thoresen 2008: 112-118
- 109 Ulstein 1975: 174
- 110 Johannesson 1999: 104
- 111 Ringsby, Hemming: Registrering i Hjemmefrontmuseet, Oslo, 21/10 2010
- 112 Uttalelse fra Thoralf Ringsbu 10/4 1974
- 113 Fossen 1993: 140
- 114 Nilssen: Indre Akershus Blad 26/8 1978
- 115 Thoralf Ringsbu intervjuet av skoleelever fra Bjørkelangen i april 1976
- 116 Nilssen: Indre Akershus Blad 26/8 1978
- 117 Nilssen: Indre Akershus Blad 26/8 1978
- 118 Nilssen: Indre Akershus Blad 26/8 1978
- 119 Johannesson 1999: 112-114
- 120 Johannesson 1999: 114
- 121 Fossen 1993: 129
- 122 Rømskog lokalsamling: Hemming Ringsby, f. 1942. Beretning 1. mai 2000
- 123 Rømskog lokalsamling: Hemming Ringsby. Beretning 1. mai 2000. Fossen 1993: 129
- 124 Rømskog lokalsamling: Hemming Ringsby. Beretning 1. mai 2000
- 125 Carlsson 1972: 72-75
- 126 Fossen 1993: 141-142
- 127 Rømskog lokalsamling: Hemming Ringsby. Beretning 1. mai 2000
- 128 Fylkesmann Jacobsens arkiv: Østfold fylke. Okkupasjonstid. Dokumenter fra kopibok: 7411/44, 7419/44, 7451/44, 8029/44.
- 129 Fylkesmann Jacobsens arkiv: K.H. 7511/44 J.D.
- 130 Ringsby, Håkon
- 131 Rømskog lokalsamling: Lydbåndopptak med Jørgen Ringsby 1989, kas. 137
- 132 Fylkesmann Jacobsens arkiv: Jnr. 7419: 2/11 -44
- 133 Fylkesmann Jacobsens arkiv: Østfold fylke. Okkupasjonstid. Dokumenter fra kopibok: 7451/44. Kopibok nr 174, fol. 174.
- 134 Journal nr 7419 1/11 -44: Telegram Sipo Sarpsborg. Telefon til ordfører i Rømskog
- 135 Journal nr 7419 2/11 -44: Iltelegram til ordfører i Rømskog (Evakuering kan straks opphøre)
- 136 Journal nr 7419 3/11 -44: Telegram til ordfører i Rømskog
- 137 Journal nr 7375 3/11 -44: Brev til lensmannen i Rødenes og ordfører i Rømskog
- 138 Journal nr 7411 4/11 -44: Brev fra ordfører i Rømskog
- 139 Journal nr 7451
Rapport fra lensmannen i Rødenes
- 140 Journal nr 7493 7/11 -44: Rapport fra lensmannen i Rødenes med ytterligere opplysninger

- ¹⁴¹ Journal nr 8029 22/11 –44:Klagebrev fra dir. Thomas Stang, Oslo, pga forflytting av mannskap fra knottfabrikken i Rømskog. Svar til direktøren og til minister A. Stang
- ¹⁴² Journal nr 8029 31/12 –44: Fylkesmannens svarbrev til dir. Th. Stang med underretning om at ordfører og lensmann fikk kontraordre 2. november, og at «evakueringen er skrinlagt». Meddelelse fra Knut Ringsbu til Kjeld Magnussen mai 2008
- ¹⁴³ Ringsbu, Håkon 25/5 2008
- ¹⁴⁴ Meddelelse fra Håkon Ringsbu mai 2008
- ¹⁴⁵ Skogheim, Aurora Andersdatter: Dagbok
- ¹⁴⁶ Kvaal, Gudbrand: Meddelelse 4/8 2011
- ¹⁴⁷ Ringsby, Ringsby: Beretning mars 2006
- ¹⁴⁸ Ringsby, Hemming: Notat til utstilling i 1995
- ¹⁴⁹ Ringsby, Hemming: Meddelelse 26/8 2011
- ¹⁵⁰ Ringsby, Hemming: Beretning mars 2006
- ¹⁵¹ Ringsby, Hemming: Beretning mars 2006
- ¹⁵² Rømskog lokalsamling: Gunnar Høisveen, f. 1914 og Jens Gustavsson, f 1924, intervjuet av Bjarne Myrvold og Øyan, Per: Notat 10/2 1998
- ¹⁵³ Magnussen, Kjeld: Rapport og betenkning 31/10 2008
- ¹⁵⁴ Magnussen, Kjeld: Rapport og betenkning 02/11 2011
- ¹⁵⁵ Carlsson 1972: 64-70. Överby 1997: 211-224
- ¹⁵⁶ Carlsson 1972: 70
- ¹⁵⁷ Överby 1997: 147
- ¹⁵⁸ Överby 1997: 119 f.
- ¹⁵⁹ Överby 1997: 169
- ¹⁶⁰ Rettsforhør 17/9 1948 av Anders Taraldrud
- ¹⁶¹ Rettsforhør 17/9 1948 av Jensine Taraldrud
- ¹⁶² Carlsson 1972:
- ¹⁶³ Taraldrud, Alfhild: Meddelelse 17/7 2005
- ¹⁶⁴ Carlsson 1972
- ¹⁶⁵ Politiforhør 18/5 1945 av Trygve Basnes
- ¹⁶⁶ Carlsson 1972:
- ¹⁶⁷ Politiforhør 18/5 1945 av Trygve Basnes
- ¹⁶⁸ Taraldrud, Alvhild: Meddelelse 17/7 2005
- ¹⁶⁹ Politiforhør 18/5 1945 av Trygve Basnes. Carlsson 1972:
- ¹⁷⁰ Överby 1997: 170 ff.
- ¹⁷¹ Fossen 1993: 143-145
- ¹⁷² Carlsson 1972: 62-63
- ¹⁷³ Fossen 1993: 143-145
- ¹⁷⁴ Carlsson 1972: 63-64
- ¹⁷⁵ Thoralf Ringsbu intervjuet av skoleelever fra Bjørkelangen i april 1976
- ¹⁷⁶ Indre Akershus Blad 23/5 1945
- ¹⁷⁷ Indre Akershus Blad 18/9 1948
- ¹⁷⁸ Indre Akershus Blad 11/9 1945
- ¹⁷⁹ Nilssen, Per Erik: Meddelelse august 2011
- ¹⁸⁰ Indre Akershus Blad 27/11 1945
- ¹⁸¹ Ringsby, Hemming: Notat til S. G. E 14/6 2010
- ¹⁸² Indre Akershus Blad 18/9 1948
- ¹⁸³ Jørgen Tørnby, intervju 27/2 2008
- ¹⁸⁴ Fossen 1993: 162